

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

**Випуск 26
2015**

*Присвячується 150-річчю Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова*

ОДЕСА
ОНУ
2015

УДК 930 (477.7) "18"

ББК 63.212

X 643

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
Протокол № 3 від 24.11.2015

Рецензенти:

Г. І. Гончарук, д-р іст. наук;

М. М. Шитюк, д-р іст. наук.

Редакційна колегія:

В. Г. Кушнір, д-р іст. наук (*головний редактор*); **О. А. Бачинська**, д-р іст. наук; **О. М. Дзиговський**, д-р іст. наук; **О. Б. Дьомін**, д-р іст. наук; **І. С. Гребцова**, д-р іст. наук; **І. М. Коваль**, д-р політ. наук; **О. В. Сминтина**, д-р іст. наук; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук; **Д. П. Урсу**, д-р іст. наук, **Н. О. Петрова**, канд. іст. наук (*відповідальний секретар*);

X 643 **«Записки історичного факультету»** 26 випуск 2015: наукове видання / Колектив авторів – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015. – 360 с.
ISSN 2312-6825

У двадцять шостому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології та історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

ПОСТАНОВОЮ ПРЕЗИДІЇ ВИЩОЇ АТЕСТАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ УКРАЇНИ ВІД 22 ГРУДНЯ 2010 Р. № 1-05/8 ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВКЛЮЧЕНО ДО ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ, В ЯКИХ МОЖУТЬ ПУБЛІКУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ ДОКТОРА І КАНДИДАТА НАУК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ "ІСТОРИЧНІ НАУКИ" (БЮЛЕТЕНЬ ВАК УКРАЇНИ.-2011.-№ 2)

УДК 930 (477.7) "18"

ББК 63.212

© Колектив авторів, 2015

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015

ЗМІСТ

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Грушецька В. О.

Традиційна культура кримських чабанів Чатир-Дагу
XIX – початку XX ст.: повсякденне життя і костюм 7

Dolgochub V. A., Petrova N. O.

The invention of the ethnic culture semantics:
formulation of the problem 29

Демченко О. В.

Реконструкція пізньомезолітичної – неолітичної історії
Дніпровського надпоріжжя. Палеоекологічний підхід 37

Іванченко А. В.

Амфорна тара римського часу з розкопок городища
поблизу с. Орловка («Кам'яна Гора») 58

Кожухар К. С.

Тюркський чинник у формуванні номенклатури назв їжі,
харчування, посуду і начиння українців Молдови 67

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Карпенко А. А.

Роль Володимира Шухевича в організації українського
музейництва в Галичині 85

Кіндрачук Н. М.

Тотальна атеїзація українців протягом 60-х рр. XX ст.
та її наслідки 97

Косаківський В. А.
Голодомор 1932-1933 років у містечку Чечельник
на Поділлі: свідчення очевидців 109

Моторна І. В.
Політика румунської адміністрації щодо молдован
та українців в Трансністрії (1941 – 1944 рр.):
процеси румунізації та асиміляції 133

Stambol I. I.
Formation of Ivan Lyra`s worldview 143

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бурунов О. О.
Прорахунки Версальсько-Вашингтонської
системи міжнародних відносин
в оцінках Г. А. Кіссінджера 155

Казаков Г. І.
Зовнішня політика В. Вільсона (1914-1918 рр.):
спроба аналізу англо-американської історіографії 163

Ковальська М. С.
Роль маркізи де Помпадур в «дипломатичній революції»
напередодні вступу Франції у Семирічну війну 175

Павленко С. С.
Діяльність японського консула в Одесі в умовах
поглиблення кризи російсько-японських
відносин початку ХХ ст. 184

Татарко І. І.
Участь болгар Ізмаїльської області УРСР та півдня
МРСР в громадському житті у повоєнні часи
(друга половина 40 – 50-ті рр. хх ст.) 202

Янов Д. М.

Історія дослідження обігу османських монет на території Пруто-Дністровського межиріччя..... 216

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Білецька О. В.

Качибей у світлі джерел XV - XVI століть
(матеріали до вивчення історичної географії
Поділля та Північного Причорномор'я) 233

Гуцул В. М.

Таранний бій, рицарство і теорія воєнно-технологічного
детермінізму: історіографія проблеми 259

Ковальчук С. В.

Організація і проведення виборів
до І Державної Думи Російської імперії
в Одесі (за матеріалами газети «Южное обозрение»)..... 283

Кушнір В. Г., Петрова Н. О.

Носили ми вечерю... 295

Мілевич С. В.

Походження роду Воронцових за матеріалами
«Родословной книги князей и дворян
российских и выезжих»..... 305

Новікова Л. В.

Т. Г. Шевченко проти А. О. Скальковського як історика
гайдамаччини: до історії появи та функціонування однієї
історіографічної оцінки (міфу?) 319

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

Osikowicz Żanna

Szczegóły kulturalno-artystycznej działalności organizacji
w ramach ukraińsko-polskiej kulturalnej współpracy
(2000-2012 r.) 337

Дьомін О. Б.

Рецензія: Урсу Д. П. Одесса в європейском научному
и культурном просторстве (XIX – XX вв.):
Документальніе очерки. – Одесса: Апрель, 2014. – 272 с.351

Дьомін О. Б.

Памяті Федора Олександровича Самойлова 354

Дьомін О. Б.

Слово про професора Ірену Світозарівну Гребцову 356

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

В. О. Грушецька

УДК [(316.728+391): 636.0835(636.32/38)]:234.86»18/19»

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА КРИМСЬКИХ ЧАБАНІВ ЧАТИР-ДАГУ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І КОСТЮМ

Розкриті особливості життя та побуту кримських чабанів Чатир-Дагу ХІХ – початку ХХ ст. На підставі письмових джерел особистого походження уточнені пішохідні маршрути підйому на плато, охарактеризовані умови сезонного перебування чабанів на пасовищах, пов'язаних з рельєфом місцевості та природно-кліматичними особливостями вищевказаного гірського масиву. Досліджені соціально-вікова характеристика і спеціалізація чабанів, виявлена форма оплати праці. Проаналізовані окремі елементи побуту (житло, їжа) і специфіка професійного костюма вівчарів, пов'язаних з повсякденним життям чабанів Чатир-Дагу.

Ключові слова: вівчарство, чабани, Чатир-Даг, традиційна культура, повсякденне життя, костюм.

«Олан ашар ойнунга кетер, чобан ашар коюнга кетер»
(Парубок поїсть і йде грати, а чабан поїсть і йде до овець)
кримськотатарське народне прислів'я¹

Кожний народ має свої особливості життєдіяльності та побуту. Проблематика дослідження та подальша реконструкція повсякденного життя кримських чабанів – спеціалізованих пастухів овець – мало досліджений феномен, проте вони вкрай необхідні не лише для більш повного розуміння окремих аспектів соціальної історії кримських народів, але й для вивчення традиційно-по-

¹ Боданинский А. А. Пословицы, поговорки и приметы крымских татар / А. А. Боданинский, Мартино, О. Мурасов // ИТУАК. – 1915. – Вып. 52. – С. 52.

бутової культури професійних пастухів загалом. Протягом багатомісячної історії розвитку даного роду занять у місцевих мешканців з'явилися власні традиції та особливості побуту, пов'язані з розведенням овець в Кримських горах.

Особливості географічного положення Кримського півострова зумовили нерівномірну ступінь відвідування мандрівниками та дослідниками його окремих регіонів. Проте більшість з них обов'язково включала в свої маршрути візит до Чатир-Дагу. Завдяки цьому основними джерелами дослідження даної проблематики є путівники та записки мандрівників і краєзнавців, які залишили різноманітну інформацію про життя кримських вівчарів на пасовищах Чатир-Даг-яйли з метою ознайомлення майбутніх читачів з їхньою традиційно-побутовою культурою і специфічними умовами перебування в Кримських горах. Згідно зі спостереженнями А. Я. Бесчинського [2], Є. Л. Маркова [19], Г. Абдулаєвої [1], О. Чеглок (літературний псевдонім, справжнє ім'я О. О. Усов – прим. авт.) [34; 35], П. С. Палласа [24; 25, с. 172-191], С. О. Качіоні [14], єпископа Гермогена (у миру Г. Є. Долганов) [7] та ін., Чатир-Даг був для кримських вівчарів своєрідним центром чабанської культури, де вони жили протягом багатьох місяців, облаштовували свій побут, мали власні правила перебування і займалися господарчою діяльністю, пов'язаною з випасом і доглядом овець на пасовищах цього гірського масиву.

Відомості про зовнішній вигляд кримських чабанів, зокрема про елементи костюма та речі, які доповнювали загальний образ вівчарів, висвітлені в роботах як вищезазначених авторів, так і в напрацюваннях дослідників XIX – початку XX ст., а також в публікаціях сучасних фахівців. Зазначимо, що більшість з них під час аналізу костюма, насамперед нижнього та верхнього одягу (Ф. М. Домбровський [11, с. 159-170], А. М. Демідов [10], Г. Радде [26, с. 397-401], П. Дудоров [16], Б. О. Куфтін [17, с. 22-31], У. А. Боданінський [4, с. 52-82], Л. І. Рославцева [28], О. А. Желтухіна [12, с. 22-29] та ін.), головних уборів і взуття (О. Орловська [15], Д. О. Осіпов [23], О. В. Черкасов [36] та ін.) основну увагу приділили матеріалам виготовлення цих елементів, а також специфіці крою та способам носіння.

Дослідження джерел та спеціальної літератури показали, що вивчення особливостей чабанського життя і побуту на Чатир-Дазі має важливе значення та наукову цінність, тому метою статті є систематизація і комплексний аналіз матеріалу, предметом дослідження якого виступає повсякденна культура кримських вівчарів XIX – початку XX ст. У роботі будуть виявлені найменш вивчені питання традиційно-побутової культури вівчарів Криму: маршрути підйому отар у супроводі чабанів на плато Чатир-Дагу, особливості професії чабанів, пов'язані з рельєфом місцевості та своєрідними природно-кліматичними умовами вищезазначеного гірського масиву, а також соціально-вікова характеристика овечих пастухів та їх обов'язки і форма оплати праці та інше. Окрім того, будуть детально розглянуті умови побутування вівчарів на плато і проаналізовані специфічні ознаки чабанського костюма у зазначений період.

У Криму мандрівники та очевидці відзначали декілька гірських маршрутів проходження чабанів з отарами, напрямок яких залежав від сезону і наявності підніжного корму. Про сезонність випасу кримських овець свідчило наступне народне прислів'я: «Козу корсенг яз балур, черенг корсенг куз болур» (Побачиш ягнят – настало літо, побачиш копиці – настала осінь) [3, с. 65]. На початку весни овець із степових районів Криму чабани випасали на своїх пасовиськах. Починаючи з травня або червня в степу повністю вигорала зелена трава і вівчарям доводилося переганяти свої отари ближче до передгір'я та підніматися на Яйлу (частіше на гору Чатир-Даг) і там знаходитися до пізньої осені (лише отари з вівцями смушевої породи залишалися у степах біля Євпаторії та Керчі). Отари з передгірських і південнобережних районів також наприкінці весни у супроводі своїх чабанів піднімалися на Яйлу (Бабуган-Яйла, Демерджи-Яйла, Карабі-Яйла та на Яйлу Чатир-Дагу) і знаходилися там до перших морозів [19, с. 227].

Яйла – пояс гірських лугових степів (гірсько-лучні ґрунти), вони мають вигляд пласкої безлісої вершини-пасовиська, яка розташована на кримських гірських масивах. Як правило відсутність лісів на Чатир-Даг-яйлі пояснюється більшістю вчених вертикальною зональністю, розвитком карсту і браком вологи. На початку

і в середині весни частим явищем у зазначеній місцевості були густі тумани і сильні зливи, але вже у травні сонце починало добре прогрівати повітря і землю. З настанням тепла і подальшого покращення погодних умов наприкінці весни (у травні) у чабанів з'являлася можливість протягом цього періоду 2-3 рази піднятися на вершини гір задля перевірки необхідних умов випасу худоби і вже після цього готуватися до випасу отар на Яйлі. Після перевірки загального стану пасовищ і природних умов на плато усіх кіз і овець з навколишніх населених пунктів чабани збирали і гнали на гірські луки. Очевидці зазначали, що в цей час по всіх «богазах» (гірських проходах) і шосе тяглися невеликі стада до заздалегідь визначених для населених пунктів спеціально закріплених за ними місць-стоянок «кош» на певній Яйлі, мешканці яких мали свою частку землі для випасу своїх отар [19, с. 227].

Як відомо з джерел того часу, літо на плато Чатир-Даг-яйли було прохолодним (середньомісячна температура липня була +15 °С) і зима наступала рано: з кінця серпня вже починали йти дощі, а в жовтні рясно випадав сніг. Яйла затримувала вітри для своїх південних схилів, але на плато вони були дуже сильними, здимали гори снігової курави й засипали усе пасовисько та прірви протягом усієї зими [34, с. 87-88]. Тому з початком сильних морозів та снігопадів усі чабани спускалися назад з гірських пасовищ і поверталися у свої населені пункти. Зауважимо, що деякі чабани з передгір'я та Південного узбережжя Криму зі своїми отарами іноді не поверталися додому, а далі перекочували в степову південно-західну частину півострова ближче до моря (район Севастополя) і завдяки більш м'якому клімату там перебували всю зиму [2, с. 279; 15, с. 103; 19, с. 33, 227; 24, с. 53; 34, с. 87-88, 94, 101].

Між Бабуган-Яйлою і Демерджі-Яйлою знаходяться відроги Чатир-Дагу, що відокремлені із заходу від Бабуган-Яйли глибоким проходом-прорізом – Кебіт-Богазом, а зі сходу – Ангар-Богазом. Ангарський перевал відокремлює Чатир-Даг від Карабі-Яйли [2, с. 371]. Чатир-Даг – це платоподібний гірський масив у формі неправильного чотирикутника, знаходиться у Головній гряді Кримських гір і має плато, Чатир-Даг-яйлу та гірський хребет. Довжина його плоскогір'я з півночі на південь складає 10 км,

а ширина із заходу на схід – близько 4 км. Яйла Чатир-Дагу знаходиться з південної сторони і має три вершини. Верхнє плато гори – нерівна площадка між скелями Ангар-Бурун (1453 м) зі сходу і значно вищим Еклізі-Бурун (1527 м) (за висотою це п'ята вершина Криму) із заходу. Середнє плато зазначеного гірського масиву або тераси набагато ширше верхньої Яйли, а третій уступ трохи нижче другого. Відзначимо також, що південно-східний бік Чатир-Дагу вищий північно-західного. Як зазначали очевидці, спуск на друге плато Чатир-Дагу був важчий за підйом, а за ним йшла рівнина, яка непомітно знижувалася з північної сторони [2, с. 371, 377].

Трав'яниста рослинність нижнього і верхнього плато носить лучно-степовий характер. У місцях більш посушливих, з підвищеною кількістю тепла і нестійким режимом зволоження була поширена гірничо-степова рослинність. Як зазначають очевидці, ці плато Чатир-Дагу були найкращими пасовищами для малих жуйних тварин (овець, кіз), тому що там зазвичай росли різноманітні трави, які пристосувалися до посушливих умов, наприклад, типчак, конюшина, стоколос, пирій, осока, чебрець, костриця, ковил та інші. Тут також було декілька невеликих печер, які використовували чабани, переховуючись з отарами під час негоди. Зазначимо, що для таких потреб особливим попитом у кримських вівчарів користувалася печера Артич-Коба [34, с. 101, 110].

Спираючись на письмові свідчення очевидців, виділимо також головні пішохідні маршрути ХІХ – початку ХХ ст., за якими зазвичай піднімалися мандрівники і чабани на гірський масив Чатир-Дагу. Найзручніший шлях на вершину з південного боку проходив через с. Корбекли (с. Ізобільне, Міський округ Алушти), коли подорожні піднімалися на вершину гори з півдня. Цю відстань від Алушти до с. Корбекли мандрівники вимірювали у 7 верст (близько 7,5 км), причому звідти до чабанської кошари (стоянки) необхідно було пройти ще 4,5 версти (близько 4,8 км). Далі від кошари до печер уздовж плато – ще 6,5 верст (майже 7 км). Крім того, біля підніжжя Чатир-Дагу на шосе знаходилася поштова станція Таушан-Базар (Заячий базар), звідки проходила вузька стежка на друге плато до вершини і далі до печер

[2, с. 373, 381]. Таким чином, якщо треба було йти південним шляхом від Алушти до своєї кошари на плато, то чабани проходили відстань близько 12,3 км, а під час переходу від Алушти до печер на середньому плато і до трав'яних луків на західній вершині Еклізі-Бурун вівчари долали відстань приблизно у 20 км.

З боку м. Сімферополь також було два північних шляхи: перший – від с. Біюк-Янкой (з півночі від Чатир-Дагу, нині с. Мармурове, Сімферопольський район), де із західної сторони проходила «мажарна» дорога (транспортна) у с. Корбекли, а далі був поворот і підйом пасовищ; другий шлях – від с. Чевке і с. Аян (біля північного підніжжя Чатир-Дагу, поблизу витoku р. Салгир, Сімферопольський район) зі східної сторони, а також інші дрібні стежки. Зазначені вище маршрути приводили спочатку усіх подорожніх до печер на середньому плато. Як відзначали мандрівники, підйом цими стежками був легшим, ніж з південної сторони гірського масиву [2, с. 381]. Не дивлячись на те, що у степовій зоні до сприятливих факторів розведення овець можна було віднести наявність великих територій сільськогосподарських угідь, призначених для випасу отар, проте вони мали короткий період природного травостою. Це змушувало чабанів степового Криму також переганяти отари на Яйлу, зокрема на Чатир-Даг [2, с. 280; 22, с. 97; 34, с. 101]. Переваги Чатир-Даг-яйли в природно-кліматичних умовах (широкі пасовиська, соковиті трави влітку, велика кількість водних джерел, безліч печер для укриття отар і пастухів від негоди і спеки) визначили її провідну роль у розвитку даної галузі господарства. Подорожуючі особливо наголошували на тому, що випас овець на вищевказаній Яйлі сприяв збереженню якості їхньої тонкої і довгої вовни [24, с. 53; 32, с. 87]. Таким чином, пасовиська цього гірського масиву як спільні володіння степових, передгірських і південнобережних вівчарів могли сприяти успішному функціонуванню самого інституту чабанства і виступати центром комунікацій та взаємодії між пастухами овець – насамперед представниками трьох різних етнічних груп кримсько-татарського народу відповідно.

Зазвичай у багатого господаря-вівчаря були десятки тисяч овець. Так, у першій половині ХІХ ст. на Чатир-Дазі налічувалося

до 35 отар овець і по декілька тисяч кожна, причому отари також розбивалися на окремі стада (стадо в Криму налічувало від 1200 до 2000 овець). Як правило, усі господарі таврували овець особливим родовим знаком (тамгою) і залишали до осені в горах під наглядом чабанів, які восени за допомогою цього розпізнавального символу повертали отари хазяїну назад. Кожне стадо мало свого керівника (поводиря) – чабана, який наглядав за вівцями протягом усього періоду перебування на Яйлі і лише він був відповідальний за збереження усього поголів'я овець [19, с. 33, 225, 256-257]. Керувати такою великою кількістю тварин майже півроку в степу чи в горах могли лише досвідчені, спеціально підготовлені люди, кількість яких чітко регламентувалася. З приводу цього у Криму казали наступне: «Чобан коп болган йерде кой арам олер» (Де багато пастухів, там всі вівці загинуть) [3, с. 53; 22, с. 97-98].

У соціальному інституті кримського чабанства для керування отари овець існувала особлива трирівнева ієрархічна організація: отаман – головний чабан (старший за віком і найбільш досвідчений пастух всієї отари, займався керівництвом свого колективу і всіма організаційно-господарськими питаннями чабанського побуту); на другому рівні знаходилися декілька чабанів (середнього і молодшого віку чоловіки, які займалися випасом закріплених за ними стад овець) і чабан-кухар (в його обов'язки входило приготування їжі і доставка на мажарі, запряженій волами, провіанту в кошару, а також ліків для овець і палива для вогнища), підпорядкованих безпосередньо отаману. Слід мати на увазі, що для вівчарів на Еклізі-Бурун доставка речей помічниками кухаря відбувалася за допомогою ручної поклажі пішки або верхи на конях. На третьому рівні знаходилися молодші чабани-підпаски (хлопчики-підлітки, підлеглі як отаману отари, так і своїм чабанам – старшим пастухам у певних стадах овець, які допомагали старшим вівчарям у випасі домашньої худоби). Відзначимо також, що якою малою не була б отара, для неї призначалися свої чабани, підпаски та отаман [1; 13, с. 61; 14, с. 264, 267, 270; 15, с. 105; 19, с. 233, 244, 248, 251-252, 256; 35, с. 37; 37, с. 232].

Усі клопоти господаря овець зазвичай були спрямовані лише на пошук надійного головного чабана, якому можна було б довірити отару, оскільки отаман сам шукав собі помічників-чабанів і особисто вимагав з них детального звіту за виконану роботу. В обов'язки керівника-отамана входило багато функцій: розпорядження грошовими коштами на облаштування житла, отримання від господаря їстівних припасів та одягу для чабанів, збір овечого молока і приготування молочних продуктів, призначених для продажу. Якщо виникала проблема, що стосувалася не однієї, а кількох сусідніх отар, то вирішував її найстарший і шановний отаман. Усіма чабанами визнавалося головне правило «Про севляди оле» (Він так сказав), тому рішення шановного отамана не заперечувалося і виконувалося одразу [14, с. 267, 269-270; 19, с. 252, 257].

Через всі труднощі, пов'язані з випасом худоби, у чабана було два головних завдання – зберегти чисельність поголів'я і створити умови вівцям для їх плодючості, а засоби виконання залежали від нього самого. Вівчаря лише зрідка контролювали, але якщо він погано виконував свою роботу, тоді йому за рішенням загальних зборів всіх чабанів на чолі з найстаршими отаманами забороняли надалі займатися чабанством і відправляли додому. На зборах чабани і отамани мали право вигнання зі свого пасушого середовища вівчаря, якщо той виявлявся шахраєм «яладжі» або крадієм «хирсиз» [14, с. 269, 274; 19, с. 256; 34, с. 94]. Таким чином, випас овець – це відповідальна, виснажлива та кропітка праця на гірських висотах під палючим сонцем, зливою або під снігопадом. У цих складних погодних умовах чабани невпинно стежили за тим, щоб їхні овечі стада безпечно паслися на соковитих пасовищах, тварини не хворіли і не переохолоджувалися, не губилися між скелями, не були здобиччю злодіїв та не зазнали нападу хижих звірів і птахів (вовків, лисиць, орлів) [14, с. 274; 29, с. 56-57].

Слід зазначити, що усі чабани в якості оплати замість грошей отримували певне число овець. Як правило, залежно від статусу, досвіду роботи, особистих професійних якостей, чисельності отари і за загальним договором з господарем вівчарі за свою роботу отримували наступну кількість овець за рік: молодші ча-

бани-підпаски – 3-5 овець, дорослі чабани – 10-20 овець, отамани отримували до сотні овець. Вівці пастуха залишалися в стаді господаря, поки чабан знаходився при ньому. Оберігаючи стада господаря, він оберігав і свою власність, тому був не простим найманцем, а вважався пайовиком і мав безпосереднє відношення до майна господаря. Чим краще був догляд за стадом, тим вдаліше воно збільшувалося і менше гинуло овець. Тому власна вигода змушувала чабана в більшості випадків бути старанним і чесним працівником [14, с. 270; 15, с. 105; 19, с. 255-256].

Як правило, чабани повинні були впізнавати за зовнішнім виглядом кожну вівцю або барана зі свого стада. Вівчарі щоразу не рахували овець, а просто переглядали їх ввечері і вранці, причому одразу помічали всіх відсутніх тварин. Безпосередній підрахунок овець проводився в особливих випадках і лише головним чабаном, який відбувся у визначені строки з метою обліку та перевірки підпорядкованих йому чабанів з отарами. Отаман обов'язково рахував овець після того, як вони зі степу переходили в гори. Причому, підрахунку найчастіше за все піддавалися ті стада, де працювали молоді недосвідчені чабани (нові чабани повинні були знати точну кількість своїх овець, їм на палиці робили позначки біля гачка для овець-маток, з іншого кінця – ягнят, посередині місце для цапів та баранів із стада) У зв'язку з цим серед чабанів існувало народне повір'я, де перерахунок овець вважався небезпечною справою, тому що після проведення цього процесу від отари немов би «відлітало благословіння» і приходила біда. Зазначене правило регламентувало поведінку чабана, причому невиконання останнім даних рекомендацій сприймалося як порушення. Саме тому жоден чабан ніколи не повідомляв точну кількість овець в отарі і не дозволяв їх перерахунок іншим особам, окрім отамана, він лише міг сказати: «Хвала Аллаху, є!» [14, с. 315; 19, с. 256; 8, с. 147-148].

У Кримських горах вівчарі переховувалися від негоди та ночували у тимчасових чабанських низьких хатинках «кошах» (постійних стоянках), побудованих із каменю, землі та накритих зверху гілками і травою. Як правило, будували лише три стіни цієї споруди, а четвертою слугувала скеля гори. На даху в коші

був невеликий отвір-димохід, а навкруги будови робили загін для овець. На підлозі в кошах лежали невичинені овечі шкіри, які слугували чабанам за постіль, а на стінах розташовувалися необхідний посуд та інші господарські речі. Тут отамани у великих пласких котлах ночами варили на кострі овечий сир-бринзу на продаж. Знаходилися подібні коши у різних місцях: частіше на нижньому плато, але були і біля Еклізі-Буруна на верхньому плато, також облаштовувалися безпосередньо у середині будь-якої зручній печері. Наприклад, у 1917 р. печера Сулу-Коба (Холодна печера) була головною стоянкою, де розміщувалося до 17-20 тисяч овець (приблизно 9 отар) [2, с. 280, 373, 376; 14, с. 318; 15, с. 104; 19, с. 245, 248, 250; 31, с. 227].

Раціон кримських вівчарів був простим, але достатньо поживним. Більшість подорожуючих у своїх нотатках згадувала про наступні основні страви та напої:

а) з кип'яченого молока – сир брусковий (ділився на шари, мав ніжний вершковий смак) і «кожуховий» (назва від способу приготування – знімали цілком овечу шкіру як кожух, туго набивали її шматками просолоного сиру, який щодня обливали парним овечим молоком, овечу шкіру міцно зав'язували і ставили на місяць в сухе місце, коли маса тверділа, тоді сир був готовим до споживання) [7, с. 57; 34, с. 94]; «каймак'» (товстий шар затверділих вершків або вершкових пінок, знятих з овечого молока під час варіння сиру, вони готувалися на слабкому вогні, їх використовували замість масла, часто їли «каймак'» охолодженим, попередньо розрізавши його на шматочки [7, с. 57; 19, с. 250];

б) з кислого молока – «катик'» (зсіле овече кисле молоко, схоже на сир, чабани часто вживали його замість хліба) [19, с. 250; 34, с. 93];

в) з м'яса (баранини) – «суджук» (копчена ковбаса), «пастирма» (копчене або засушене м'ясо, попередньо оброблене сіллю і спеціями, наприклад, часником та перцем); «кокач» (засушене на сонці м'ясо, яке розрізали на дрібні шматочки та смажили на сковороді або на вугіллях) [7, с. 57].

г) з круп – різні каші з пшениці, проса та ін. з овочами, зеленню, цибулею або на овечому молоці [19, с. 249].

д) напої – чай, вода (взимку тала вода зі снігу), овече молоко, «язма» («катик'»), який легко розчиняли у воді, його підсолювали, додавали товчений часник і використовували замість сметани для заблілювання їжі або просто пили як прохолоджувальний напій замість води або чаю). Якщо водне джерело було далеко від чабанів, то замість глечиків воду наливали у бурдюки – мішки, зшиті з цільної шкури тварини (вівці, кози) – вовною всередину, – і вже в них зберігали воду. Зауважимо, що талу воду чабани Чатир-Дагу брали зі снігової ями, яка була на дні глибокого яру. Так, наприклад, печера Кар-Коба (Снігова) була єдиним джерелом питної води [2, с. 280, 376; 15, с. 83; 19, с. 249, 268-269].

Свій характерний професійний образ чабани отримали завдяки специфічним ознакам костюма і особливим атрибутам, без яких вони не впоралися б зі своєю щоденною працею. У залежності від рельєфу місцевості, сезонного характеру випасу худоби, швидкої зміни погодних умов (особливо температури повітря в горах), а також матеріального забезпечення чабанів використовувалися у побуті хоч і прості, але теплі та зручні речі. Найчастіше за все головними матеріалами виготовлення вбрання були безпосередньо вовна, овчина та шкіра овець. Зазначимо, що літні елементи одягу повинні були бути з легкої тканини, хоча і не дуже тонкої, яка б легко пропускала сонячні промені для збалансованого теплообміну тіла людини із зовнішнім середовищем.

Найпрактичнішою основою серед усіх варіантів для пошиву нижнього одягу було сіре або коричневе вовняне домоткане полотно [1; 2, с. 277; 33, с. 42; 35, с. 36]. Слід зауважити, що натуральні вовняні тканини виконували важливі функції проникнення тепла та відведення вологи з поверхні тіла, залишаючись при цьому сухими на дотик. Без даної властивості одягу людина, перебуваючи довго у складних гірських умовах, могла б одразу замерзнути і захворіти від переохолодження [6, с. 729]. Тому вовняна тканина для нижнього одягу (тунікоподібних сорочок «кольмек» та шаровар з широким кроком «шальвар») у чабанів використовувалася також і в холодну погоду. Влітку нижній одяг міг бути лляним чи бавовняним, особливо ці матеріали зустрічалися у вбранні степових чабанів [11, с. 166; 12, с. 23]. Щоб покращити певні власти-

вості чабанського літнього одягу, його могли мазати дьогтем або конопляною олією. Так, після дьогтю полотно ставало твердим і міцним як шкіра і добре захищало від укусів комах. Зауважимо, що штани для кримських чабанів також часто шили з овчини (вовною всередину) або зі шкіри дорослої вівці [14, с. 295; 15, с. 104; 16, с. 21; 28, с. 25; 35, с. 36]. Тунікоподібні сорочки носили з горизонтальним воротом і центральним грудним вертикальним розрізом, ранні варіанти були без коміра (голошейки), у середині XIX ст. у сорочок з'являється комір-стійка. Чоловічі «кольмек» шили з довгими та широкими рукавами, вони були довжиною до стегон і заправлялися в штани [25, с. 175; 28, с. 19; 30, с. 79-80]. Кримські вівчарі традиційно носили лляні або вовняні штани «з широким кроком» (шаровари) зі вставкою (трикутною, прямокутною, ромбоподібною), які кріпилися за допомогою тонкого пояса-шнурка без твердої основи «учкур» (шнур для затягування шароварів), який протягували крізь особливу складку, пришиту вздовж верхнього краю шароварів. Зав'язували цей шнурок спереду на невеликий вузол, який ховали під внутрішніми складками штанів. Через специфіку тривалого перебування кримських вівчарів на пасовищах гірського масиву чабанські штани мали певні конструктивні особливості: були довгими (холощі сягали щиколоток), шилися досить широкими на талії та вільними в області стегон, з широкими складками, а також кроїлися із внутрішніми боковими глибокими кишнями [20, с. 599; 26, с. 399; 28, с. 20, 25, 36].

Поверх сорочок чабани носили короткі приталені куртки «мійтан» (довжиною до талії) зі смугастої тканини і з овчини (у період заморозків, пізньою осінню), а також короткі нагольні кожушки «тончук». «Мійтан» мали грудний виріз мисом, довгі вузькі рукави, комірець-стійку, були одnobортними, застібалися встик на частий ряд гудзиків. На початку XX ст. у чабанів зустрічалися куртки з двома накладними кишнями, які розташовувалися внизу на обох полах. Нагольні кожушки шили, як правило, з невичиненої овчини степової породи овець «чонтук». Вони були довжиною до стегон, з довгими вузькими рукавами та відкладним широким коміром. «Тончук» носили поверх курток як розпашний

одяг, іноді підперезували поясом. Краї бортів, комір та низ рукавів «тончук» могли декоруватися половою овечого хутра, яка виходила з внутрішньої сторони виробу [4, с. 62; 17, с. 26; 27, с. 39; 35, с. 42]. Зазначимо, що короткі кожушки не зігрівали ноги і тому чабани вимушені були у холодну погоду утеплювали їх штанами з овчини (вовною всередину). Проте у гірських умовах проживання використання більш легких і теплих коротких кожушків у побуті чабанів було вкрай необхідним. У довгополому верхньому одязі (шубі) їм було б незручно ходити по гірських стежках, тому що шуби через довжину виробу (до колін або до п'ят) уповільнювали ходу під час підйому, а також вівчарі могли чіплятися нижньою частиною виробу (подолом) і краями довгих рукавів за колючі чагарники і тим самим швидко псувати овчину.

У негоду чабани надягали широкий довгий суконний плащ-дошовик «узун-чекмень». Він був довжиною до колін, шився з щільної вовняної тканини коричневого кольору і рідше з невичиненої овчини, з довгими та широкими рукавами, які закривали кисті рук. Щоб покращити властивості верхнього одягу і захистити від промокання під час зливи, його могли розмішувати у мильному розчині і далі м'якою щіткою намазували розчином оцтевого глинозему [2, с. 277; 5, с. 89; 21, с. 281; 10, с. 478; 28, с. 26-27]. Плащ носили разом з головним верхнім убором «башлик'», який мав вигляд широкого капюшона, що знімався, кроїли його з довгими вузькими кінцями-лопатами, якими часто обвивали шию і використовували як шарф. Капюшон носили поверх головного убору, він захищав обличчя і голову від сонця, вітру та опадів [2, с. 280; 5, с. 89; 10, с. 124; 17, с. 26; 31, с. 228].

Залежно від погодних умов чабани носили різноманітні головні убори. Висока гостроверха овчинна шапка «калпак» з довгим нефарбованим ворсом з вовни несмушкових порід овець «цигей» і «чонтук» була професійним і знаковим елементом у костюмі чабанів Криму. Шапка була дуже теплою, краще захищала від холоду або спеки, шилася довгим ворсом назовні, часто всередині також утеплювалася овчиною з підстриженою вовною. Зазначимо, що головною особливістю використання довгого овчинного ворсу на шкіряній основі у шапок чабанів було те, що він сприяв

ефективному захисту голови від промокання під час опадів (по довгим ворсинкам швидше стікала дощова вода або танув сніг, не пропускаючи вологу у середину шапок). Мандрівники у своїх нотатках вказували ще на одну особливість: усі чабани носили вищезазначені шапки глибоко насунутими на чоло (шапки доходили до рівня бровей) [13, с. 54; 14, с. 295; 15, с. 104; 16, с. 21; 19, с. 244, 251]. Голови у чабанів зазвичай були поголеними, тому безперечно, що матеріал виготовлення та зазначений вище спосіб носіння шапок з овчини сприяли кращому захисту голови від сильного вітру, холоду або спеки, допомагали захищати очі від яскравого сонячного світла як високо в горах, так і в степу. До того ж, під час відпочинку м'яка та велика за розмірами шапка у польових умовах могла слугувати чабанам замість подушки.

Смушеві чорні шапки «калпак» у костюмі кримських чабанів Чатир-Дагу зустрічалися рідше і використовувалися як літній або святковий елемент костюма. Основу смушевої шапки для дорослої людини складали околиш (тулія) по формі голови висотою 7-10 см та кругле пласке денце (верх шапки). Смушка – шкурка з новонароджених ягнят віком до трьох днів, вона була з особливими кільцеподібними закрученими блискучими та шовковистими на дотик завитками. Основа для вищезазначених шапок шилася з чорного хутра місцевої смушкової породи овець «малич», а підкладка – з темної тканини. Іноді у чабанів-підпасків зустрічалася також шапочка у формі усіченого циліндра або конуса «фес» без прикрас, яку обшивали різними видами тканин, наприклад, вовною або сукном червоного (XIX ст.) і пізніше чорного кольорів (на початку XX ст.) [9, с. 41-42; 25, с. 174; 27, с. 39; 28, с. 23, 27, 35].

Широкий шкіряний ремінь найчастіше червоного або коричневого кольорів на твердій основі «пуздан» у чабанів слугував задля зміцнення поясного одягу та розпашного верхнього вбрання, а також використовувався для зберігання мілких знарядь праці і необхідних предметів побуту (сумки, кресало, невеликий мішечок для зберігання речей і тютюну «кисет», затягнений шнурком і т. д.), які кріпилися за допомогою тоненьких шкіряних ремінців [13, с. 54; 15, с. 39; 35, с. 37; 36].

Загалом, слід визначити, що принцип багат шаровості (одночасне використання певної кількості різних елементів) у чабан-

ському вбранні використовувався залежно від сезону і в особливих гірських умовах перебування, мав велике значення для самих чабанів і строго дотримувався ними. Верхні шари одягу відводили вологу, провітрювали нижнє вбрання, мали високу еластичність та міцність, а головне – захищали від несприятливих погодних умов, наприклад, від дощу, снігу та вітру. Цілком зрозуміло, що для чабанів найціннішими елементами костюма вважалися смушеві шапки та широкий шкіряний пояс. Зазвичай, влітку під час роботи в кошах чабани заковували довгі рукави сорочки та працювали без шапок і курток [19, с. 267; 35, с. 37].

Під час перебування чабанів на Яйлі протягом тривалого періоду також велика увага приділялася взуттю, яке повинно було бути зручним, не натирати ноги та відповідати анатомічним особливостям будови стопи людини. Як зазначали мандрівники, для щоденного користування більша частина чабанів носила постолі «чарик», які кроїлися з одного прямокутного шматка сиром'ятної шкіри, котрий чітко співпадав з розмірами підошви і з формою ступні. Їх робили з овечої або волової невиробленої товстої, але м'якої шкіри, вони мали задник і кріплення, частіше за все були нефарбованими і мали природні світлі відтінки коричневого кольору. Залежно від конфігурації носової частини були гостроносими. Постолі зшивалися на носках і затягувалися ремінцями за допомогою морщення – стягування носка і п'ятки. У пророблені вздовж верхньої кромки отвори у самому постолі просмикувався вузький довгий ремінець (довжиною до 3 м), який спіралеподібно або навхрест переплітав ногу поверх вовняних панчо «чорап» і зав'язувався під колінами. Цей вид взуття застосовувався в місцях з теплим кліматом (більше влітку, в демісезонний період – весна-осінь). У Криму в період випасу отар не було необхідності утеплювати ноги, тому взуття головним чином служило для оберігання нижньої частини стопи від механічних пошкоджень [19, с. 244, 251; 23, с. 25; 28, с. 25]. Завдяки своїм простим конструктивним особливостям і зручним складовим частинам (низоснова із м'якої шкіри, тонкі високі вовняні панчохи «чорап», перев'язані тонкі ремінці до колін, в які заправлялися широкі холюші) «чарик» були найпоширенішим варіантом взуття серед усіх

чабанів Криму [2, с. 277; 16, с. 21; 15, с. 104, 110; 18; 23, с. 25; 36]. Найбільш забезпечені вівчарі Криму, наприклад, чабани-отамани могли також собі дозволити носити високі шкіряні чоботи на твердій підшві «чизма» чорного кольору [36].

Обов'язковими супутніми предметами чабанів під час випасу отар на пасовищах були наступні речі: довгий дерев'яний ціпок із закругленим гаком на кінці, яким було зручно ловити овець за ноги та використовувати як патерицю; ріг з дьогтем або мідним купоросом та щипчики для того, щоб надати необхідну першу медичну допомогу хворій вівці прямо на місці; ніж «пичах», який носили у футлярі, підвішуючи до пояса за допомогою ремінця [19, с. 251; 15, с. 104; 16, с. 21; 29, с. 56-57; 35, с. 37].

Невід'ємною частиною костюма чабанів виступали також мідні або срібні бляхи та срібні солдатські гудзики, які кріпилися на пояс та перев'язь (широка стрічка з тканини або шкіри, яку носили через одне плече поверх верхнього одягу, перекинувши її навскіс на протилежний бік з накладними амулетами та молитвами). Окрім того, до нижньої частини перев'язі кріпилася невелика сумка «джиздан» темного кольору, де зберігали священну книгу мусульман Коран. Якщо чабани не могли читати, вони все одно носили усюди з собою Коран як оберег. Зазначимо, що без перев'язі з Кораном у сумці жоден чабан ніколи не виходив навіть на пасовисько до овець. У отамана в цій сумці знаходилася ще записна книга про опис загального стану поголів'я та кількість овець в отарі [3, с. 86; 16, с. 21; 19, с. 251; 35, с. 37].

Аналіз наведеного фактологічного матеріалу вказує на те, що найцінніші якості овечої вовни були відомі чабанам з давніх-давен: вона легка, міцна, добре фарбується, прядеться, а також звалюється. М'ясо, жир і молоко мали важливе значення для харчування місцевого населення і зокрема самих вівчарів. Значна частина молока використовувалася для виробництва високоякісних сирів. Тому основні напрями продуктивності у порід овець, що розводилися в Криму, були виражені достатньо чітко, а вівчарство можна назвати універсальною галуззю тваринництва.

Вовна, овчина, смушка та шкіра овець використовувалися для виготовлення елементів вбрання, головних уборів, поясів та взут-

тя. Виділимо знакові елементи професійного костюма чабанів Криму ХІХ – початку ХХ ст. :

- овчинна нефарбована гостроверха шапка «калпак»;
- верхній поясний та наплечний одяг з овчого хутра незалежно від сезону (штани, короткі куртки «мійтан», короткі кожушки «тончук»);
- шкіряний ремінь на твердій основі «пуздан»
- капюшон «башлик'» і довогополий плащ «узун-чекмень» (у дощову погоду);
- шкіряні постולי «чарик»;
- перев'язь – широка стрічка з тканини або шкіри, яку носили через одне плече поверх верхнього одягу, перекинувши її навскіс на протилежний бік з накладними амулетами та молитвами;
- сумка «джиздан» для зберігання «Корану» у всіх чабанів і з записною книгою про стан та кількість овець у отамана.

Підсумовуючи результати дослідження вбрання, можна зазначити, що на формування чабанського костюма мали істотний вплив складні гірські умови побутування, особливості праці та природно-географічний фактор. Вбрання було зручним, практичним, теплим, без зайвих елементів та майже без ювелірних прикрас. Чабанський костюм за своїми особливостями відповідав утилітарним, етичним і естетичним вимогам вівчарів даного регіону.

V. O. Hrushetska

THE TRADITIONAL CULTURE OF THE CRIMEAN SHEPHERDS OF CHATYR-DAH IN THE XIXth AND THE EARLY XXth CENTURIES: DAILY LIFE AND SUIT

The Crimean shepherds of Chatyr-Dah profession's features, their staying conditions on the pastures, the social and age characteristic were revealed in the article. The foot routes of shepherds with their flocks were refined. The Chatyr-Dah's role as an important center of shepherds culture in the Crimea was considered. The specialization, professional responsibilities and working conditions of shepherds have been studied in this . The certain elements of the daily life and specific

characters of professional suit of the shepherds in the appointed period were considered. The basic symbolic elements of the traditional suit of Crimean shepherds were identified.

***Keywords:** sheep-breeding, shepherds, Chatyr-Dah, traditional culture, the daily life, suit.*

В. О. Грушецкая

ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КРЫМСКИХ ЧАБАНОВ ЧАТЫР-ДАГА XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.: ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ И КОСТЮМ

Определены особенности жизни и быта крымских чабанов Чатыр-Дага XIX – начала XX вв. Рассмотрен вопрос о роли Чатыр-Дага как важного центра развития чабанской культуры Крыма. На основе письменных источников личного происхождения уточнены пешеходные маршруты подъема на плато и охарактеризованы условия сезонного пребывания чабанов на пастбищах, связанные с рельефом местности и природно-климатическими особенностями вышеуказанного горного массива. Исследованы социально-возрастная характеристика и специализация чабанов, а также определена форма оплаты труда. Проанализированы некоторые элементы быта (жилище, пища) и специфика профессионального костюма пастухов овец, связанные с повседневной жизнью чабанов Чатыр-Дага. Определены основные знаковые элементы традиционного костюма крымских чабанов.

***Ключевые слова:** овцеводство, чабаны, Чатыр-Даг, традиционная культура, повседневная жизнь, костюм.*

Список використаної літератури та джерел

1. Абдулаева Г. Сельское хозяйство в Крымском ханстве [Электронный ресурс] / Г. Абдулаева. – Режим доступа : <http://avdet.org/node/6917> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.

2. Бесчинский А. Я. Путеводитель по Крыму / [Соч.] А. Бесчинского. – 4-е изд., испр. и доп. – Москва : т-во И. Н. Кушнерев и К°, 1904. – 468 с.
3. Боданинский А. А. Пословицы, поговорки и приметы крымских татар / А. А. Боданинский, Мартино, О. Мурашов // ИТУАК. – 1915. – Вып. 52. – С. 1-67.
4. Боданинский У. А. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму / У. А. Боданинский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 52-82.
5. Бонч-Осмоловский Г. А. Крымские татары / Г. А. Бонч-Осмоловский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 82-97.
6. Бухтоярова В. А. Детский костюм крымских татар по изобразительным источникам первой половины XIX в. / В. А. Бухтоярова // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии [сб. ст.] / ред.-сост. А. И. Айбабин, В. Н. Зинько. – Симферополь. – Вып. XVII. – 2011. – С. 714-741.
7. Гермоген. Таврическая епархия : Записки / Гермоген. – Псков : Тип. Губ. Правления, 1887. – 520 с.
8. Гимбатова М. Б. Магические представления в поведенческой культуре ногайцев (XIX – начало XX вв.) / М. Б. Гимбатова // Лавровский сборник : Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований. Этнология, история, археология, культурология. 2006-2007 / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб. : МАЭ РАН, 2007. – С. 147-149.
9. Грушецька В. О. Головний убір «фес» як невід’ємна частина традиційного костюму кримських татар, караїмів та кримчаків (XIX – початок XX ст.) / В. О. Грушецька // Етнічна культура в глобалізованому світі. Збірка наукових праць Третньої та Четвертої Міжнародних наукових

- конференцій студентів, аспірантів та молодих вчених / Колектив авторів. – Одеса : 2015. – С. 39-50.
10. Демидов А. Н. Путешествие в южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию в 1837 г. / А. Н. Демидов. – М. : тип. А. Семена, 1853 г. – 543 с.
 11. Домбровский Ф. М. Очерк хозяйственного быта татар степной полосы Крыма / Ф. М. Домбровский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 159-170.
 12. Желтухина О. А. Национальная одежда крымских татар в XIX – XX вв. / О. А. Желтухина // V Дмитриевские чтения: История Крыма : Факты, документы, коллекции, литературоведение, мемуары: сб. науч. ст. – Ялта : ЯГОИЛМ, 2001. – С. 22-29.
 13. Живописная Россия. – Т. 5. – Ч.2. – СПб. ; М., 1898. – 298 с.
 14. Качиони С. А. В дебрях Крыма / С. А. Качиони. – Петроград : Изд-во Т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1917. – 609 с.
 15. Крым / сост. Е. Н. Орловская. – М. : Типогр. И. Д. Сытина, 1911. – 216 с.
 16. Крым и крымские татары : Очерк / сост. П. Дудоров. – Москва : М. В. Клюкин, 1911. – 56 с. – (В школе и дома : Ежемес. журн. для детей; 1911, № 3).
 17. Куфтин Б. А. Южнобережные татары Крыма / Б. А. Куфтин // Крым. – М., 1925. – № 1. – С. 22-31.
 18. Лыганова Л.А. Чарухи – традиционная обувь греков Приазовья [Электронный ресурс] / Л. А. Лыганова, Д. Ф. Пенез. – Режим доступа : <http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=159> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
 19. Марков Е. Л. Очерки Крыма : Картины крымской жизни, истории и природы / Е. Л. Марков. – Изд. 2-е. – СПб. ; М. : Тип. Т-ва М. О. Вольфъ, 1884. – 593 с.
 20. Монастырлы Х. А. Одежда крымских татар /

- Х. А. Монастырлы // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1. – С. 599-600.
21. Народы России. Живописный альбом. – СПб., 1877. – 572 с.
 22. Обзорение Южного берега Тавриды. В 1815 году. – Тула, 1822. – 192 с.
 23. Осипов Д.О. Обувь московской земли XII-XVIII вв. : Материалы охранных археологических исследований. Т. 7. – М. : ИА РАН, 2006. – 202 с.
 24. Паллас П. С. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области / П. С. Паллас. – СПб., 1795. – 72 с.
 25. Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793-1794 годах / П. С. Паллас / Пер. с нем. // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Ч. 1. Му-сульмане : крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С. 172-191.
 26. Радде Г. Крымские татары / Г. Радде // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 397-401.
 27. Ракицкий Н. П. Материалы по экономике Крыма : Экспортные возможности края / Н. П. Ракицкий. – М., 1926. – 47 с.
 28. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII – начала XX вв. : Историко-этнографическое исследование / Л. И. Рославцева. – М. : Наука, 2000. – 104 с.
 29. Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1805. – Ч. 2. – 244 с.
 30. Сухарева О. А. Опыт анализа покроев традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их

- истории и эволюции / О. А. Сухарева // Костюм народов Средней Азии : историко-этнографические очерки / ред. О. А. Сухарева. – М. : Наука, 1979. – С. 77-103.
31. Тимковский Д. Наша страна : картины природы и быта народов России / Д. Тимковский. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 478 с.
 32. Федоров Ф. А. Крым, с Севастополем, Балаклавою и другими его городами : С описанием рек, озер, гор и долин; с его историею, жителями, их нравами и образом жизни / Ф. А. Федоров. – СПб. : тип. Э. Веймара, 1855. – 191 с.
 33. Храпунов Н. И. Крым в 1792 году в описании Иоганна-Кристиана фон Струве / Н. И. Храпунов // Этнокультурные и межконфессиональные отношения в Крыму. Серия : Межкультурный диалог : История и современность. – Вып. 2. – Симферополь, 2012. – С. 34-50.
 34. Чеглок А. Красавица Таврида / А. Чеглок. – М. : Изд. К. И. Тихомирова, 1910. – Вып. 2. Горный Крым. – 117 с.
 35. Чеглок А. Красавица Таврида / А. Чеглок. – М. : Изд. К. И. Тихомирова, 1910. – Вып. 1. Степной Крым. – 113 с.
 36. Черкасов А.В. Традиционный костюм чабана (по материалам полевых исследований материальной культуры приазовских греков в 1993 г.) [Электронный ресурс] / А. В. Черкасов. – Режим доступа : (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
 37. Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году / О. П. Шишкина. – СПб., 1848. – Ч. II. – 304 с.

Список сокращений

ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук
ИТУАК – Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии
МАЭ РАН – Музей антропологии и этнографии имени Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук
ЯГОИЛМ – Ялтинский государственный объединенный историко-литературный музей

УДК [398:394.014](477)

THE INVENTION OF THE ETHNIC CULTURE SEMANTICS: FORMULATION OF THE PROBLEM

This article is devoted to the ethnic culture semantics transformations that are initiated by modern social actors. These transformations perform different functions: cognitive, entertainment, ideological. In the article the typical way of such cultural “inventions” are described.

Key words: *semantics, traditional culture, transformations, traditionalism, Neopaganism.*

In the space of contemporary Ukrainian mass culture and in its sub-cultural filiations that in certain way appeal to traditional forms we can periodically notice *the invention of the ethnic culture semantics*. Unlike to the phenomenon that was described by E.Hobsbawm and his colleagues [5], the invention of tradition itself (its forms and the way of their transfer) here doesn't take place, but the ethnically marked elements of traditional material and spiritual culture are attributed with new, extrinsical for them before, meanings.

The possibility of such phenomenon is determined by specific character of the traditional culture – by variability and heightened semioticity of its texts and objects. That's why the desire to “decrypt”, to “decipher” emerges not only among experts, but also among numerous amateur reconstructors (these “inventions” are usually presented as “semantic reconstruction”).

The aim of this article is to describe different variants of such phenomenon and to define common features of them. That's why in the totality of the ethnic culture semantics inventions we will distinguish some classes according to their functions. Then we will try to describe a technique of the semantics invention. The case of Neopagan manipulations with the semantics must help us to reveal specific features of this phenomenon quite deeper.

The good example is the book of V.Pidhirnyak (the architect by his education, businessman in the sphere of realty) “The textual em-

broidery. Writing of Brody” [14]. The author represents the symbolic code of the schematized embroidery as “encoded alphabet”. Using it, you can “write” words, numerals, note the moon phases and constellations, months and seasons, days of the week. V.Pidhirnyak claims that he knows how to “read” the embroidery code and even offers the technique of embroidery “texts” construction. It must be noticed that the scanned fragments of this book are distributed first of all in the Internet, where they lose the authorship and can be perceived and reproduced in the mass consciousness easily.

In particular cases the invention of the semantics can be purely a product of the Internet-folklore (as a complex of folklore forms that exist and are distributed predominantly or only in the Internet [1]). In the Russian-language social networks some graphic and textual (text + image) files for facetious test “What demon by the zodiak are you?” are spread. The variants are represented by the characters of Slavic demonology and folklore (wood and water spirits, mermaid, Baba-Yaga, Solovey-Rozboynik etc.) with schematic description of their “tempers”, which are adapted to the modern life conditions. In this example the functions of the semantic’s invention are reduced to the entertainment.

More seriously and widely spread are those semantic inventions that we can find in the (pseudo)documentary films, connected with the national memory and ethnogenetic myths construction. Ethno-art film of S.Marchenko “Echo of the forgotten sky” («Відгомін забутого неба», 1998) [4]: there such a famous spring song (vesnyanka) as “A my proso siyaly” is compared with the “acoustic cultivation of grain” and some attention is paid to semantic relations construction in the triangle “Milky Way – folk astronomy – chumak crafts”. The author’s creativity here doesn’t spoil the image (previous examples also have certain authors), because new meanings can stay in the audience’s consciousness as its structural elements. For example, the demonstration of the films “Searching the Truth” («В пошуках істини»), created by Ukrainian TV channel “STB” had such consequences. Some of these films in half-documentary style are constructing myths around Ukrainian national symbolic, pages of national history and also offer the “sensational” review of the semantics of some traditional culture

elements (episode “Magic mysteries of Easter” / «Магічні таємниці Великодня» [12]). To measure the influence of such mediapractices by sociological methods is a challenging task, but the author of this article has repeatedly heard from different people’s observations, directly or indirectly inspired by them (for example, about the “true” form of the national flag with the yellow color above).

The invention of the ethnic culture semantics is familiar to the phenomena of the “secondary mythologization” and “secondary folklorization”, although both of them can apply not only to the sphere of ethnically marked culture [8; 16]. The technique of the invention is similar to the folk-etymology practices: the reality and forms of the traditional culture for contemporary reconstructors are externalized, “foreign” (even if they perceived as the heritage of “their own” culture), that’s why they must be adapted to the contemporary conditions, “decoded” by understandable language according to the accepted system of views (apparently, it is the cause of the tendency to explain the ritual and game forms by scientifically reasoned pragmatics). We want to put the emphasis on the way of the semantic processing: from the folklore mass consciousness – to the externalized sources of information, and then – again to the verbal or to the virtual anonymous existing. On the border of the second and the third phases the elements usually acquire new meanings.

The vivid example of this phenomenon is noticed in Olevsk district of Zhitomyrska region in 1984: “Kupalo is the god of milk. During the spring meeting men worship the old god too, not Jesus Christ” [2, p. 39]. O.Belova and V.Petrukhin assume that such statement of the informant was formed by the influence of the “popular literature”. Kupalo, originally a folklore character, the personification of the summer holiday, by the means of the Soviet popular-science literature had returned to the folklore consciousness with visibly transformed meaning.

It’s quite possible that the ethnic culture semantics begin to be invented every time, when traditional interpretation become forgotten or senseless. In the previous examples we can see both the forgetting of traditional interpretations and the absence of the ethnic tradition a priori, because the “inventors” are often the persons, successfully socialized in the de-ethnized space of the industrial or post-industrial

society. It's suitably justified to remember one of the E.Hobsbawm's remarks: "the appearance of "traditionalistic" or even some other movements indicates the gap [in continuity = inheritance]" [5, p. 18].

There are quite different functions in the invention of the ethnic culture semantics in the Neopagan practices. On the post-Soviet space there exists certain literature, devoted to the Neopagan historical myths construction [17; 18], but very few researches are devoted to the specificity of the functioning and rethink of the traditional culture elements in such practices. Earlier we had described, how Ukrainian Neopagans actualize ethnicity in the different kinds of their subculture art [10]. The technique here is similar to the previous examples, except those cases, then Neopagans try to use fragmentary ethnic practices, really inherited by them from their parents, - rethinking the sense of these practices or reproducing them as a custom.

Let's consider the practices of the semantic's invention in the Neopagan calendar rituality. This cycle of rituality is the most developed in all of the active Neopagan movements in Ukraine, that's why it can be the most representative in analytical aims.

First of all, one the premiss of Neopagan calendar rituality bases on the view that behind each major folk-Christian holiday and even single calendar days (such as the days of Zosym Bdzhilnyk or Herasym Shpakivnyk) are hidden original Pagan holidays. Neopagan theoreticians usually try to find the "original senses" of such holidays by comparing Christian saints, whom these days are devoted to, folk rituality of the day and images of Pagan god or goddess that are known from the sources. For example, H.Loško in the article, devoted to the image of Svarog, asserts the connection between this Slavic god and two holidays of Kuzma and Damian [11]. Furthermore, Neopagans try to choose by the different features the patron for each month, day of the week and separate periods of the year (they distinguish "Velestide" /as Christmastide/ before the day of st. Vlas [7], "the week of Perun" before the day of st. Illya etc.).

In such a way numerous folk rituals, known from the traditional calendar rituality, are rethought by them: the kolaydky become to be devoted to Bozhich ("newborn" sun) or Dazhbog; the bull sacrificing during the Illya's feast is interpreted as the sacrificing to Perun

(though, haven't been recorded any such immolations by Neopagans); children gifting on the day of st. Mykola is connected with the functions of Veles as "the all people patron" [3].

As we know, many ethnographers and folklorists have acknowledged relations of "interchangeability" between Pagan gods and folk-Christian saints almost since the XIX ct. Considering such possibility complicates the image of semantic transformations. From our point of view, it is insufficient to represent it as "the dialogue of cultures" between Paganism and Christianity [6], because Neopagan images of the gods obviously differ from original pre-Christian images. Moreover, the saint which "perceived" the functions of certain god, could have his own ones, and exactly the latter of them can be removed on the "reconstructed" by Neopagans image of the first. On the other hand, the functions of the god could be "perceived" by several saints and, on the contrary, the functions of several gods – by the single saint. Some Neopagans realize the complexity of all this image, that's why they argue against rigid connection between their own calendar rituality and the folk-Christian calendar [13].

Let's consider one more curious example, connected with the invention of the ethnic culture semantics by Neopagans. Ethnographers of the XIX – early XX ct. left some evidences about the "Rakhmans' Easter" on the fourth week after orthodox Easter. Children and older people were throwing the Easter eggs' shells into the river water and in that way were sending them to "the rakhmans". The B.Hrinchenko's dictionary gives such definition of "the rahman" in the traditional Ukrainian folklore: "the inhabitant of the mythological terrain, righteous Christian" [15]. Neopagans essentially have seen in "the rakhmans" the allusion to the Indian varn of Brahmins, so this rite, in their point of view, comprises the memory about the Proto-Indo-European society separation (according to the "Kurgan hypothesis" of M.Gimbutas, where the part of Ukrainian territory was engulfed by the Indo-European Urheimat) [9]. Unfortunately, we haven't come across the literature, devoted to the genesis of "rakhmans'" image in Ukrainian folklore. It would be very interesting, if it was really connected to fragmental messages about the Indian Brahmins, perceived by the folklore consciousness through the means of medieval scribes [cf. 2, p. 57-66].

As for the functions of this phenomenon in the Ukrainian Neopaganism, we assume that they consist in the Neopagan “world image” construction: new semantics helps to fill the “white spots” in their vision of the Slavic traditional culture, to provide the integrity and coherence of their world outlook so as to implement into it new meanings that more successfully satisfy Neopagans’ identity.

So it can be summed up that the invention of the ethnic culture semantics is present in the space of the ethnic practices in contemporary Ukraine. Critical analysis of its filiations allows to distinguish the functions of each of them. First of all, it is the naive cognitive function – attempts to “decode” symbolic codes of the traditional culture without appropriate competence. Also there are entertaining and ideological functions among the reasons of manipulations with the traditional culture semantics. We propose one of the possible explanations of the technique of such inventions. This phenomenon is additionally complicated by the commercial demand on some of its filiations that are being used by popular media. In our point of view, the most adequate position concerning this phenomenon is to evaluate each concrete manifestation in accordance with the influence that it has or can have on the public concept about the traditional culture (to deform, distort it or, conversely, popularize it).

В. А. Долгочуб, Н. О. Петрова

ВИНАЙДЕННЯ СЕМАНТИКИ ЕТНІЧНОГО: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Дана стаття присвячена трансформаціям семантики етнічної культури, що ініціюються сучасними акторами соціального простору. Такого роду трансформації переслідують різноманітні функції: пізнавальні, розважальні, ідеологічні. У статті описано один з типових способів подібних культурних «винайдень».

***Ключові слова:** семантика, традиційна культура, трансформації, традиціоналізм, неоязичництво.*

ИЗОБРЕТЕНИЕ СЕМАНТИКИ ЭТНИЧЕСКОГО: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Данная статья посвящена трансформациям семантики этнической культуры, инициируемым современными акторами социального пространства. Такого рода трансформации преследуют различные функции: познавательные, развлекательные, идеологические. В статье описан один из типичных способов подобных культурных «изобретений».

Ключевые слова: *семантика, традиционная культура, трансформации, традиционализм, неоязычество.*

Список використаної літератури та джерел

1. Алексеевский М. Д. Интернет в фольклоре или фольклор в Интернете? (Современная фольклористика и виртуальная реальность) [Текст] / М. Д. Алексеевский // От Конгресса к Конгрессу. Навстречу Второму Всероссийскому конгрессу фольклористов. Сб. материалов. – М., 2010. – С. 151-166.
2. Белова О. В., Петрухин В. Я. Фольклор и книжность. Миф и исторические реалии [Текст] / О. В. Белова, В. Я. Петрухин. – М., 2008. – 263 с.
3. Велес (Микола, Дід Мороз) [Електронний ресурс] / Руське православне коло [сайт]. – Режим доступу: <http://svit.in.ua/prg/12p2.htm> (дата звернення: 09.11.2015).
4. Відгомін забутого неба [Електронний ресурс] / YouTube [сайт]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=XIUOqrvxr4w> (дата звернення: 09.11.2015).
5. Винайдення традиції [Текст] / Ред. Е. Гобсбаум і Т. Рейнджер, переклад за англ. – Київ, 2010. – 464 с.
6. Зражевський С. М. Неоязичництво як феномен релігійної культури ХХ-ХХІ ст. [Текст] / С. М. Зражевський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичне релігієзнавство». – 2012. – Вип. 6. – С. 171-179.

7. Коло Года: Родноверческие святодни в сравнении с «православными» праздниками эпохи двоеверия [Электронный ресурс] / Велесов круг [сайт]. – Режим доступа: <http://www.velesovkrug.ru/novosti/novost-2.html> (дата звернення: 09.11.2015).
8. Королёва С. Ю. Ещё раз о мифе в литературе: проблемы анализа художественного мифологизма [Текст] / С. Ю. Королёва // Славянская традиционная культура и современный мир. – Вып. 14. Комплексные исследования традиционной культуры в постсоветский период: Сб. научных статей. – М., 2011. – С. 205-228.
9. Креслав В. 16 квітня – Рахманський Великдень. Права середа [Електронний ресурс] / Рідна Віра Русинів-Українців [сайт]. – Режим доступу: <http://ridnavira.org/index.php/9-bez-kategoriji/667-24-kvitnya-rakhmanskyu-velykden> (дата звернення: 09.11.2015).
10. Кузнецов В. А. Актуалізація етнічного у мистецтві субкультури українського неоязичництва [Текст] / В. А. Кузнецов // Тези Міжнародної наукової конференції «Міжнародний діалог слов'янських спільнот Центральної і Східної Європи». – Київ, 2012. – С. 208-209.
11. Лозко Г. С. Культ Сварога у слов'ян [Текст] / Г. С. Лозко // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – Житомир, 2009. – № 3. – С. 47-55.
12. Магические тайны Пасхи [Електронний ресурс] / YouTube [сайт]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GAqDuX82Fr4> (дата звернення: 09.11.2015).
13. Озёрский С., Будаи, Курганский М. Годовое Коло славянский святодней (опыт реконструкции) [Електронний ресурс] / Кривичи. Славянское язычество Смоленска [сайт]. – URL: <http://www.krivichi.org/zhrec/slavyanskiy-kalendar.html> (дата звернення: 09.11.2015).
14. Підгірняк В. П. Текстова вишивка. Бродівське письмо [Текст] / В. П. Підгірняк. – Київ, 2008. – 36 с.
15. Рахман [Електронний ресурс] / Словник української мови за редакції Б. Д. Грінченка [сайт]. – URL: <http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/50545-rakhman.html> (дата звернення: 09.11.2015).

16. Строганов М. В. «Песня Верещагина» и современная фольклорная традиция / М. В. Строганов // Славянская традиционная культура и современный мир. – Вып. 14. Комплексные исследования традиционной культуры в постсоветский период: Сб. научных статей. – М., 2011. – С. 312-329.
17. Шиженский Р. В. Неоязыческий миф о князе Владимире / Р. В. Шиженский // Вестник Бурятского государственного университета. – 2009. – № 6. – С. 250-256.
18. Шнирельман В. А. Аркаим: археология, эзотерический туризм и национальная идея / В. А. Шнирельман // Антропологический форум. – СПб., 2011. – № 14. – С. 133-167.

О. В. Демченко

УДК 903.4'13 «633/634» (477.7)

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІЗНЬОМЕЗОЛІТИЧНОЇ – НЕОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ. ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

В статті розглядається природне середовище Дніпровського Надпоріжжя в пізньому мезоліті – неоліті як фактор створення специфічної адаптивної стратегії населення. Прослідковується вплив різних палеоекологічних чинників на принципи влаштування поселень, господарсько-економічної направленості та інших матеріально-побутових аспектів життя, формування духовної культури.

Ключові слова: мезоліт, неоліт, природне середовище, адаптація, стратегія, Дніпровське Надпоріжжя.

Для розуміння сутності культури надзвичайно важливий природний фактор її формування та розвитку. Людина та соціум здійснюють свою діяльність в певному природно-географічному середовищі. Це середовище має свої закони розвитку та свої цикли. До них людина, як біологічна істота, активно пристосовується і в певній мірі їм підкорюється.

16. Строганов М. В. «Песня Верещагина» и современная фольклорная традиция / М. В. Строганов // Славянская традиционная культура и современный мир. – Вып. 14. Комплексные исследования традиционной культуры в постсоветский период: Сб. научных статей. – М., 2011. – С. 312-329.
17. Шиженский Р. В. Неоязыческий миф о князе Владимире / Р. В. Шиженский // Вестник Бурятского государственного университета. – 2009. – № 6. – С. 250-256.
18. Шнирельман В. А. Аркаим: археология, эзотерический туризм и национальная идея / В. А. Шнирельман // Антропологический форум. – СПб., 2011. – № 14. – С. 133-167.

О. В. Демченко

УДК 903.4'13 «633/634» (477.7)

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІЗНЬОМЕЗОЛІТИЧНОЇ – НЕОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ. ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

В статті розглядається природне середовище Дніпровського Надпоріжжя в пізньому мезоліті – неоліті як фактор створення специфічної адаптивної стратегії населення. Прослідковується вплив різних палеоекологічних чинників на принципи влаштування поселень, господарсько-економічної направленості та інших матеріально-побутових аспектів життя, формування духовної культури.

Ключові слова: мезоліт, неоліт, природне середовище, адаптація, стратегія, Дніпровське Надпоріжжя.

Для розуміння сутності культури надзвичайно важливий природний фактор її формування та розвитку. Людина та соціум здійснюють свою діяльність в певному природно-географічному середовищі. Це середовище має свої закони розвитку та свої цикли. До них людина, як біологічна істота, активно пристосовується і в певній мірі їм підкорюється.

Природне середовище, в якому існує людина, складається з кількох компонентів, які являються взаємозалежними і перебувають в постійній взаємодії. Вплив природного фактору на життєдіяльність первісного суспільства може бути прямим або опосередкованим (Схема 1). В будь-якому випадку, цей вплив чітко прослідковується при аналітичному розгляді археологічного матеріалу. Проте, дослідження будь-яких первісних соціумів, побудовані лише на археологічних даних, не використовуючи відповідні дані природничих наук, вважаємо не повними та обмеженими для загальної реконструкції життя людей та причинно-наслідкових процесів в минулому. Палеоекологічний підхід до вивчення археологічних культур дає можливість найбільш повно реконструювати спосіб життя, особливості житлового простору та специфіку поведінки людини в конкретних ландшафтних та кліматичних умовах.

Відповідно до створеної нами схеми, на прикладі Дніпровського Надпоріжжя, розглянемо вплив природного середовища на життя населення пізнього мезоліту – неоліту.

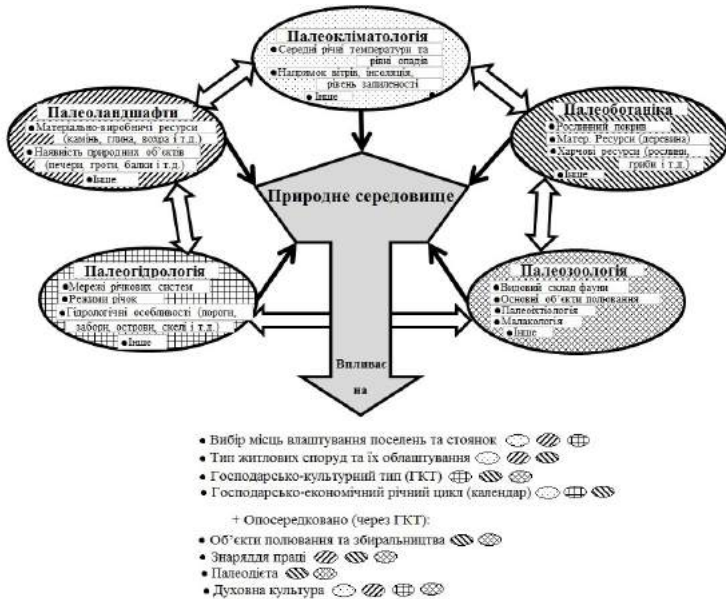

Схема 1. Вплив природного середовища на життя первісного населення. (Укладач О. В. Демченко.)

1. Ландшафт та гідрологія

Геоісторичний район «Дніпровське Надпоріжжя» територіально охоплює простір долини Дніпра, включаючи сучасне місто Дніпропетровськ та нижче за течією до острова Хортиця в Запоріжжі. Після впадіння р. Самари течія Дніпра набуває меридіонального напрямлення, яке зберігаються на всьому відрізьку ріки між цими містами. На цій ділянці Дніпро пересікає породи Українського кристалічного масиву, тобто являється ділянкою прориву, який стався ще в пліоцені [10, С. 358].

За своїми геоморфологічними, гіпсометричними та гідрологічними показниками Надпоріжжя відрізняється від інших частин Дніпра. Порожиста ділянка Дніпра характеризується, перш за все, наявністю порогів та заборів. Перші забори, що не змінюють спокійної течії ріки, зустрічаються в районі Кременчука. У Надпоріжжя їх кількість різко збільшується до тридцяти. В результаті цього, за морфологією долина Дніпра в цьому відрізьку має каньйоноподібний вигляд. Порожиста частина має протяжність близько 80 км.

На порожистому відрізьку Дніпра було дев'ять порогів, безліч островів і окремих скель, а також кам'яних гряд (забор). В звіті за результатами обстеження території Дніпровського Надпоріжжя експедицією 1944 року під керівництвом Д. Красицького вказується 272 назви островів, окремих скель, порогів та забор, які було видно після зруйнування Дніпрогесу під час Другої Світової війни [16].

В результаті будівництва Дніпрогесу в 20-30х роках ХХ століття та його відновлення в повоєнний період, велика кількість порогів, островів, забор була підтоплена або ж повністю пішла під воду, проте, в первісну епоху вони були доступні і активно заселялися, що підтверджується археологічними даними.

Вододільне плато характеризується загальним схилом на південь. Лівобережний водорозділ лежить вище правобережного. Правий берег Дніпра більш крутий в порівнянні з лівим. Це явище Л. А. Лепікаш пояснює різним рівнем залягання кристалічних порід в основі четвертинних відкладів [19, С. 2]. Різна глибина берегових схилів значною мірою вплинула на характер численних

балок та ярів, а також інтенсивність їх утворення. Лівобережні балки, як правило, мілкі, проте довгі; балки правого берега більш короткі і глибокі. У Передпоріжжі балки мають круглу форму дна, круті стінки у верхів'ях і пологі, майже горизонтальні в середній і нижній частинах. На ділянці Порожистого Дніпра балки не глибокі. Їх дена лише частково заглиблюються в скельну породу, яка перешкоджає їх інтенсивному поглибленню. Оскільки поверхня кристалічних порід різко круто знижується у бік ріки, дена балок мають нахил в той же бік. У залежності від характеру падіння скельних порід повздовжній перетин балок може бути рівним або опуклим, або східчастим місцезнаходження [27, С. 8].

На відміну від ранньомезолітичного часу, поселення мезо-неолітичного часу локалізуються на висоті 5-7 м над теперішнім меженним рівнем Дніпра. Все це свідчить про те, що в неолітичний час меженний рівень Дніпра, а також висота розливів у повінь мало чим відрізнялись від сучасних. Новим в наш час у порівнянні з неолітичною епохою є, очевидно те, що в окремі роки рівень повені стоїть значно вище ніж в неоліті. Оскільки під час великих розливів деяка частина неолітичних стоянок тепер заливається. Пояснення цьому факту слід шукати в зміні режиму ріки, який після винищення лісів уже в історичний час став степовим з властивими йому високими повенями [9]. В неоліті ріки, зокрема і Дніпро, були значно повноводнішими ціле літо, але не мали сучасних бурхливих повеней весною [31, С.78-79].

2. Клімат та палеоботаніка

Зіставивши данні радіовуглецевої хронології відкладень голоцену степової зони України з абсолютними датами археологічних пам'ятників Надпоріжжя, ми співвідносимо період нашого дослідження з кінцем бореалу – атлантикумом.

Починаючи з аллерьоду територія Південних районів України не була позбавлена широколистяних порід, які могли зосереджуватися в розкиданих рефугіумах, і місцями зливалися в більш значні лісові масиви [2, С. 97].

Пізній бореальний період (8000-7500) можна вважати початком кліматичного оптимуму голоцену. В цей період відбувається

поступове збільшення площі лісових масивів. Активно розповсюджуються вільха, ліщина, в'яз; в Південній та Центральній Європі – змішані дубові ліси.

Атлантичний період (7500-5000 років тому) являється альтитеріалом голоцену (оптимумом), якому характерні плювіальні умови. Це час максимального поширення лісів в Європі [15, С. 110-111].

В кліматичний оптимум голоцену відзначається інтенсивне поширення широколистяних лісів по долинах річок в межах степової зони аж до Чорного моря [20, С. 122]. За палінологічними даними, ландшафти степів, не втрачаючи своєї специфічності, в ранньому і середньому голоцені були значно заліснені [4, С. 30].

Для більш достовірної реконструкції рослинності Дніпровського Надпоріжжя в атлантичний період важливими є дані спорово-пилкових аналізів ґрунтів голоценового віку Дніпропетровської та Запорізької областей.

Найбільш повний геологічний розріз антропогенових напластунів був досліджений у с. Старі Кайдаки, розташованого поблизу Дніпропетровська в ярах, що прорізують схили балки Сажавка [1, С. 23]. Схил Дніпра біля сіл Старі Кайдаки і Сажавка прорізаний балками Сажавською та Середньою. Зразки на спорово-пилковий аналіз відбиралися з шести розчисток [1, 1973, С. 24].

В спорово-пилковому комплексі голоценового горизонту в нижній його частині (ранній голоцен) переважає пилко трав'янистих рослин (57%), переважно лободових (*Chenopodiaceae*), полину (*Artemisia*), злаків (*Gramineae*). У складі деревних порід панує пилко сосни з домішкою берези. Вище (середній і пізній голоцен) збільшується кількість пилку деревних порід з 23% (борел) до 62% (атлантикум), з'являється пилко широколистяних порід – дуба, в'яза, липи, клена, граба, а також берези, верби, вільхи, ліщини. Склад трав'янистого пилку, в цей період, також більш різноманітний. Спори належать в основному папоротям (*Polypodiophyta*) і мохоподібним (*Bryophyta*) [1, С. 32].

Очевидно, Дніпровське Надпоріжжя, завдяки специфіці своїх палеоландшафтів, гідроморфології і, в певній мірі, локальності являло собою, щось на кшталт «степового оазису» – рефугіуму, який поєднував у собі риси як степової, так і лісової рослинності, яка в сприятливих палеокліматичних умовах звідси поширюва-

лася на сусідні території. При чому, в найбільш теплий і вологий період голоцену – атлантикум, розвиток вологих і мезофільних лісів мав місце тут як в межах річкових долин, так, очевидно, і на вододілі [18, С. 201].

3. Палеозоологія

Вивченням остеологічних матеріалів з пізньомезолітичних – неолітичних стоянок Надпоріжжя займались І. Г. Підоплічко, В. І. Бібікова, Н. Г. Білан, Г. І. Шпет та ін.

Для Надпорізьких стоянок спостерігається змішаність лісових і степових форм. Змішаність цих двох компонентів, на думку В. І. Бібікова, в даному районі могла бути обумовлена проникненням в зону степів по долині Дніпра вузького довгого язика лісів, за яким просувалися лісові тварини [5, С. 128-129]. Якщо враховувати дані палінології, то цілком очевидно, що екологічна обстановка в Дніпровському Надпоріжжі забезпечувала необхідні умови проживання як для степових, так і для лісових видів тварин. Теза В. І. Бібікова про потрапляння кісткових залишків тварин, що мешкали в більш північних районах без участі людини, в результаті процесу прямого алювіального накопичення, досить спірна, оскільки кістки тварин лісового типу зустрічаються на поселеннях безпосередньо в культурному шарі, в тому числі в заповненні жител. Основний фауністичний склад регіону в пізньому мезоліті – неоліті представлений в таблиці (Табл. 1).

Гідрологічними особливостями регіону обумовлене кількісне та видове різноманіття іхтіофауни. Серед найбільш поширених видів, кістки яких знайдені в культурних шарах поселень, є: сом, щука, судак, коропові (вирезуб, сазан та ін.). Нажаль породи менших за розміром представників іхтіофауни не встановлювались, проте зазначались як: «кістки невеликих риб», «інші риби», «різні риби» та ін. Ми можемо лише припустити, що окрім вищеназваних риб, мали місце і інші породи риб характерні для порожистої ділянки Дніпра (до його зарегулювання): в'юн, голец, густера, жерех, карась, краснопінка, лящ, окунь, плотва та ін.

На поселеннях також відзначаються кістки орнітофауни. В основному це представники водоплаваючих видів: крижень, свищ, попелюх, шилохвіст, чирок та ін.

Фауністичні комплекси
[14, С. 249; 30, С. 68; 12, С. 9, 21; 6, С. 255].

Види	Ареал		Ігрені (по Добровольському)	Ігрені VIII (по житлам)								Ігрені V	Сурьський	Шулаїв
		С											2	
Бык или тур (Bos Taurus or Bos primigenius)			+									+	+	
Мелкий рогатый скот													+	
Барсук (Meles meles)			+									+		+
Бобр (Castor fiber)			+										+	+
Волк (Canis lupus)			+									+	+	+
Лесной кот (Felis silvestris)												+		
Заяц (Lepus sp.)			+									+	+	
Заяц беляк (Lepus timidus)														+
Конь (Equus equus)													+	+
Косуля (Capreolus capreolus)			+									+	+	+
Кулан (Equus hemionus)													+	
Куница (Martes foina)												+		
Лисица (Vulpes vulpes)			+										+	+
Лось (Alces alces)													+	
Олень благородный (Cervus elaphus)			+									+	+	+
Осел (Equus asinus)														
Кабан (Sus scrofa ferus)			+									+	+	+
Собака (Canis familiaris)			+									+	+	+
Сурок (Marmota bobak)												+		
Хомяк (Cricetinae)			+											
Черепаха (Emys orbicularis)			+									+	+	+
Птица водоплавающая			+									+	+	+
Птица хищная														+
Рыба			+									+	+	+

Малакофауна, яка використовувалась населенням для різних цілей, представлена двома видами: Unio та Paludinae.

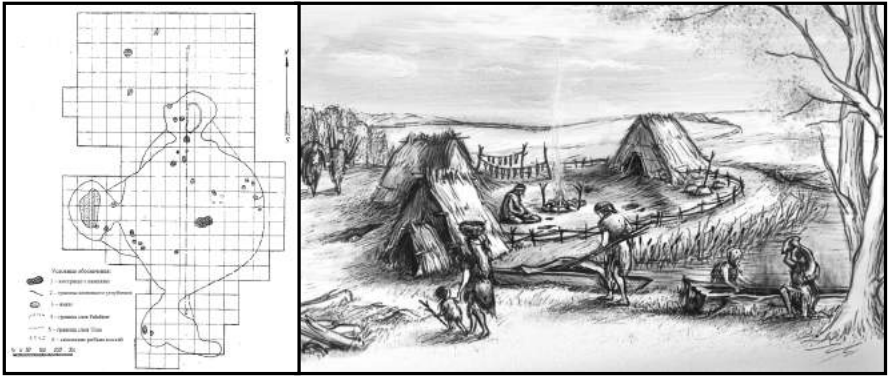
4. Природний фактор впливу на населення та способи пристосування до навколишнього середовища

4.1. Вибір місць влаштування поселень та житлобудування

Вибір місць для влаштування поселень диктувалось ландшафтними та гідрологічними особливостями регіону. Основна маса досліджених на сьогодні місцезнаходжень розташовувалась на чисельних островах Дніпра (Сурський, Кизлевий, Шулаїв та ін.), великих окремих скелях (Стрільча Скеля) або на береговій лінії, в місцях впадіння приток (Ігрень, Вовниги, Василівка та ін.). Окрім гіпсометричних причин такого розташування важливим для вибору являлась також надзвичайна продуктивність місць в плані річкового промислу (сезонні острівні стоянки).

Скоріше за все, острови, великі скелі Дніпровського Надпоріжжя, поряд з порогами та заборами ріки, являлись сезонними пунктами активного промислу в теплий період року. Залишатись на острівних поселеннях в холодну пору року не вигідно з економічної точки зору та кліматичних умов. Про те, що острівні поселення використовувались саме в теплий період року свідчать також відсутність заглиблених жител, набір інвентарю (риболовецькі, деревообробні знаряддя), фауністичний склад (наявність теплолюбних тварин та птахів).

Одним з добре стратифікованих пам'ятників цього періоду являється поселення на о. Сурському. Це місцезнаходження представляє особливий інтерес в плані розуміння поселенської стратегії населення. Являючись пунктом сезонного промислу (в теплий період року) для нього характерні усі риси, які спостерігаються й на інших острівних поселеннях. Проте, тут також зафіксована відносно складна господарсько-побутова конструкція, яка включала в себе округлу в плані центральну частину (дворик) та три камери господарського призначення, що примикали до неї (Мал. 1). Якщо взяти до уваги об'єм трудових затрат для створення цієї конструкції, то її використання на протязі лише одного сезону було б невиправдане. На думку дослідників, для Надпоріжжя в пізньому мезоліті – неоліті характерна кущова система розселення з базовим зимовим поселенням та кількома пунктами сезонного промислу теплої пори року. Поселення на о. Сурський являло собою таку «літню» стоянку, яка все ж була сталою та незмінною, на яку повертались на протязі багатьох сезонів.

**Малюнок 1. Господарсько-побутовий комплекс на о. Сурський П.
Схема [11, С 124]. Реконструкція Демченко О. В.**

Зимові «базові» поселення (з житлами, відповідним набором інвентарю та фауною), гіпотетично, повинні знаходитись на береговій частині Дніпра. Підтвердженням такого судження являється і кількісна відмінність в інвентарі острівних та берегових поселень. Так, Д. Ю. Нужний, проаналізувавши комплекси знарядь кількох надпорізьких стоянок помітив тенденцію, що для берегових поселень процент знарядь пов'язаних з мисливством значно вище ніж для острівних [21, С. 154].

На превеликий жаль, поселень з житлами на території Дніпровського Надпоріжжя досліджено надзвичайно мало. На території України даний тип пам'ятників взагалі зустрічається досить рідко для даного хронологічного періоду. Однак, слід відзначити, що характер господарської діяльності, присутність крупних могольників в регіоні, велика кількість сезонних літніх стоянок, в комплексі дають досить великі перспективи та надії для майбутніх досліджень в порожистій частині Дніпра. Крім того, основна маса мезо-неолітичних пам'ятників досліджувалась в зв'язку з затопленням частини території регіону в результаті будівництва Дніпрогесу, і головна увага приділялась тим місцям, які мали піти під воду. Тому виникає необхідність дослідження, хоча б на рівні розвідок, території берегової частини порожистого Дніпра, уділяючи особливу увагу місцям впадіння приток, мисам та іншим

територіям, які були зручними для влаштування зимових стоянок і, можливо, включали житлові споруди.

Тим не менше, для пізнього мезоліту Надпоріжжя відомий унікальний пам'ятник с житловими спорудами – Ігрень 8. На пам'ятнику, залишеним носіями кукрецької культурної традиції, зафіксовано залишки десяти жител-напівземлянок з великою кількістю кам'яних та кістяних знарядь, остеологічним матеріалом, раковинами Paludinae и Unio. Серед дослідників немає єдиної точки зору стосовно одночасного проживання людей в усіх землянках. Тим не менше, наявність заглиблених жител і вогнищ вказує на тривале функціонування поселення. Беручи до уваги кущову систему розселення, Д. Я. Телегін вважав, що «кущ» пам'ятників, пов'язаних з Ігренню 8, складала поселення на островах Сурський, Лоханський, Кизлевий, Шулаїв та ін. [29; 30]. Дане твердження, на нашу думку, має умовний характер і може бути прийнятим на сучасному етапі як робоча версія через відсутність на сьогодні інших досліджених (подібних до Ігрени) базових зимових поселень.

Таким чином, особливості гідрологічного режиму Дніпра та ландшафтні особливості регіону обумовили виникнення кущової системи розселення та використання багаточисельних островів для влаштування поселень. Кліматичні умови вплинули на відмінність в облаштуванні поселень та житлових конструкцій в залежності від пори року. Забезпеченість ресурсами дозволяла населенню вести осілий спосіб життя на протязі тривалого часу в цій природно-екологічній ніші, при цьому зберігаючи привласнюючий тип економіки. Рухливість населення характерна для Надпоріжжя, проте, ці переміщення були циклічними, стабільними, систематизованими та повторюваними в рамках території підконтрольній одній конкретній общині.

4.2. Природне середовище та економіка

Економіка будь якого первісного людського суспільства, перш за все, залежить від ресурсної бази регіону в якому воно проживає. Ресурсна база поєднує в собі *харчові ресурси* (зоо-, іхтіо-, орнітофауна, флора та ін.) та *матеріальні ресурси* (камінь, дерево, глина, вохра, тальк та ін.).

Харчові ресурси Дніпровського Надпоріжжя були досить різноманітні і включали в себе обширний видовий склад іхтіофауни, тварин, птахів, молюсків та рослин (Див. п. 3).

Не дивлячись на порівняно невелику територію порожистої ділянки Дніпра (близько 80 км в протяжності), ми можемо говорити про яскраво виражену господарську спеціалізацію населення пізнього мезоліту – неоліту, яка базувалась на річковому промислі, при значній ролі мисливства та збиральництва.

Гідрологічні особливості Дніпра сприяли зосередженню в Надпоріжжі великої кількості риби. При чому, окрім сучасних представників іхтіофауни, в мезоліті – неоліті тут зустрічалися й види, які після зарегулювання Дніпра зникли (прохідні види риб) або стали рідкісними (антропогенний вплив, зміна режиму ріки). Такі умови були надзвичайно вигідними для розвитку рибного промислу в регіоні.

Спеціалізоване рибальство сприяло виникненню різноманітних способів промислу та відповідних знарядь. За археологічними даними в Надпоріжжі фіксується колективне (сітки, неводи, пастки та ін.) та індивідуальне (гачки, гарпуни, остроги та ін.) рибальство.

Палеозоологічні дослідження матеріалу з поселень дозволяють встановити основні об'єкти полювання у первісного населення, тип цих тварин (лісові, степові), встановити чи спростувати наявність відтворюючого господарства (тваринництва) у населення.

Полювання являлась основним джерелом м'ясної їжі для населення Дніпровського Надпоріжжя. Якщо носії сурської культури в сусідньому Надазов'ї, в силу палеоекологічних умов, вимушені були в рівній мірі поєднувати скотарство та полювання, то в Надпоріжжі природні харчові ресурси дозволяли задовольнити потреби в м'ясних продуктах харчування за рахунок привласнюючої економіки.

Мезо-неолітичні мисливці Надпоріжжя добували не лише середніх за розміром тварин (бик (тур), благородний олень, дика свиня та ін.), але і невеликих (лисиця, заєць, бобер, косуля та ін.). Окрім цього, мало місце і сезонне мисливство на прирічкову дичину (чирок, шилохвіст, крижень та ін.). Все це свідчить про іс-

нування неспеціалізованого полювання, що характерно для суспільств економіка яких базується на річковому промислі.

Дані палеозоології являються також прекрасним маркером для реконструювання оточуючого середовища в якому проживало первісне суспільство, оскільки екологія усіх, без винятку, тварин передбачає наявність природних факторів необхідних для їх існування. Фауністичні комплекси Надпоріжжя включають види, яким необхідні значні лісові масиви для існування (лось, благородний олень, лісовий кіт, кабан, куниця, бобер та ін.).

Частина тварин представлена видами, які поширені в багатьох природно-географічних зонах, тому не можуть являтися показовими для реконструкції оточуючого середовища (лисиця, вовк, заєць та ін.). Тим не менше, наприклад, наявність великої кількості кісток вовка майже на усіх місцезнаходженнях, хоч і не свідчить про певні особливості палеогеографічного плану, вказує на наявність тут великої маси тварин, які входили до раціону харчування тварини, що і приваблювало його.

Необхідно відзначити наявність, хоч і не в великій кількості, видів які віддають перевагу відкритим просторам: кулан, осел, кінь, сурок. Проте повна відсутність сайги (класичної степової тварини) в усіх остеологічних визначеннях Надпоріжжя (в той час як для синхронних пам'ятників сусіднього Приазов'я цей вид являється характерним і звичайним в складі мисливської здобичі) свідчить про малий відсоток степових просторів в регіоні.

Матеріальні ресурси. Економічна направленість та доступні виробничі ресурси диктували тип, матеріал та спосіб виготовлення знарядь праці та інших побутових речей.

Для мезо-неолітичних культур Надпоріжжя характерний високий показник кістяних виробів (один з найвищих в Україні) та розвинена технологія вкладишевих знарядь праці (кукрецькі вкладиші). Певною мірою це пояснюється відсутністю місцевих покладів кременю та потребою в його максимально економічній утилітаризації.

Натомість, Дніпровське Надпоріжжя являється регіоном концентрації стеатитових речей в епоху неоліту. Це пов'язано з чисельними родовищами цієї породи та їх доступністю. Зі стеатиту

(тальковий сланець) виготовлялись «човники», посуд, грузила, фрагменти гачків та ін.) (Панченко, 2001). При чому, якщо невеликі предмети з стеатиту зустрічаються і на інших територіях, то порожиста ділянка Дніпра являється єдиним регіоном, де великій кількості був знайдений кам'яний посуд – група виробів, виготовлення яких, через їх розмір, залежало від наявності виходів каменю великих розмірів [22].

Розвинене рибальство та велика кількість острівних поселень передбачали наявність плавзасобів. З останніми пов'язують чисельні знахідки кам'яних дисків (Ігренъ 8, Кизлевий, Сурський, Лоханський та ін.), які використовувались на думку багатьох дослідників для виготовлення човнів-однодревок вогненно-довбальним способом [24, С. 270-271; 6; 30 та ін.]. Для виготовлення такого човна первісні теслярі за допомогою жару випалювали середину ствола крупного дерева. Вигорівшу частину видовбували цими диско видними знаряддями. Великий човен-однодревка, довжиною близько 10 м, зі слідами такого видовбування був виявлений в усті Осколу [31, С. 23]. Безумовно, виготовлення човнів таким способом являється опосередкованим доказом наявності в регіоні достатньої кількості крупних дерев, що підтверджується і палінологічними даними. Про наявність в регіоні достатньої кількості деревини свідчить відносно велика кількість деревообробних знарядь.

Безумовно, людина могла широко використовувати лише ті ресурси, які були характерні та доступні для екологічної ніші, яку вона займала. Населення Дніпровського Надпоріжжя застосовувала тактику комплексної експлуатації ресурсів регіону. Така стратегія поведінки передбачала обов'язкове сезонне планування діяльності для успішного життєзабезпечення, яке було тісно пов'язане з природними ритмами, оскільки частина флори та фауни, як основних джерел харчування населення, випадала з розряду «доступних» з причини природних міграцій (водоплаваюча дичина, напівпровідні та прохідні види риб, кочівля деяких копитних та ін.) або річних біоритмів (зимова сплячка, зниження активності риб і т. п.).

Провівши детальний аналіз археологічних, остеологічних та палеоекологічних даних мезо-неолітичного часу Дніпровського

Надпоріжжя ми створили ймовірний річний економічний цикл (господарський календар).

Найбільш прийнятним вважаємо починати характеристику господарського-економічного циклу з весняного періоду, оскільки саме в цей період закінчувалися запаси продуктів харчування на зимовий період і ставали доступними харчові ресурси, які були відсутні в холодну пору року.

Починаючи з березня починало активізуватися рибальство, зокрема лов щуки, яка серед риб є однією з найбільш холодолюбних і розмножується раніше інших видів риб – при температурі води 3-7 °С, на глибині 0,5-1 м [32, С. 326-327]. За великим рахунком, період з квітня по червень пов'язаний з нерестом більшості риб та їх надзвичайною активністю (вирезуб, сом, сазан, судак та ін.) [7, С. 202; 17, С. 354], і логічно, що цей період був найбільш продуктивним для рибного промислу.

За етнографічними даними весною та восени провадили також так звану «поколгогу» – полювання на переправах на мігруючих через річки тварин (олень, лось) [25; 26, С. 84].

Не дивлячись на поширену точку зору, що річковий промисел найбільш продуктивний в теплу пору року, необхідно відзначити, що в спекотні літні місяці активність більшості видів риб зменшується, що відображається на уловах. Виключати даний промисел з початком літнього періода не можна, хоча його значення в цей період значно падало.

По етнографічним даним, полювання на великих копитних (благородний олень, лось та ін.) в літній період проводилось досить рідко і мало, в основному, супутній характер [26, С. 88]. Нагомість, значну роль відіграло полювання на прирічкову дичину, в тому числі на «линних птахів». Найбільш продуктивний цей промисел в липні, коли молоді птахи підростають, а старі линяють. В цей час вони або ж взагалі не літають, або літають дуже погано, стаючи легкою добычею.

Осінній етап можна охарактеризувати як час активних заготівельних робіт. Завершується період збиральництва. Знову зростає роль рибальства, що пов'язано з другою хвилею міграцій вирезуба, та загальною активізацією риб (нагул). В цей час риби досягають найбільшої жирності, а отже являються цінним енергетичним джерелом харчування.

Починаючи з кінця листопада різноманітність іхтіофауни падає, роте лісові масиви поповнюються копитними та іншими тваринами, які стгуються сюди на зимівлю. З кінця серпня по листопад результативне полювання «на реву» на благородного оленя.

В зимовий період населення існувало за рахунок заготівель та, безсумнівно, полювання. Взимку проводилось полювання на хутрових, яка починалась ще з жовтня [26, С. 87-88]. Також в цей період мало місце індивідуальне та групове облавне полювання. До періоду «зима – початок весни» приурочувалось полювання на крупних копитних методами скраду та гону. Зазвичай це відбувалось з настанням насту.

Дослідники припускають існування річкового промислу в Надпоріжжі і в зимовий період [3, С. 30]. Таку точку зору можна прийняти, проте з певним зауваженням. Рибальство взимку могло мати місце, проте основні промислові види риб, які зафіксовані на стоянках, втрачали свою активність (щука, судак) або взагалі впадали в стан подібний до сплячки (коропові, сом, окунь та ін.).

4.3. Екологічна інтерпретація духовної культури населення Дніпровського Надпоріжжя

Економічна направленість суспільства, яка являла собою основу життєзабезпечення, вимагала накопичення відповідних знань про оточуюче середовище, що включають в себе два напрямлення – знання про те, яким чином необхідно діяти, щоб добитись бажаного результату та знання про властивості матеріальних об'єктів. На думку дослідників, люди первісного суспільства до найдрібніших подробиць знали місцевість, в якій проживали, її природні ресурси, тваринний та рослинний світ [8, С. 207]. Їм були відомі якість сировини, з якої виготовлялись знаряддя; поведки тварин, на яких полювали; екологія та сезонні міграції риб; властивості рослин, які вживались та інше. Ті чи інші закономірності в природі, які первісна людина не могла пояснити на своєму рівні знань, вона трактувала як результат певних надприродних втручань і подій, що само по собі стимулювало виникнення і розвиток духовно-релігійних уявлень.

В цій статті ми не будемо детально зупинятись на розгляді проявів духовної культури в археологічних матеріалах Надпоріжжя

(орнамент, чуринги, човники і т. д.), проте зазначимо, що для регіону порожистого Дніпра основою життєзабезпечення являлись рибний промисел, полювання та збиральництво, про що ми говорили вище. Фактором, що забезпечував тут оптимальний результат промислів, являлась ріка, яка, на нашу думку, являлась основою в формуванні духовно-релігійних уявлень [13, С. 43].

Важливим джерелом вивчення духовної культури являються поховання. В Надпоріжжі дослідженні могильники, які по чисельності та масштабності практично не мають аналогів в інших районах Європи. На думку дослідників, наявність пам'ятників такого роду вказує на існування тривалих і стабільних форм зв'язків з обраною територією, які фіксують початкові фази формування уявлень про вітчизну [28, С. 142-156].

Не виключено, що Дніпровське Надпоріжжя було обрано для облаштування могильників не лише тому, що це місце було важливим географічним орієнтиром для рибалок-мисливців-збирачів. Скоріше за все, вирішальну роль відіграла унікальна кормова база цієї території, яка відкривала можливості для реалізації різноманітних видів рибальського, мисливського та збиральницького промислів, що сприяло тривалому проживанню колективів в даному регіоні. Це, в свою чергу, створювало умови для закріплення в суспільній пам'яті позитивної оцінки даної території і формування уяви про її привабливість не лише в реальному, але й в потойбічному світі [33, С. 84].

Висновок

Палеоекологічний підхід до вивчення первісних суспільств дає змогу виявити причинно-наслідкові процеси в минулому, реконструювати загальну картину природного середовища в якому існувала людина та адаптивні стратегії життєзабезпечення в конкретних умовах.

Специфічність палеогеографічних умов Дніпровського Надпоріжжя позначилась практично на всіх сферах життєдіяльності мезо-неолітичного населення. Ресурсна база спричинила становлення особливого господарсько-культурного типу рибалок-мисливців-збирачів. Природний фактор став стимулом для створен-

ня унікальної поселенської стратегії («кущова система», острівні поселення, близькість до перспективних «рибних місць» та ін.), своєрідності набору знарядь та речей побуту (розвиток кістяної, деревообробної індустрії, виробу зі стеатиту, різноманітність рибальських знарядь та ін.), удосконалення способів життєзабезпечення (економічний календар), формування неординарної духовної культури та світобачення.

Своєрідність екологічної ніші (Дніпровське Надпоріжжя) та вдала раціональна стратегія використання її ресурсів дозволила населенню вести відносно осілий спосіб життя (сезонні усталені переселення на постійні вже обжиті місця в рамках невеликої території). Така модель поведінки забезпечувала відносно стабільне життя без впровадження відтворюючих форм господарства та дальніх перекочівель на протязі тривалого часу.

O. V. Demchenko

RECONSTRUCTION OF HISTORY OF THE DNEIPER RAPIDS REGION DURING THE LATE MESOLITHIC – NEOLITHIC PERIOD. PALEOECOLOGICAL APPROACH

The article discusses the natural environment of the Dnieper Rapids Region as a factor in the creation of adaptive strategies specific of exuvial population. Traced the influence of various paleoecological factors on a principles of arranging settlements, economic specialization and other material aspects of everyday life, the world-view formation etc.

Keywords: Mesolithic, Neolithic, environment, adaptation, strategy, The Dnieper rapids Region.

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПОЗДНЕМЕЗОЛИТИЧЕСКОЙ – НЕОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ДНЕПРОВСКОГО НАДПОРОЖЬЯ. ПАЛЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

В статье рассматривается природная среда Днепровского Надпорожья в позднем мезолите – неолите как фактор формирования специфической адаптивной стратегии населения. Прослеживается влияние различных палеоэкологических факторов на принципы устройства поселений, хозяйственно-экономической направленности и других материально-бытовых аспектов жизни, формирования духовной культуры.

Ключевые слова: мезолит, неолит, окружающая среда, адаптация, стратегия, Днепровское Надпорожье.

Список використаної літератури та джерел

1. Артющенко А. Т. Палеоботаническая характеристика опорных разрезов четвертичных (антропогенных) отложений средней и южной части Украины / А. Т. Артющенко, Г. А. Пашкевич, С. И. Паришка, Е. В. Карева. – К.: Наукова Думка, 1973. – 96 с.
2. Артющенко А. Т. К вопросу о возрасте болот лесостепи и степи Украины / А. Т. Артющенко // Природа болот и методы их исследования – Л., 1967. – С. 95-98.
3. Афанасьев О. Е. Категория «легендарный город» и ее функции для геоисторического региона (на примере Днепровского Надпорожья) / О. Е. Афанасьев, А. В. Троценко // Лабиринт: журнал социально-гуманитарных исследований. – 2013. – № 3. – С. 22-34. – ISBN 2225-5060.
4. Байдиков К. А. Особенности хозяйственного освоения и антропогенизации лесных ландшафтов (на примере Запорожской области) / К. А. Байдиков // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия географии. – 2010. – Т. 23 (62). – № 1. – С. 28-32.

5. Бибикова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе / В. И. Бибикова // Природная обстановка и фауны пришлое. – К.: узд-во АН УССР, 1963. – Вып. 1. – С. 119-146.
6. Бодяньський О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому / О. Бодяньський // Археологія Придніпров'я. – К., 1949. – № 2. – С. 253-263.
7. Булахов В. Л. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Круглороті (Cyclostomata). Риби (Pisces) / В. Л. Булахов, Р. О. Новіцький, О. Є. Пахомов, О. О. Христов // За загальн. ред. проф. О. Є. Пахомова. – Д. Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2008. – 304 с. – ISBN 978-966-551-275-2.
8. Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян. – К.: Либідь, 1999. – 228 с. – ISBN 966-06-0065-8
9. Вільямс В. Р. Грунтознавство. Землеробство: підручний для вузів / В. Р. Вільямс. – К.; Х.: Сільгоспвидав, 1948. – 444 с.
10. Горецкий Г. И. Аллювиальная летопись Пра-Днепра / Г. И. Горецкий. – М.: Наука, 1970. – 491 с.
11. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпряниці / В. М. Даниленко // Археологія. – К., 1950. – Т. III. – С. 119-147.
12. Даниленко В. Н. Раннеолитические памятники на Сурском острове в Надпорожье (раскопки 1946 г.) / В. Н. Даниленко. – НА ИА НАНУ. 1946/6а. ф. екс. 2151, 2152.
13. Демченко О. В. Релігійні уявлення неолітичного населення з доміантною роллю річкового промислу (в світлі наукового доробку В. М. Даниленка) / О. В. Демченко // Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку – енеоліту: матеріали міжнародної наукової конференції. – Мелітополь, смт. Мирне, 2013. – С. 40-43.
14. Добровольський А. В. Восьма Ігреньська неолітична стоянка / А. В. Добровольський // Археологія Придніпров'я. – 1949. – № 2. – С. 243–252.
15. Долуханов П. М. Геграфия каменного века: монография / П. М. Долуханов. – М.: Наука, 1979.

16. Красицький Д. Експедиція по Дніпру 1944 р. дніпропетровського історичного музею під керівництвом Дм. Красицького / Дмитро Красицький. – НА ИА НАНУ, 1944. д. 2856.
17. Кузнецов Н. Л. Современный справочник рыболова: монография / Николай Кузнецов. – Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2002. – 480 с. – ISBN 966-548-532-6.
18. Куница Н. А. Природа Украины в плейстоцене: монография / Н. А. Куница. – Черновцы: Рута, 2007. – 240 с. – ISBN 978966568 9041.
19. Лепікаш Л. А. Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська та Запоріжжя / Л. А. Лепікаш // Матеріали комплексної експедиції в районі Дніпрельстану. – К.: Вид-во ВУАК, 1934. – Вип. 1. – 157 с.
20. Нейштадт М. И. Растительность и ареалы неолитических культур на территории европейской части СССР в климатическом оптимуме голоцена / М. И. Нейштадт, Н. А. Хотинский, Д. А. Крайнов // Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет (Атлас – монография). – М.: Наука, 1982 – С. 121-123.
21. Нужный Д. Ю. О своеобразии памятников кукурекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье / Д. Ю. Нужный // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К., 1989. – С. 145-154.
22. Панченко Ю. В. К вопросу о восточных связях неолита северного Причерноморья / Ю. В. Панченко // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). – Тираполь, 2002.
23. Панченко Ю. В. Становлення скотарських культур у неоліті степової України / Ю. В. Панченко // Магістеріум. – 2001. – Вып. 6. Археол. Студії. – С. 121-125.
24. Рудинський М. Я. Пам'ятки Лоханського острова / М. Я. Рудинський // Антропологія. – К., 1928. – С. 143-168.

25. Сериков Ю. Б. Хозяйственный циклический календарь и его отражения в археологическом материале / Ю. Б. Сериков // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск, 2003.
26. Сериков Ю. Б. Древний человек и природа / Ю. Б. Сериков, Л. В. Серикова. – Нижний Тагил: Нижнетагильский государственный педагогический институт, 2002. – ISBN 5-8299-0059-9.
27. Смирнов С. В. Палеолит Дніпровського Надпоріжжя: монографія / С. В. Смирнов. – К.: Наукова думка, 1973. – 172 с.
28. Станко В. Н. Эпоха мезоліту / В. Н. Станко // Давня історія України. Т. 1. Первісне суспільство. – Київ: Наукова думка, 1997.
29. Телегін Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. (Карта местонахождений) / Д. Я. Телегін. – Киев, 1985.
30. Телегін Д. Я. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи: монографія / Д. Я. Телегін // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. – Т. VIII. – Запоріжжя, 2000. – С. 3-88. – ISBN – 955-7037-44-4.
31. Телегін Д. Я. Природно-географічне оточення неолітичної людини на Україні / Д. Я. Телегін // Археологія. – К., 1962. – Т. XIV. – С. 76-81, С. 78-79
32. Фауна України / під ред. П. Й. Павлова. – К.: Наукова Думка, 1980. – Том 8. – Вип. 1. – 352 с. – ISBN 5-12-000269-2.
33. Янко-Хомбах В. В. Колебания уровня Черного моря и адаптационная стратегия древнего человека за последние 30 тысяч лет / В. В. Янко-Хомбах, Е. В. Смынтына, С. В. Кадурын, Е. П. Ларченков, И. В. Мотненко, С. В. Карканза, Д. В. Киосак // Геология и полезные ископаемые Мирового океана. – 2011. – № 2. – С. 61-94.

АМФОРНА ТАРА РИМСЬКОГО ЧАСУ З РОЗКОПОК ГОРОДИЩА ПОБЛИЗУ С. ОРЛОВКА («КАМ'ЯНА ГОРА»)

Стаття присвячена вивченню амфорного матеріалу перших століть нашої ери, що походить з розкопок акрополя городища Орловка, та представлений як червоноглиняними, так і світлоглиняними посудинами даного періоду.

Ключові слова: червоноглиняні амфори, світлоглиняні амфори, Орловка, «Кам'яна Гора».

Як відомо, городище Орловка являє собою двокомпонентну пам'ятку, яка складається з акрополя (укріпленої частини, яка розташовувалася на «Кам'яній Горі») та посаду або передмістя городища, розташованого на північний схід від акрополя. Дослідження «Кам'яної Гори» почалося у 1963 р. та продовжувалося до 1993/4 рр. (з перервами) [2, 3, 11]. Розкопки на території посаду почалися у 1998 р. і продовжуються до теперішнього часу [4, 5, 6, 7]. В результаті дослідження даної пам'ятки була знайдена велика кількість керамічного матеріалу, серед котрого, значне місце, за чисельністю, посідає амфорна тара. Остання, що походить з посаду городища, вже опублікована [4], тоді як амфори, які були виявлені на акрополі пам'ятки, серед котрих відомі червоно глиняні та світло глиняні посудини, поки що так і не знайшли своїх характеристик на сторінках наукових видань¹.

Червоноглиняні амфори з «Кам'яної Гори» можна розподілити на два типи:

Перший тип представлений великими червоноглиняними амфорами з товстими стінками, масивним вінцем і циліндричним або конічним горлом. Верхня частина амфори даного типу пер-

¹ Амфори з посаду городища належать до наступних типів: великі червоноглиняні амфори з товстими стінками, масивним пласко зрізаним вінцем та двома-трьома паралельними дуже глибокими жолобками; амфори з лійкоподібним горлом; червоноглиняні вузькогорлі амфори з високо піднятими ручками (тип «Зеест 79»); вузькогорлі світлоглиняні амфори.

шого варіанту (див. про це [4, с. 338]) була виявлена на акрополі городища у 1981 році (Мал. 1.1). Судячи з висоти горла цієї амфори (21 см), її висота могла досягати 1 м. Внутрішній діаметр горла – приблизно 15 см, зовнішній – 17 см. Висота частини, що збереглася – приблизно 35 см. Висота основи ручки – 34,5 см, відстань між ручками – приблизно 42 см. Амфора зклеєна, нижня частина відсутня.

Другий варіант цього типу амфор представлений на акрополі городища значно більшою кількістю екземплярів (Мал. 1.2-6). У зведенні І. Б. Зеєст цей тип амфор має номер 80 [13, с. 114-115, 169] і датується II – III ст. н. е. [13, с. 114]. А. П. Абрамов вважає можливим звузити датування до кінця II – першої половини III ст. н. е. [1, с. 48].

Подібний тип амфор був розповсюджений у Причорномор'ї практично скрізь. Також подібні знахідки відомі у східній половині середземноморського басейну (Афіни, Аполлонія Іллірійська та ін.). Всі амфори мають темно-червону або червоно-коричневу поверхню [4, с. 338].

До другого типу можуть бути віднесені амфори з лійкоподібним горлом (Мал. 1.7). Дані посудини утворюють різноманітне типологічне і хронологічне сімейство, котре було представлено різними формами, починаючи з II до VI ст. включно [4, с. 338]. У нашій колекції представлений тільки один фрагмент вінця. Він вкритий білим ангобом. Глина рожева. У І. Б. Зеєст цей тип має номер 90. Він був розповсюджений на Боспорі у перші століття нашої ери. Датується I – II ст. н. е. [13, с. 117, 173]. Характерні ознаки даних амфор – високе конічне горло, яке завершується лійкою, вертикальні, овальні в перерізі ручки, яйцеподібний тулуб з конічною ніжкою у вигляді шипа. Звичайна висота – 0,95-1,0 м, співвідношення параметрів горла та корпусу – 1:2. Амфори з лійкоподібним горлом були знайдені в Танаїсі, Ольвії, Тірі. Також вони відомі у Румунії та на території західних провінцій Римської імперії в Італії [15, с. 100].

В. Б. Уженцев та В. Ю. Юрочкін розподіляють ці амфори на три варіанти. Зважаючи на те, що наш фрагмент вінця доволі маленький, його складно віднести до будь-якого з варіантів. Центрів виготовлення даних амфор, певно, було декілька [15, с. 106].

С. Ю. Внуков цей тип пізньогераклейської тари відносить до варіанту С V. Згідно автора, дані посудини були широко розповсюджені у Середземномор'ї та Причорномор'ї [9, с. 128,129].

А. П. Абрамов подібні фрагменти датує I – серединою III ст. н. е. Він також згадує про інші фрагменти цих амфор, подібні попереднім, але вони вже датуються другою половиною III – першою половиною V ст. н. е. [1, с. 49, 51, 127].

Амфори з лійкоподібним горлом були знайдені і в Неаполі Скіфському в шарі горизонту А, який датується останньою чвертю II – першою половиною III ст. н. е. [12, с. 16, 196].

Не менш репрезентативний вигляд має група світлоглиняних амфор з вузьким горлом, виявлених на акрополі городища. Останні являли собою найбільш розповсюджений тип амфорної тари у Північному Причорномор'ї римського часу. Дані посудини відомі також на прилеглих територіях, зокрема, на півдні Румунської Молдови, крайньому сході Мунтенії та в Добруджі [4, с. 342]. Їх знаходять і в Тірі перших століть нашої ери, де вони складають більше половини всієї амфорної тари цього періоду [14, с. 260]. Ще одним регіоном їхнього широкого розповсюдження є Боспор, де різновиди даного типу датуються I – III ст. н. е. [13, с. 110,118].

Серед світлоглиняних амфор з вузьким горлом з розкопок акрополя городища розрізняються декілька типів.

Так, до першого типу можуть бути віднесені широкогорлі плоскодонні посудини з профільованими ручками, котрі згідно класифікації С. Ю. Внукова виокремлені автором у варіант С IVZ (Мал. 2.1). Цей варіант був виділений як окремий різновид на матеріалах розкопок пізньоскіфського городища Кара-Тобе. Це перехідний варіант між типом С III (гостродонними широкогорлими амфорами) та С IV (плоскодонними вузькогорлими). С. Ю. Внуков вважає, що вони з'явилися як плоскодонний різновид посудин типу С III під впливом «моди» на тару з плоским дном, яка поширилася у Середземномор'ї. На Кара-Тобе дані посудини зустрічаються, в основному, в комплексах руйнування городища під час Аспургової війни (кінець горизонту 2б; до 20 р. н. е.), тобто датуються початком I ст. н. е. [8, с. 24, 26, 27].

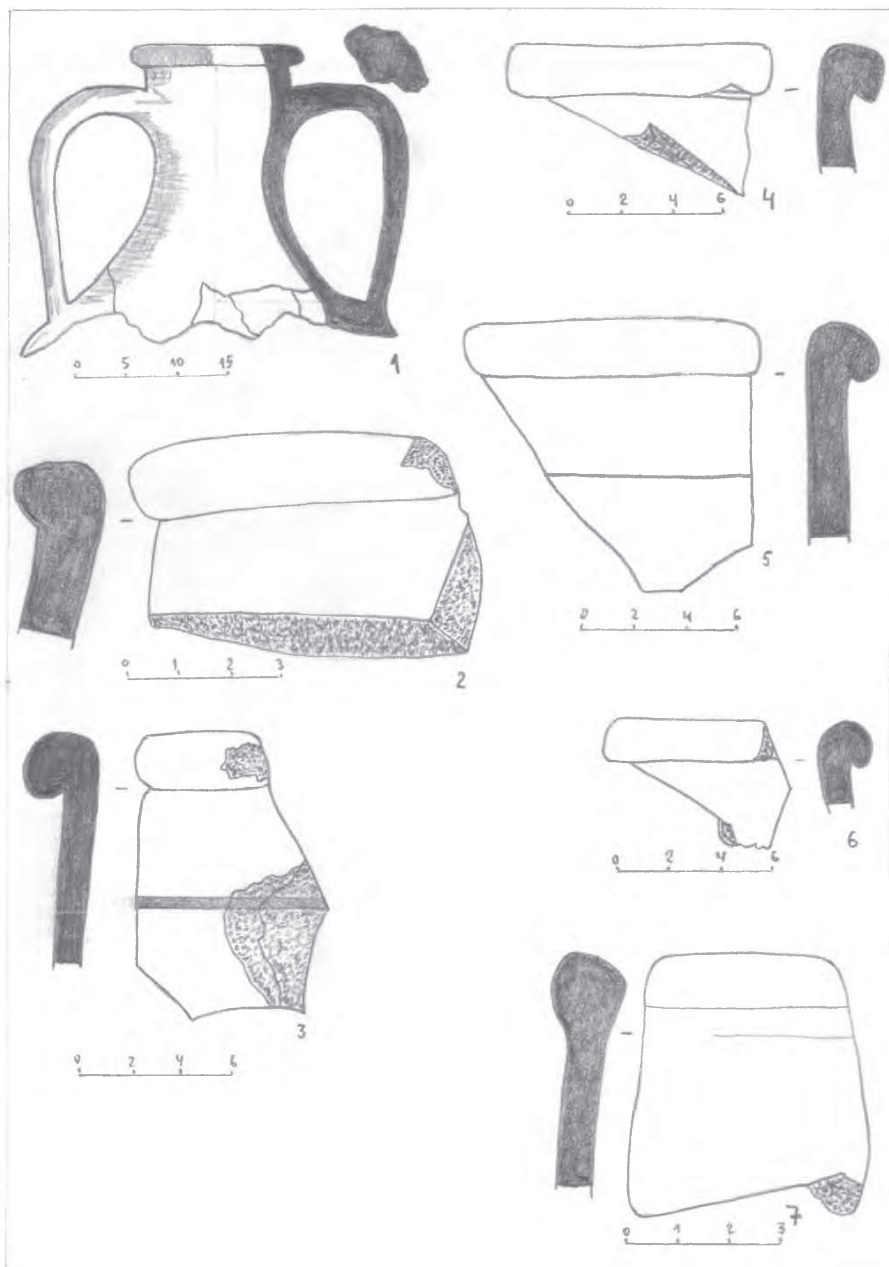

Рис. 1. Червоноглиняні амфори з розкопок акрополя городища Орловка.

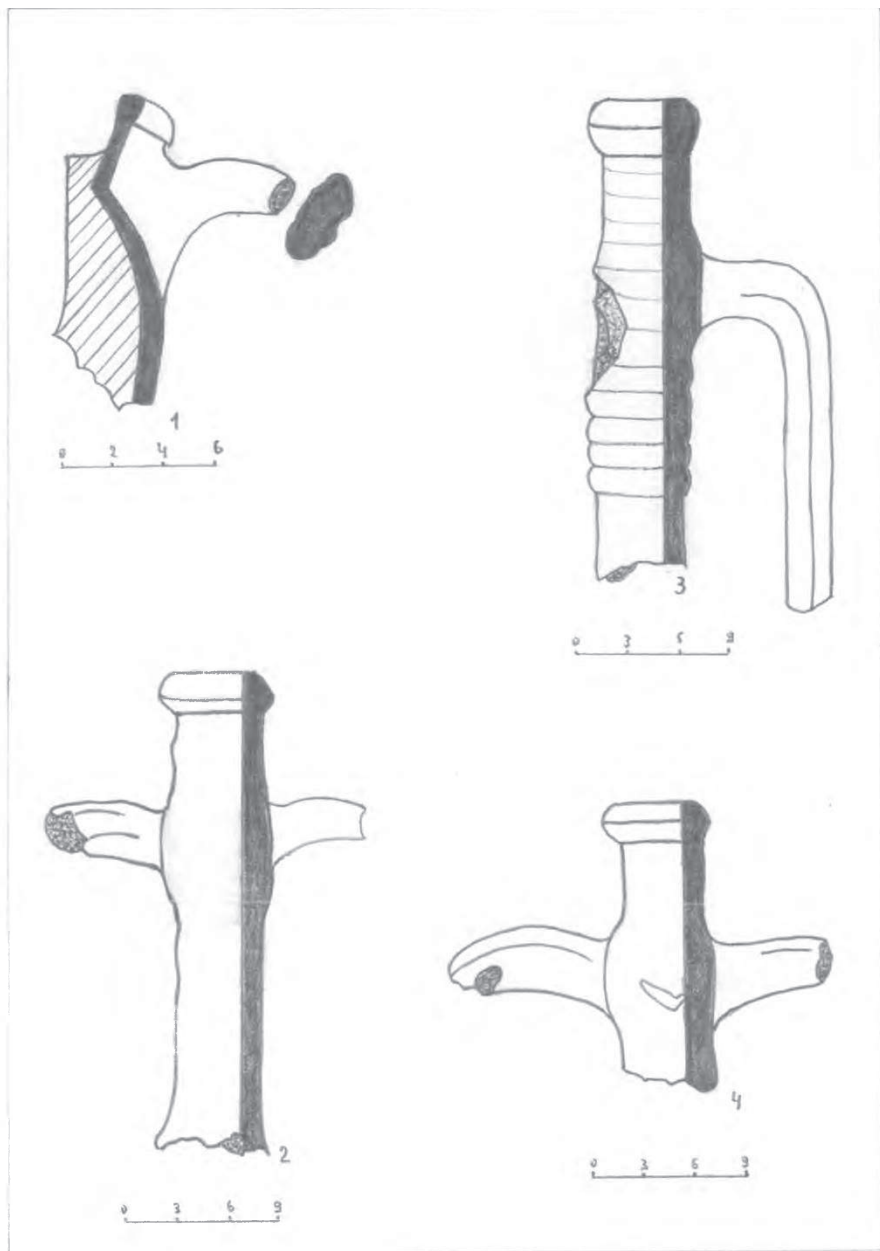

Рис. 2. Світлоглиняні амфори з розкопок акрополя городища Орловка.

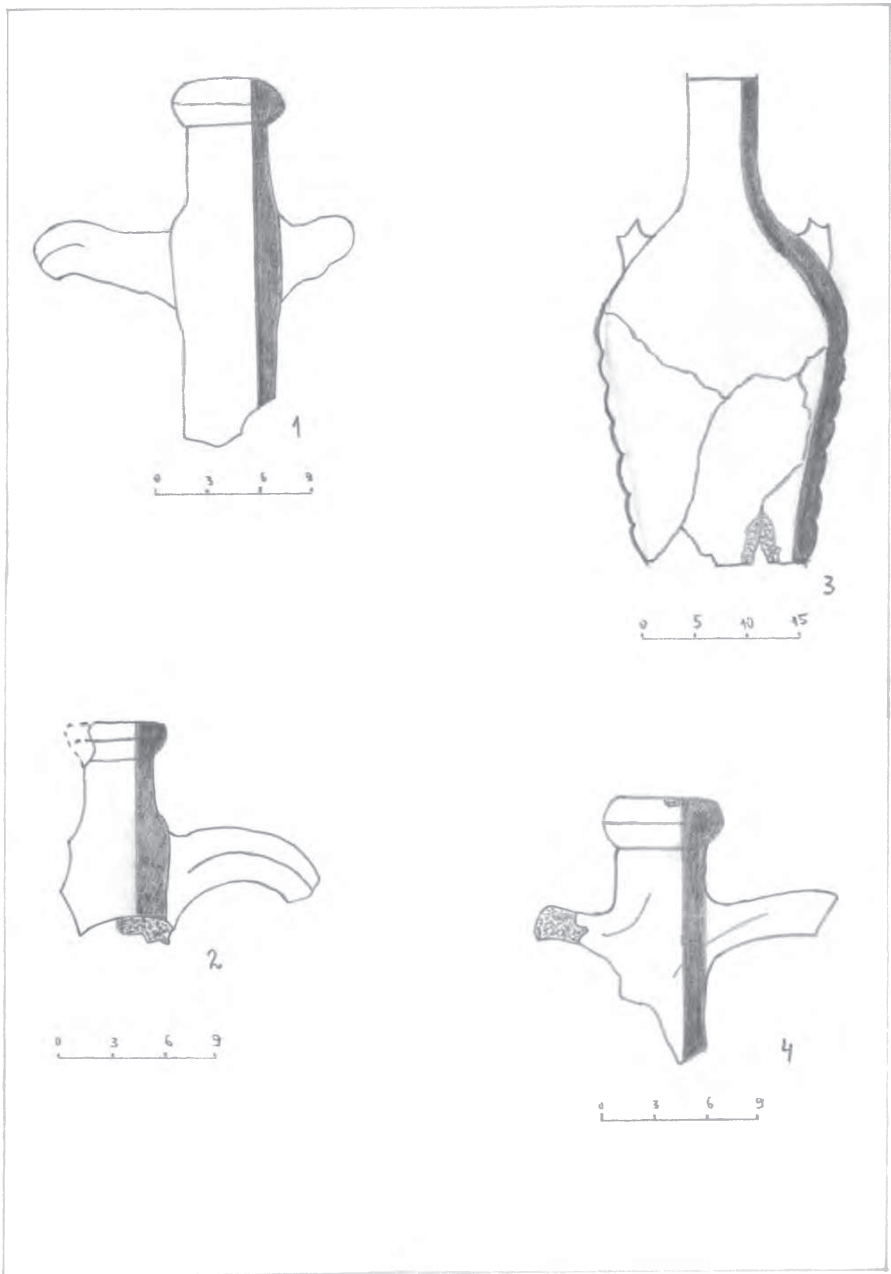

Рис. 3. Світлоглиняні амфори з розкопок акрополя городища Орловка.

Другий тип представлений амфорами з ледь припухлим горлом і спадистими плічками. Ручки амфор широко розставлені та профільовані в комбінованій техніці (Мал. 2.2-4, Мал. 3.1-2). Вінця посудин підтрикутної форми зі слабко вираженим «удаваним гребнем». Діаметр вінця коливається від 6 до 7 см. С. Ю. Внуков виокремлює подібні амфори у варіант С IVA, підваріант С IVA₂ та датує його 60-ми рр. – кінцем I ст. н. е. [10, с. 144-145, 167]. Однак, значна фрагментованість даного типу посудин, знайдених на акрополі городища, не дозволяє з повною впевненістю відносити їх до цього підваріанту. Можливо, вони більш близькі до типу В, який датується Д. Б. Шеловим другою третьою I – серединою II ст. н. е. [16, с. 18].

Аналогічні амфори були знайдені в Добруджі, де вони датуються I – II ст. н. е. [17, р. 102].

До третього типу слід віднести амфору з витягнутим (веретеноподібним) рифленим тулубом та прямим горлом (Мал. 3.3). Ця амфора зклеєна та догіпсована. Частина горла разом з вінцем, ручки та нижня частина відсутні. Висота частини, що збереглася – приблизно 41,5 см, діаметр горла – 5,5 см, діаметр середньої частини – 10 см, товщина стінки – приблизно 1,1 см. С. Ю. Внуков датує подібні амфори 80-ми рр. I ст. н. е. – 40-ми рр. II ст. н. е. (варіант С IVB) [10, с. 167]. Згідно класифікації Д. Б. Шелова подібні амфори виділені дослідником у тип В і датуються другою третьою I – серединою II ст. н. е. [16, с. 18].

Четвертий тип складають амфори з вузьким зверху горлом, яке поступово розширюється до тулуба, та широко розставленими ручками (Мал. 3.4). Згідно типології Д. Б. Шелова, аналогічні амфори датуються першою половиною III ст. н. е. [16, с. 19]. С. Ю. Внуков схиляється до датування аналогічних амфор останньою чвертю II – другою половиною III ст. н. е. (варіант С IVD) [10, с. 166]. А. П. Абрамов цей тип датує кінцем II – першою половиною III ст. н. е. [1, с. 46].

Таким чином, амфори римського часу з розкопок акрополя городища, розташованого на «Кам'яній Горі» поблизу с. Орловка, датуються в межах I – III ст. н. е. Типологічно вони практично ідентичні амфорному матеріалу цього періоду, що був досліджений на посаді городища.

**AMPHORAE TARE OF THE ROMAN PERIOD FROM THE
EXCAVATIONS FROM THE SETTLEMENT OF ORLOVKA
(«STONE MOUNTAIN»)**

The article is devoted to a research amphorae material of the first centuries AD, originating from the excavations of the acropolis settlement Orlovka, and presented red clay and light clay vessels of this period.

Keywords: *red clay amphorae, light clay amphore, Orlovka, «Stone Mountain».*

A. B. Иванченко

**АМФОРНАЯ ТАРА РИМСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ РАСКОПОК
ГОРОДИЩА У С. ОРЛОВКА («КАМЕННАЯ ГОРА»)**

Статья посвящена изучению амфорного материала первых веков нашей эры, происходящего из раскопок акрополя городища Орловка, и представленного как красноглиняными, так и светлоглиняными сосудами данного периода.

Ключевые слова: *красноглиняные амфоры, светлоглиняные амфоры, Орловка, «Каменная Гора».*

Список використаної літератури та джерел

1. Абрамов А. П. Античные амфоры. Периодизация и хронология [Текст] / А. П. Абрамов // БС. – 1993. – № 3. – С. 4-135.
2. Бондарь Р. Д. Археологические раскопки у с. Орловка [Текст] / Р. Д. Бондарь // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – 1971. – С. 66-70.
3. Бондарь Р. Д. Раскопки Орловского городища [Текст] / Р. Д. Бондарь // Археологические открытия 1969 года. – 1970. – С. 260-261.
4. Бруяко И. В. Амфоры римского времени из раскопок городища Картал (участок «Картал-посад») [Текст] /

- И. В. Бруяко, А. Н. Дзиговский, В. Л. Денисюк // МАСП. – 2011. – Вып. 12. – С. 336-348.
5. Бруяко И. В. Заметки по истории городища Картал в римское время [Текст] / И. В. Бруяко, А. Н. Дзиговский // Древнее Причерноморье. – 2008. – Вып. VIII. – С. 74-79.
 6. Бруяко И. В. Слои римского времени городища Картал (участок Картал-«посад») [Текст] / И. В. Бруяко, Г. В. Засыпкина, И. В. Манзура, Л. В. Субботин // Stratum plus. – 2005 - 2009. – № 4. – С. 339-364.
 7. Ванчугов В. П. Раскопки Нижнедунайской археологической экспедиции в 1997 – 1998 гг. [Текст] / В. П. Ванчугов, И. В. Бруяко, В. Сырбу, И. Т. Никулице // Охрана и исследование памятников археологии в Одесской области. – 1999. – Вып. 1. – С. 28-33.
 8. Внуков С. Ю. Амфоры римского времени городища Кара-Тобе [Текст] / С. Ю. Внуков // Древности Боспора. – 2013. – Том 17. – С. 21-54.
 9. Внуков С. Ю. Причерноморские амфоры I в. до н.э. – II в. н.э. (морфология) [Текст] / С. Ю. Внуков. – М., 2003. – 235 с.
 10. Внуков С. Ю. Причерноморские амфоры I в. до н.э. – II в. н.э. Часть II: Петрография, хронология, проблемы торговли [Текст] / С. Ю. Внуков. – СПб., 2006. – 320 с.
 11. Головки И. Д. Археологические исследования у с. Орловка Болградского района Одесской области [Текст] / И. Д. Головки, Р. Д. Бондарь, А. Г. Загинайло // КС ОГАМ 1963 г. – 1965. – С. 68-80.
 12. Зайцев Ю. П. Неаполь Скифский (II в. до н.э. – III в. н.э.) [Текст] / Ю. П. Зайцев. – Симферополь, 2003. – 212 с.
 13. Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора [Текст] / И. Б. Зеест // МИА. – 1960. – № 83. – 181 с.
 14. Самойлова Т. Л. Основные типы амфор I – IV вв. н.э. из Тиры [Текст] / Т. Л. Самойлова // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – 1978. – С. 254-266.
 15. Уженцев В. Б. Амфоры с воронковидным горлом из Причерноморья [Текст] / В. Б. Уженцев, В. Ю. Юрочкин // Херсонесский сборник. – 1998. – Вып. IX. – С. 100-109.

16. Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология [Текст] / Д. Б. Шелов // КСИА АН СССР. – 1978. – № 156. – С. 16-21.
17. Radulescu A. Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor [Текст] / A. Radulescu // Pontica IX. – 1976. – Р. 99-114.

К. С. Кожухар

УДК 392(=161.2)(478):81.373.2

ТЮРКСЬКИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ НОМЕНКЛАТУРИ НАЗВ ЇЖІ, ХАРЧУВАННЯ, ПОСУДУ І НАЧИННЯ УКРАЇНЦІВ МОЛДОВИ

У статті на основі аналізу наукових джерел та зібраних автором польових матеріалів досліджено вплив тюркських запозичень на формування номенклатури назв їжі, харчування, посуду і начиння українців Республіки Молдова. З'ясовано, що чимало із зафіксованих найменувань-тюркізмів відомі українській літературній мові (каб́ан, каву́н, із'у́м, ло́кишина, ча́рка) та її діалектам (тава́, каба́к), а також румунській мові та її діалектам (bostan, jambon, zarzăr / zarzar / zarzîr; pătlăgea / pătlăjan), що свідчить про тісні міжкультурні та міжмовні контакти слов'янського, східнороманського і тюркського населення з давніх часів. Окремі назви (жанбо́н, зарза́рики) є регіонально чи локально обмеженими. Наявність більше 30 найменувань тюркського походження дає нам підстави вважати, що роль тюркського чинника у процесі формування системи діалектних українських назв їжі, харчування, посуду і начиння в окресленому регіоні досить вагома.

Ключові слова: *назви їжі, харчування, посуду і начиння, українці Республіки Молдова, міжкультурні і міжмовні контакти, тюркські запозичення.*

На формування номенклатури назв їжі, харчування, посуду і начиння українців Молдови значний вплив мали такі чинники, як міжетнічні і міжмовні контакти. Ці контакти, як відомо, можуть бути постійними і тимчасовими, внутрішніми (в межах одного національно-державного утворення) і зовнішніми (між сусідні-

16. Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология [Текст] / Д. Б. Шелов // КСИА АН СССР. – 1978. – № 156. – С. 16-21.
17. Radulescu A. Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor [Текст] / A. Radulescu // Pontica IX. – 1976. – P. 99-114.

К. С. Кожухар

УДК 392(=161.2)(478):81.373.2

ТЮРКСЬКИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ НОМЕНКЛАТУРИ НАЗВ ЇЖІ, ХАРЧУВАННЯ, ПОСУДУ І НАЧИННЯ УКРАЇНЦІВ МОЛДОВИ

У статті на основі аналізу наукових джерел та зібраних автором польових матеріалів досліджено вплив тюркських запозичень на формування номенклатури назв їжі, харчування, посуду і начиння українців Республіки Молдова. З'ясовано, що чимало із зафіксованих найменувань-тюркізмів відомі українській літературній мові (кабáн, каву́н, із'у́м, ло́кишина, ча́рка) та її діалектам (тава́, каба́к), а також румунській мові та її діалектам (bostan, jambon, zarzăr / zarzar / zarzîr; pătlăgea / pătlăjan), що свідчить про тісні міжкультурні та міжмовні контакти слов'янського, східнороманського і тюркського населення з давніх часів. Окремі назви (жанбо́н, зарза́рики) є регіонально чи локально обмеженими. Наявність більше 30 найменувань тюркського походження дає нам підстави вважати, що роль тюркського чинника у процесі формування системи діалектних українських назв їжі, харчування, посуду і начиння в окресленому регіоні досить вагома.

Ключові слова: *назви їжі, харчування, посуду і начиння, українці Республіки Молдова, міжкультурні і міжмовні контакти, тюркські запозичення.*

На формування номенклатури назв їжі, харчування, посуду і начиння українців Молдови значний вплив мали такі чинники, як міжетнічні і міжмовні контакти. Ці контакти, як відомо, можуть бути постійними і тимчасовими, внутрішніми (в межах одного національно-державного утворення) і зовнішніми (між сусідні-

ми етнічними спільнотами на суміжних територіях), природними (при безпосередньому спілкуванні представників різних етносів, а відтак і носіїв різних мов) і штучними (в ситуації, коли вивчається мова), прямими (за умови спілкування білінгвів) і непрямими (коли є перекладач); добровільними і вимушеними (якщо виникають внаслідок завоювань) [32, 33]. Однак який би характер вони не носили, міжмовні контакти завжди виникають на ґрунті культурних контактів представників різних етносів¹.

Щодо міжетнічних і міжмовних контактів місцевого українського населення, то найбільш тісними і довготривалими вони були зі східними романцями і відповідно з діалектами румунської мови. Цілком закономірно, що прошарок східнороманських запозичень є досить вагомим в місцевих діалектних українських найменуваннях їжі, харчування і начиння, що знайшло відображення в наших розвідках². Більш детальний і глибокий аналіз запозичених назв виявив, що частина з них має тюркське походження³.

Мета статті – з'ясувати вплив тюркського чинника на формування номенклатури назв їжі, харчування, посуду і начиння в системі харчування українців Молдови.

Досягнення мети потребує вирішення наступних завдань:

- дослідити час і характер міжетнічних контактів місцевого українського населення з тюркським;
- виокремити тюркські запозичення із зафіксованих діалектних назв продуктів харчування, страв, напоїв, посуду та кухонного начиння в українських говірках окресленого україномовного ареалу;
- проаналізувати та систематизувати виявлені тюркізми в рамках відповідних груп і мікрогруп.

Джерелами дослідження послужили наукові праці, польові записи, здійснені автором впродовж 1994-2015 рр. в 30 українських / українсько-молдовських селах республіки, а також перекладні й етимологічні словники та інші лексикографічні праці.

Проблема запозичень українською мовою з тюркських досліджена досить глибоко [див.: 2, 4, 5, 11, 16, 24, 31 та багато ін.]. На думку вчених, тюркізми⁴ почали проникати до слов'ян з кінця IV ст. н. е.. Тюркомовні народи – гуни (4-5 ст.), аваріобри (6 ст.), булгари (6-7 ст.) і хазари (7-10 ст.) були витіснені печенігами (9-11 ст.), ті – кипчаками-куманами-половцями (11-13 ст.), останні ж – кримськими татарами і ногайцям Золотої Орди, які просувалися в центральну і південно-східну Європу.

Діалектно неоднорідні мови гунів, аварів, булгар і хозар, що відносяться до булгарської групи тюркських мов, активно контактували зі східнослов'янськими територіальними діалектами ще за часів Київської Русі. Певний вплив на східнослов'янські діалекти мали печенізька і половецька мови, про що свідчать такі давньоруські писемні пам'ятки, як «Повість минулих літ», «Київський літопис», «Галицько-Волинський літопис», «Слово о полку Ігоревім» та ін.. Дослідники давніх пам'яток писемності виявили близько 1500 половецьких і печенізьких запозичень. Тюркські впливи на слов'ян посилювалися в період формування окремих слов'янських народностей, а також у часи чумацтва та за козацької доби. Загалом у сучасній українській мові налічується близько 4000 тюркізмів (без урахування антропонімікума), половина з яких відноситься до загальноновживаної лексики [4, с. 641; 5, с. 687-688]. Серед виявлених запозичень є назви рослин, тварин, одягу і прикрас, транспорту, військової, соціально-адміністративної, побутової, сільськогосподарської та іншої лексики, включно назви їжі і начиння. Всі вони зафіксовані в різних лексикографічних джерелах, у тому числі і словниках [8, 15 та ін.].

Історія міжетнічних і міжмовних контактів українського і тюркського населення в межах сучасних кордонів Республіки Молдова потребує хоча б побіжного ретроспективного погляду в глибину віків і декількох зауважень щодо історії української етнічної спільноти на цих теренах.

Етнічна палітра Карпато-Дністровських земель з давніх-давен була розмаїтою й мінливою. «Середина IV–II тис. до н. е. дарувала світові неповторні зразки трипільської культури. II–IV ст. – черняхівську культуру. У III ст. під впливом римських завойовників у цьому регіоні романізуються гети і даки. З V – VII ст. в епоху Великого переселення народів на ці землі активно переселяються слов'яни» [17, с. 19-20].

Науковці схиляються до думки, що українське населення краю сформувалося із двох складових: нащадків слов'янського населення, що мешкало на території Пруто-Дністровського межиріччя впродовж багатьох століть, і переселенців з «материкової» України, котрі мігрували в різні часи під впливом соціально-економічних, політичних, релігійних та інших чинників [13, 14, 17, 18, 27].

Відомості про присутність слов'янського населення на цих землях знаходимо в історичних, археологічних, антропологічних на інших дослідженнях, які свідчать, що, починаючи з V–VII ст., на територію Пруто-Дністровського межиріччя з північного сходу, з середнього Дніпра і з Бузько-Дністровського межиріччя почали проникати слов'яни-анти. Із Західної Волині і Прип'ятського регіону прийшли склавени. В нижньому Подністров'ї склавени і анти співіснували з місцевим осілим населенням і кочівниками [3, 10, 17, 25, 28 та ін.]. Візантійський автор Прокопій писав, що «... варвари гуни, анти і слов'яни (склавени – К. К.), що жили по Істру, ... завдавали римлянам незцілимої шкоди...» [23, с. 295].

Наприкінці VII в IX ст. на території Дністровсько-Прутського межиріччя існувала слов'янська культура Лука-Райковецька, яка в X ст. заступилася давньоруською культурою. А вже в XI ст. улличі і тиверці, які «седаху бо по Дністру, приседяху к Дунаєві...» [20, с. 14.], разом з волинянами, деревлянами, полянами, білими хорватами, частково сіверянами фактично були праукраїнцями [12, с. 56].

Починаючи з XII ст., слов'яни півночі Молдови відомі під назвою «русини»⁵. З XIV ст. збільшення українського населення відбувається за рахунок активної міграції в межі Молдовського князівства переселенців з Галичини і Покуття. У XVIII–XIX ст. українці переселялися здебільшого з Буковини, Поділля, а також з центральних і південних губерній України – Полтавської, Катеринославської, Херсонської та ін. [див.: 13, 14, 17, 27 та ін.]. Натомість, як уважають дослідники, у Бессарабії склалися три етнографічні групи українців-переселенців: русини із Галичини і Буковини, українці з Поділля і Волині та українці – вихідці із Слобожанщини [13, 14, 17, 27]. Впевнені, що перераховані чинники значною мірою і спричинили діалектну строкатість говірок місцевих українців.

Щодо міжетнічних контактів з тюрками, то в період раннього середньовіччя (V–VIII ст.) романці і слов'яни активно контактували з гунами, печенігами, торками, половцями, монголами, котрі неодноразово проходили через регіон в процесі міграцій, володарюючи над цими землями впродовж багатьох століть [3, 10, 21, 25, 28, 29, 36, 37].

З 1538 по 1812 рр. Молдовське князівство знаходилося під турецько-фанаріотським владарюванням. До російсько-турецької війни 1806-1812 рр. «межиріччя складалося з декількох територіальних частин, які мали різний політичний статус і відрізнялися розмаїттям етнодемографічного ландшафту (тут і далі переклад з рос. К. К.)» [6, с. 69]. На території між Прутом і Дністром знаходилися Кілійська, Ізмаїльська, Аккерманська, Бендерська і Хотинська райї, які входили до складу Османської імперії. Етнічну палітру рай складала молдовани, русини, малороси, вірмени, греки, цигани, євреї, російські старообрядці зі «значною питомою вагою представників мусульманського турецького населення (переклад з рос. К. К.)» [29, с. 384]. Власне Бессарабію, відому до війни як Буджак і Онглос, у другій половині того ж XVI ст. турки заселили підкореними ними ногайцями. У XVII ст. ногайці почали просуватися в глиб території, захоплюючи все нові землі. У 1672 р. північний кордон розселення ногайської орди в Дністровсько-Прутському межиріччі пролягав по так званій лінії Халил-паши на перетині Верхнього Троянового валу з річкою Ботною [13, с. 39]. У середині XVIII ст. турецькі райї і буджацькі ногайці в Пруто-Дністровському межиріччі займали землі загальною площею 25 495 кв. км, або 55,7 % території» [30, с. 58]. Не решті земель «у межах пруто-дністровських цинутів Молдовського князівства, які знаходилися в центральній і південно-західній частині межиріччя», етнічну більшість складала молдовани [29, с. 168]. Зазначимо, що й на цій території були українські та українсько-молдавські села. Однак зоною молдовсько-українського взаємовпливу були «цинути північної частини межиріччя» [29, с. 168]. Північні райони республіки Молдова (Глодяньський, Єдинецький, Окницький, Ришканський, Сорокський, Фалештський, Флорештський) і нині є зоною активних молдовсько-українських етнокультурних взаємовпливів, а територія Буджака (Гагаузія і Татарклійський р-н) – гагаузько-болгарсько-українських контактів.

Таким чином, вже слов'янські племена антів і скловенів, пізніше уличів і тиверців, яких заступили русини, а згодом і українці, впродовж багатьох століть активно контактували не тільки зі східними романцями, а й з тюрками, що не могло не відбитися

на місцевих українських говірках. Відомі дослідники населення краю А. С. Афанасьєв-Чужбинський і П. Несторовський, характеризуючи мову тутешніх руснаків і малоросів, звернули увагу не тільки на те, що «говор малорусский... весьма древний, не поддавшийся последующим переменам ...» [1, с. 5], але й на те, що сусідство «с чуждыми по крови племенами налагало заметные следы на него [18, 149]. Такое сусідство позначилося насамперед на словниковому рівні. П. Несторовський писав, що в лексичному відношенні мова бессарабських русинів «представляет немало заимствований из языков: польскаго, молдавскаго и великорусскаго. Помимо того, есть группа слов, иногда целых выражений, довольно загадочнаго происхождения. Быть может, эта последняя тюркскаго происхождения» [18, с. 154]. Імовірність тюркського коріння у слів «загадкового походження» дослідник пояснював тим, що «в течение некотораго периода времени русины близко стояли с народом тюркскаго расы (туркам и татарам) ⁶» [18, с. 154].

З-поміж зафіксованих нами назв їжі, харчування, посуду і начиння, які побутують в українських діалектах Республіки Молдова, ми виокремили найменування тюркського походження і систематизували їх наступним чином:

I. Назви продуктів харчування, страв і напоїв:

1) *назви рослин – фруктів, овочів, що вживаються в їжу, і страв із них*: *ал'ич'а* – сорт сливи ← з азербайдж. *алича* «алича, дрібна слива»; *бакл'ажани* / *бакл'ажани сєні* – баклажани ← з тур. *patlikan* (див. також *патл'ажел'а* та ін.); *боштán* – гарбуз ← з тур. *bostan* – город; *гарбу́з* – кавун (в українській літературній мові лексема *гарбу́з* вживається у значенні «гарбуз»). Пор.: рос. *арбуз* «кавун», білорус. *гарбуз* «гарбуз», польс. *harbiz* «кавун», болг. *карбуз*, македон. *карпуз*, сербохорв. *ка́рпуз(а)* «гарбуз») ← з тюрк. мов: половецьке *харбуз*, *карбуз*, крим.-татар. *къарпуз*, тур. *karpuz*, гагауз. *karpuz* – кавун; *жердє́л'и* / *жердє́л'и*, *за́рзаp'и* / *за́рзуp'и* / *дза́рдзур'и* / *дза́рдзур'и* / *зе́рзер'и* – абрикос-дичка (дерево і плід) ← з тур. *zerdali*, гагауз. *zerdeli*; *каба́к* – гарбуз; *кабач'ок* ← із тюрк. мов: тур., татар., чаг., гагауз. *kabak*; *каву́н*, *кау́н* – кавун ← із тюрк. мов: тур. *kavun*, *kaun* – диня, татар. (казанське) *каун* – кавун; диня; узбек. *ковун*; ногайськ. *ковын*, чуваш. *кавун* – гарбуз;

киз'іл', к'із'іл, к'із'іл' – кизил ← тур. *kizil* «червоний», похідне від тур. *kiz* «червоніти, розпалятися»; *патладж(')ел'а* / *патлаж(')ел'а* / *патлажсан* – помідор; *сін'а патладж(')ел'а* – баклажан ← з тур. *patlikan*;

2) назви продуктів і страв з борошна: *булгур* – 1) пшенична крупа, 2) каша для начинки голубців, перців ← із тюрк. мов: тур., огуз, гагауз. *bulgur*; *зарзарики* – пончики (похідне від *зарзар'и*, утворене за допомогою метонімічного перенесення значення за зовнішньою подібністю з абрикосом – *зарзар'ами*); *лапиш*, *лókша* ← з тюрк. мов.: тур. (півн.) *lakša*; татар., уйгур., казан. *лакча* «локшина, дрібні шматки тіста, зварені в бульйоні»;

3) назви тварин, риб, їх частин, м'ясних і рибних страв:

балік – копчене м'ясо ← з тюрк. мов: крим.-татар. *balyk* – риба, тур., гагауз. *balik* - *риба*, киргиз., казах., татар., якут. *балык*, узб. *балик* тощо; *бугай* – племінний бик ← імовірно давньоруське запозичення з тюрк. мов: татар. *буга*, тур. *boğa*, азерб., каракалпак. *буга*, узб., уйгур. *бука*; *жанбон* – копчений особливим способом свинячий окіст ← з тюрк. мов: тур. *iambas*, гагауз. *janbon*; *кабан* ← з тюрк. мов *kaban*; *ковбаса* – ковбаса ← з тюрк. мов: тур. *külbasti* – м'ясо, смажене на рашпорі; смажені котлети; татар. *kolbasa* – ковбаса; *каварма* – особливим способом приготовлене бараняче м'ясо ← з тюрк. мов: гагауз., тур. *kavurma* – смажене м'ясо (пор. також *kavurmak* «смажити, розпікати»); *курд'ук* – жирове відкладення біля хвоста у овець, *курд'учний жир* – з тюрк. мов: тур. *kujruk* – хвіст, каз. *құйрық*, кум. *кьуйрукъ*, тат. кирг. *куйрук*, тув. *кудурук* «хвіст; курдюк», очевидно, споріднені з монг. *gidurug* (*худурук*) «хвіст»;

4) назви молочних страв: *йогурт* / *йогурт* – кисломолочний продукт, недавнє запозичення, можливо за посередництвом російської мови ← з тюрк. мов: тур. *yoğurt*, гагауз. *yuurt* (пор. польс., чес. *jogurt*, рос. *йогурт*, болг. *йогурт*);

5) назви солодоців: *із'ум* ← із тюрк. мов, найімовірніше з турецької: тур *üzüm* «виноград» споріднене з азерб. чаг. *züzüm*, крим.-тат. *jüzüm*, уйг. *özüm*, монг. *узут*; *курага* – сушені абрикоси без кісточок ← з тюрк. мов, очевидно через російське посередництво з кумикської мови: кумик. *kurägä* (або *kuraga*) «сушені абрикоси», аз. *курага* зводяться до тюрк. **kür* «сухий» (пор. огуз.

kur, тур. *kuru* і т.д.); *халва́* ← з перс. через арабо-тур. посередництво: тур. *helva*; азерб. *халва*; узб. *халво*; туркм. *халва*;

б) номінація спецій і приправ: *салама́ха* – приправа до мамалиги з пір'я молодого часнику з сіллю і соняшниковою олією. Етимологія остаточно не з'ясована. Зафіксовано в північно-тюрк. діалектах *solomat*, телеут. *salamat* «каша», казах. *салма* «суп».

II. Назви посуду та кухонного начиння:

бакла́га, бакла́жка «посуд для води або ін. рідини» ← з тюрк. мов: татар. *бакла́к* «вид посуду», крим.-татар. *бакла* «мірка для зерна; *гавано́с* – 1) глиняний глек (від 2 до 12 л.) для зберігання сухих і рідких продуктів; 2) посудина для заквашування овочів; 3) велика кружка (1,5 л) для води ← з тюрк. мов *gavanós* «банка» (пор. болг. *гаваноз* «горщик», молд., рум *gavanos* «глиняний глечик; *казан* – 1) відро, 2) чавунний посуд, звужений донизу для приготування перших і других страв, а також для інших цілей; *казан горши́чний* ← з тюрк. мов: тур. *cazan*, гагауз. *kazan*, крим.-тат., татар., кирг., телеут. *казан* ← * *kāzγan* (< *kāzγan*), спорідненого з монг. *garut* «казан», тур. *kazmak* «копати, довбати»; *тава́ / тави́ч'ка / таве́ч'ка* – 1) прямокутне деко для випікання пирогів; 2) кругле деко з зубчиками для випікання хліба; 3) сковорода; *тавава́ / тавалу́ца* – сковорода ← з тур. *tava (taba)* «сковорода», гагауз. *tava* – велика мідна або чавунна сковорода (пор.: болг. *тава* «лист, жаровня», македон., сербохорв. *тава* «сковорода»; *тага́н, тагано́к* – триніг для казана ← з тюрк. мов *tagan* (пор: болг. *тиган* «сковорода»); *таз / та́зик / та́з'ик* – 1) таз (для варення); 2) металева кругла відкрита посудина; *та́сек* – полумисок (глиняний) ← з тюрк. мов: тур. *tas* «чаша, чашка, миска, таз», тат., крим.-татар. *тас* – «великий таз для обмивання», азерб. *тас* «таз, чаша»; *та́пс'ї́а, та́пц'ї́а / ме́пс'ї́а* – 1) сковорода, 2) деко, 3) форма для випікання хліба ← з тур. *tepsi* «таця, страва», гагауз. *tepsi* – 1) деко, 2) сковорода, 3) таця (пор. угор. *tepsi* «лист, жаровня» ← з тур.); *сапе́тка* – плетений кошик ← з тюрк. мов: тур. *sepet* – корзина; крим.-татар. *säpät*; *сусáк* – посудина з висушеного декоративного гарбуза для зберігання сипучих продуктів, насамперед солі ← з тюрк. мов: гагауз. *susak* – посуд з висушеного декоративного гарбуза для зберігання сухих і рідких продуктів; башк. *се́ске, сасáк*;

тур. *susak* «спраглий; відро, ківш» (від *su* «вода»), киргиз. *сууса* – «хотіти пити», татар. *сусау*; *ч`аву́н / ч`аўнік* – чавунна посудина сферичної форми для приготування других страв; *чаўн* – великий череп'яний горщик сферичної форми ← з тюрк. мов: гагауз. *çain*, *çu(v)en* – 1) котел, казан, 2) чавун; чуваш. *tşugin*; кар. крим.-татар. *чојун*; балкар. *чоюн* та ін.; *ч(´)арка* – чарка, демінутив від *чара* «чаша, чарка» в пам'ятках давньоруської писемності фіксується з XII ст. За однією з версій тюрк. походження (пор.: алт., татар. *çara* – велика чашка).

Як аналізовані запозичення потрапили в досліджувані українські говірки? Вважаємо, що було кілька шляхів: безпосередньо з тюркських мов або через мови-посередники. Оскільки українські говірки на теренах Молдови впродовж багатьох століть функціонують в оточенні молдовських говірок, а отож і активно контактують з ними, однією з найголовніших мов-посередників була румунська мова та її діалекти. На сучасному етапі і в румунській літературній мові, і в молдовських діалектах присутня досить велика кількість тюркізмів: *bostán*, *jambón*, *zárzár / zárzar / zárzár*; *pátlägeá / pátláján* тощо [див.: 9, 34, 35 та ін.]. Хочемо наголосити, що тюркські мови в більшості випадків також були мовами-посередниками в процесі запозичень перерахованих назв з перської й арабської мов. Однак це тема наступної статті.

Щодо територіального аспекту функціонування проаналізованих назв, то зауважимо, що більшість із зафіксованих тюркізмів відомі українській літературній мові (*бугай*, *кабан*, *кавун*, *ізом*, *локшина*, *халва*, *чарка* та ін.) та її діалектам (*тава́*, *салама́ха*, *каба́к* тощо).

Окремі характеризуються вузько локальним вживанням. Наприклад, *жанбо́н* готують тільки в одному із 30 обстежених сіл – Іванча Оргеївського р-ну. Страва, і відповідно, назва *jambón* відома молдовській народній кухні, а відтак і молдовським говіркам. Однак у доступних нам джерелах ми не знайшли страви, подібної до зафіксованої в українському с. Іванча. Тут, за інформацією Рябої Лариси, *жанбо́н* готують на великі свята – Різдво і Великдень: «*за́дній клуб каба́на, їго присо́люют, по то́му зо три місяці каптя́т у годжяко́ві і пе́ред са́мою Па́скою ті́ждень вимо́чуют, а ў субо́ту пе́ред Па́скою ми́сіли кісто, роска́чували*

igó i tudí завертали кусок жамбону і пеклі ў печі». Або інша страва – *зарзарики* (див. фото). Це круглі пончики, які готують із квасного тіста і смажать у великій кількості олії. За подібністю до *zárzariv* – діалектної назви абрикосів, борошняна страва отримала вузько локальне найменування. Воно зафіксоване тільки в с. Булаєшти того ж Оргеївського р-ну. Ці старовинні українські села знаходяться в зоні молдовських кодр (центр республіки, район дисперсного розселення українців).

Тільки в Гагаузії і в Тараклійському районі, які знаходяться в Буджацькому степу, українці готують *каварму́*. Це пояснюється їх активними контактами з гагаузьким населенням, у яких *каварма́* є традиційною національною стравою.

Частина проаналізованих запозичень має значно ширшу територію побутування. Наприклад, українці північних, центральних і лівобережних районів кавун називають *гарбузом*. А гарбуз, в свою чергу, – *боштаном* чи *кабаком*.

Висновки

1. В результаті аналізу номенклатури назв їжі, харчування, посуду і начиння, що побутують в україномовному середовищі Республіки Молдова, на даному етапі дослідження ми виявили більше 30 найменувань тюркського походження.

2. Це дає нам підстави вважати, що роль тюркського чинника у процесі формування системи діалектних українських назв їжі, харчування, посуду і начиння в окресленому регіоні досить вагома.

3. Наявність значного корпусу тюркських запозичень спричинена міжкультурними і міжмовними контактами, які сягають сивої давнини.

4. Більшість із зафіксованих тюркізмів відома українській літературній мові (*буга́й, каба́н, каву́н, із'у́м, ло́кишина, халва́, ча́рка*) та її діалектам (*каба́к, салама́ха, тава́, те́нс'(ц')і́ја*), інші мають регіонально або ж локально обмежене функціонування (*жанбо́н, зарза́рики* тощо).

5. Чимало з виявлених тюркізмів наявні в сучасній румунській мові та її діалектах (*bostan, jambon, zarzăr / zarzar / zarzăr; pătlăgea / pătlăjan*), що свідчить про тісні етнічні та мовні контакти слов'янського, східнороманського і тюркського населення з давніх часів.

6. Окремого дослідження потребує питання про мову-посередник в процесі запозичення і засвоєння виявлених в українських місцевих говірках тюркізмів.

7. Спеціального розгляду вимагає також питання лінгвогеографічного аспекту функціонування тюркських запозичень в мовному просторі Республіки Молдова та на більш широкому тлі.

E. S. Cojuhari

TURKIC FACTOR IN SHAPING THE RANGE OF TITLES FOOD, DISHES AND UTENSILS OF UKRAINIANS IN MOLDOVA

On the basis of analysis of scientific sources and field data collected by the author, was researched the influence of the Turkic borrowings on the formation of the nomenclature of the names of food, dishes and utensils of Ukrainians in Moldova. It was found that many of the titles recorded Turkisms are known by Ukrainian literary language (кабáн, каву́н, із'у́м, ло́кшина, чáрка) and its dialects (мава́, каба́к) and by Romanian language and its dialects (bostan, jambon, zarzăr / zarzar / zarzîr; pătlăgea / pătlăjan), which indicates a strong cross-language and cross-cultural contacts Slavic, and Turkic and east-roman population since ancient times. Some names (жанбо́н, зарза́рику) are locally or regionally limited. The presence of more than 30 names of Turkic origin gives us reason to believe that the role of the Turkic factor in the formation of Ukrainian dialect system of food names, food, dishes and utensils in the circumscribed area is quite weighty.

Keywords: *food names, food, dishes and utensils, Ukrainians of Republic of Moldova, cross-language and cross-cultural contacts, Turkic borrowing.*

ТЮРКСКИЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ НОМЕНКЛАТУРЫ НАЗВАНИЙ ПИЩИ, ПИТАНИЯ, ПОСУДЫ И УТВАРИ УКРАИНЦЕВ МОЛДОВЫ

В статье на основе анализа научных источников и собранных автором полевых материалов исследовано влияние тюркских заимствований на формирование номенклатуры названий пищи, питания, посуды и утвари украинцев Республики Молдова. Выяснено, что многие из зафиксированных наименований-тюркизмов известны украинскому литературному языку (кабáн, каву́н, із'у́м, ло́кшина, ча́рка) и его диалектам (тава́, каба́к), а также румынскому языку и его диалектам (bostan , jambon, zarzăr / zarzar / zarzîr; pătlăgea / pătlăjan), что свидетельствует о тесных межкультурных и межъязыковых контактах славянского, восточно-романского и тюркского населения с древних времен. Отдельные названия (жанбо́н, зарза́рики) являются регионально или локально ограниченными. Наличие более 30 наименований тюркского происхождения дает нам основания полагать, что роль тюркского фактора в процессе формирования системы диалектных украинских названий пищи, питания, посуды и утвари в очерченном регионе достаточно весома.

Ключевые слова: названия пищи, питания, посуды и утвари, украинцы Республики Молдова, межкультурные и межъязыковые контакты, тюркские заимствования.

Примітки

1 Природа мовних контактів, їх роль в історії мов і культур етносів розглядаються у низці праць, у тому числі в монографіях та дисертаційних дослідженнях. Див.: У. Вайнрайх [39], Ю. Жлуктенко [11], П. Ковалів [16], Є. Семчинський [26], Г. Халимоненко [31], Е. Хауген [38], О. Чередниченко [32, 33] та ін..

2 Про східнороманські запозичення в українських говірках Республіки Молдова див.: Кожухарь Е. С. Восточнороманский компонент в украинских говорах севера Молдовы // Славянские

культури в інонаціональній середі. – Кишинев, 1995. – С. 154-157; її ж: Український говор села Дану // В землі наші корні (Історія, традиції і фольклор сел Дану, Николаєвка і Каменкуца Глоденського р-на). – Кишинев: Штиинца, 1996. – С. 117-132; її ж: Українські говори севера Молдови // Ежегодник Інститута міжетнічних досліджень Академії наук Республіки Молдова. – Кишинев, 2000. – Т. 1. – С. 112-127; її ж: Восточнороманські заимствования в названнях пици і продуктів харчування в українських говорах Республіки Молдова // Славянські читання. – Кишинев, 2014. – С. 17-30; її ж: Локальні особливості названь пици і харчування в українському говорі села Булаешти Оргеєвського району Республіки Молдова. *Revista de etnologie si culturologie*. – Chişinău, 2014. – Vol. XVI. – С. 50-59; Кожухар К. Східнороманські запозичення в назвах продуктів харчування, страв, посуду і начиння в українських говірках Республіки Молдова // Спільність молдавської та української культур. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Чернівці, 2014; її ж: Назви їжі і харчування в говірці села Булаешти Оргеївського району Республіки Молдова // Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості. Одеські етнографічні читання. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2014. – С. 193-210; Cojuhari E. Pastele făinoase în sistemul alimentar al ucrainenilor din Republica Moldova: nominație tradițională regională // Rezumatele comunicărilor ale conferinței științifice cu participare internațională «Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor». Chişinău, 31 mai – 1 iunie 2012. – Chişinău, 2012. – P. 45-46; Cojuhari, E. Împrumuturi estromanice în numele de alimente și ustensile în dialecte ucrainene din Republica Moldova // Rezumatele comunicărilor Conferinței științifice cu participare internațională (ediția a V-a), 22-24 mai 2013. – Chişinău, 2013, – P. 44 та ін..

3 Окремі зауваження про тюркські запозичення в українських говірках Республіки Молдова містяться в перерахованих вище роботах, а також див.: Cojuhari E. Orientalisme în denumirile produselor alimentare în dialectele ucrainene din Republica Moldova // Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor. Rezumatele comunicărilor Conferinței științifice internațională (ediția

а VII-а), 26-28 mai 2015. – Chişinău, 2015. – P. 72; Кожухарь Е. Заимствования из тюркских языков в названиях пищи и утвари в украинских говорах Республики Мордлова // Международная научно-практическая конференция, посвященная 24-й годовщине образования Комратского государственного университета. «Наука. Образование. Культура». 11 февраля 2015 год. – Комрат, 2015. – С. 280-284. <http://kdu.md/ru/8-novosti/578-sbornik-nauchnykh-statej-posvyashchjonnyj-24-letiyu-kgu.html>

4 Тюркізмами, як правило, називають різновид лексичних запозичень, слово, його окреме значення, вираз і т. д., запозичені з тюркських мов або через їхнє посередництво з інших мов (переважно з арабської і перської), або утворені за їх зразкам [4, с. 641].

5 Найбільш докладно історію, культуру і побут бессарабських русинів описав П. Несторовський у своїй відомій праці «Бессарабские русины (историко-этнографический очерк)» [18].

6 В історії бессарабських русинів П. Несторовський виділяв 5 періодів: 1) русько-галицький з X ст. до половини XIII ст.; 2) татарський (друга половина XIII с. – перша половина XIV ст.); 3) литовсько-руський (друга половина XIV ст.); 4) молдовський (від XV ст. до початку XVIII ст.); 5) турецько-татарський (від початку XVIII ст. до 1812 р.); 6) російський від 1812 р.

Список використаної літератури та джерел

1. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию [Текст] / Александр Афанасьев-Чужбинский. – Ч. I: Очерки Днепра. – 265+II с.; Ч. II: Очерки Днестра. – 438+II с. – СПб., 1861.
2. Болдырев Р. В. Некоторые вопросы историко-этимологического изучения тюркских лексических элементов украинского языка [Текст] / Р. Болдырев // Тюркизмы в восточнославянских языках. – М.: Наука, 1974. – С. 44-61.
3. Бырня П. П. Рафалович И. А. Проблемы этнической истории Днестровско-Карпатских земель в конце I – начале II тысячелетия н.э. [Текст] / Павел Бырня, Исаак Рафалович // Славяно-молдавские связи и ранние этапы

- етнической истории молдаван. – Кишинев: Штиинца, 1983. – С. 79-93.
4. Гаркавец О. М. Тюркізми [Текст] / Олександр Гаркавец // Українська мова : Енциклопедія. – Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с. – С. 694-695.
 5. Гаркавец О. М. Українсько-тюркські мовні контакти [Текст] / Олександр Гаркавец // Українська мова: Енциклопедія. – Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с. – С. 687-688.
 6. Грек И. Этнодемографическая и этноязыковая политика Российской империи в Пруто-Днестровском междуречье в XIX – начале XX вв. [Текст] / Иван Грек // Русин, 2012. – № 1 (27). – С. 69-79.
 7. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики [Текст] / Павло Гриценко П ; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні . – К. : Наукова думка, 1984 . – 227 с. : табл.
 8. Грінченко Б. Словарь української мови [Текст] / Борис Грінченко . – К. , 1958-1959. – Т. I–IV.
 9. Дикціонар діалектал (кувинте, сенсурь, форме) [Текст] /: ын 5 в. / Ред. респонсабил Удлер Р. – Кишинэу: Штиинца, 1985 – 1986: В. I. (А–Г), 1985; В. II. (Д–К), 1985; В. III. (Л–П (Прас)). 1986; В. IV. (П (Прасади кы) – Т). 1986; В. V. (У–Я). 1986.
 10. Дубровский А. Д. Славяно-молдавские политические и этноязыковые контакты в раннем средневековье [Текст] / А. Д. Дубровский // Исторические исследования: материалы II междунар. науч. конф. (г. Чита, декабрь 2013 г.). – Чита, 2013. – С. 52-58.
 11. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти [Текст] / Юрій Жлуктенко – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 135 с.
 12. Залізняк Л. Про історичні витоки українського народу [Текст] / Леонід Залізняк // Українознавство: Календарщорічник – 2001. – Київ, 2000. – С. 53-60.
 13. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX веке. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 288 с.

14. Зеленчук В. С. Розселення та чисельність українського населення Молдавії (XV – XIX ст.) [Текст] // Народна творчість та етнографія. 1978. – № 4. – С. 24-30.
15. Етимологічний словник української мови [Текст] /: В 7 т. – К., 1982-2006. – Т. I–VII [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.] – К.: Наук. думка: Т. 1 (А – Г). – 1982. – 631 с.; Т. 2 (Д – Копці). – 1985. – 570 с.; Т. 3 (Кора – М). – 1989. – 550 с.; Т. 4 (Н – П). – 2003. – 656 с.; Т. 5 (Р – Т). – 2006. – 704 с.; Т. 6. (У – Я). 2012. – 568 с.
16. Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XIV століть. Запозичення [Текст] / Пантелеймон Ковалів – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1964. – Т. II. – 329 с.
17. Кожухар В. Г. Українці Молдови: сторінки історії [Текст] / Віктор Кожухар // Українці Молдови. Історія і сучасність. (Наукові дослідження і матеріали). – Кишинів, 2008. – С. 19-44.
18. Несторовский П. Бессарабские русины (историко-этнографический очерк) [Текст] / – Варшава: Типография «Сатурнь», 1905. – 176 с.
19. Никогло, Д. Система питания гагаузов в XX – начале XX века [Текст] / – Кишинев, 2014. – 212 с.
20. Повесть временных лет [Текст] / Ч. 1: Текст и перевод / Подг. текста Д. С. Лихачева; Перевод Д. С. Лихачева, Б. А. Романова; Ч. 2: Приложения / Ст. и комм. Д. С. Лихачева. – М.; Л., 1950 (сер. “Лит. памятники”).
21. Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII—XIV вв. [Текст] / Кишинев: Штиинца, 1979. – 242 с.
22. Полевой, Л. Л., Бырня, П. П. Средневековые памятники XIV—XVII вв.: Археологическая карта Молдавской ССР [Текст] / Лазар Полевой. – Кишинев: Штиинца, 1974. – Вып. 7.
23. Прокопий из Кесарии. Война с готами [Текст] /– М., 1950.
24. Рогаль М. С. Тюркські лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – початку XVIII ст. / М. С. Ро-

- галь // З історії української та інших слов'янських мов (Зб. ст.). – К., 1965. – С. 171-192.
25. Свод древнейших письменных известий о славянах [Текст] / Т. I (1-VI вв.). М., 1994. – 472 с.
 26. Семчинський, С. В. Семантична інтерференція мов [Текст] / Станіслав Семчинський. – К.: Вища школа, 1974. – 255 с.
 27. Степанов В. Труды по этнографии населения Бессарабии XIX – начала XX вв. Очерки истории этнографического изучения бессарабских украинцев [Текст] / Вячеслав Степанов. – Chişinău: Pontos, 2001. – 264 с.
 28. Тельнов Н., Степанов, В., Руссев, Н., Рабинович, Р. И... разошлись славяне по земле... Из истории Карпато-Днестровских земель VI – XIII вв. [Текст] / Николай Тельнов. – Кишинев: Бизнес-элит, 2002. – 240 с.
 29. Хайдарлы Д. И. Население Пруто-Днестровского междуречья и южных районов левобережья Днестра в XVIII в. Этнодемографические и исторические аспекты [Текст] / Дан Хайдарлы. – Кишинев, 2008. – 581 с.
 30. Хайдарлы Д. И. Расселение и численность молдаван до конца XIX в. [Текст] / Дан Хайдарлы // Молдаване. – М., 2010. – 542 с. – С. 55-68.
 31. Халимоненко Г. І. Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва [Текст] / : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Григорій Халимоненко. – К., 1993. – 142 с.
 32. Чередниченко О. Мовні контакти у сучасному світі [Текст] / О.І. Чередниченко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка : Іноземна філологія. – Київ.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2006. – Вип. 40. – С. 4-6.
 33. Чередниченко О. Про мову і переклад [Текст] / Олександр Чередниченко – Київ: Либідь, 2007. – 248 с.
 34. Dicţionar explicativ al limbii române [Текст] / Ediţia a II-a. – Bucureşti: Univers enciclopedic, 1998. – 1194 p.
 35. Dicţionarul limbii române moderne [Текст] / – Bucureşti, 1958. – 961 p.
 36. Istoria Moldovei. Epoca preistorică şi antică: (pînă la sec.V)

- [Текст] // Acad. De Științe la Moldovei, Inst.Patrimoniul Cultural, Centrul Arheologie. – Ch.: S. n., „Tipografia Centrală”. – Chișinău, 2010. – 632 p.
37. Postică Gh. Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean (secolele V-XIII) [Текст] / Gheorghe Postică. Teză de doctor habilitat în științe istorice, – Chișinău, 2006. – 413 p.
38. Haugen, E. Bilingualism in the Americas [Текст] / – N. – Y., 1956. – 159 p.
39. Weinreich U. Languages in Contact [Текст] / – N. – Y., 1953 (Рос. перевод і коментар Ю. О. Жлуктенка: Вайнрайх У. Языковые контакты. – К. Вища школа, 1979. – 364 с.).

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

А. А. Карпенко

УДК 069.6(1-4):398-051](477.83/.86)“188/192”

РОЛЬ ВОЛОДИМИРА ШУХЕВИЧА В ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА В ГАЛИЧИНІ

У статті розглянуто музеологічну діяльність відомого українського ученого етнографа Володимира Шухевича. Охарактеризовано співпрацю ученого з музеями В. Дідушицького, НТШ, внесок в організацію різноманітних виставок, які відбувалися у Львові та інших містах, і на яких були репрезентовані українські етнографічні матеріали. Поза тим В. Шухевич найбільше часу і зусиль віддав справі організації Національного музею у Львові, що був заснований і розвивався завдяки митрополитові Андрєєві Шептицькому.

Ключові слова: В. Шухевич, етнографія, Гуцульщина, колекції, пам'ятки, Національний музей.

Тему становлення та розвитку музейної справи в Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. досліджували вітчизняні і польські учені. Проте внесок В. Шухевича, як одного з ідейних натхненників і активного організатора музейної справи досліджений ще недостатньо [1; 9; 23; 24].

Метою статті є спроба проаналізувати діяльність В. Шухевича у справі організації музейництва у Східній Галичині, зокрема у Львові, його співпрацю із створюваними тоді львівськими музеями.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Галичині зростає зацікавлення народною культурою не лише серед інтелігенції, але й серед ширших верств галицького суспільства. Цьому певною мірою сприяло піднесення національно-культурного руху. Попри те, що австрійське законодавство створювало необхідні правові умови для національного розвитку українців, слабкість їхніх позицій та

політика колонізації, яку проводила польська правляча верхівка, призвели до того, що українські музеї почали виникати в Галичині з певним запізненням. Початки історії музеїв Галичини сягають першої чверті XIX ст. Музейництво стало можливим завдяки збіркам різноманітних цінних предметів, які мали окремі приватні особи. Так зародився інтерес до етнографічного і археологічного колекціонування.

Наприкінці XIX ст. у Львові виникають і розгортають свою діяльність польські і українські музеї, з якими активно співпрацювали українці. Одним з найбільш помітних організаторів музейної справи в Галичині став відомий уже тоді етнограф, історик, громадський і культурний діяч В. Шухевич. Він розпочав активно співпрацювати з новоствореними польськими музеями – міським промисловим, музеєм В. Дідушицького та ін.

Відтоді, коли В. Дідушицький заснував музей, що з 1873 р. почав діяти на постійній основі, В. Шухевич не приховував свого захоплення відданістю цього мецената музейній справі, про що він висловлювався на сторінках газети “Діло”: “Починався музей з однієї шафи. Упродовж 50 років заходом однієї людини постала скарбниця краю, що набрала значення всесвітнього... У партері міститься кімната, в якій граф Дідушицький перебував половину свого життя. Скромне зелене ліжко вкрите гуцульським килимком, над ним хрест мосяжний роботи Мегаденюка, велика піч Шостопольського з Соколя, вироби з глини, шафи з книжками, далі Михайлівський скарб, ...а над усім – картини сучасних малярів” [27, с. 2-3]. В подальшому В. Шухевич співпрацював з цим музеєм, допомагаючи комплектуванням і організацією експозиції в українських, передовсім “гуцульських”, частинах їх етнографічних відділів. Власне В. Шухевич став організатором перших у Галичині українських за своїм складом музейних експозицій, хоча й у рамках польських музеїв [9, с. 22].

У 1885 р. В. Шухевич організував у музеї В. Дідушицького у Львові етнографічну та археологічну виставки. На ній експонували одяг і жіночі прикраси з Гуцульщини та Покуття, що їх зібрали Євгенія Озаркевич і Герміна Шухевич (дружина В. Шухевича) [1, с. 30-31].

Згодом В. Дідушицький організував дві виставки у Кракові. В 1887 р. на Загальнодержавній рільничій і промисловій виставці, а також на виставці польського мистецтва, експонувалися вироби домашнього промислу. Незадовго до цього В. Шухевич за дорученням В. Дідушицького їздив на Гуцульщину збирати експонати [1, с. 31]. На показ до Кракова В. Шухевич вислав частину своїх артефактів із тернопільської виставки (1887 р.) та речі щойно зібрані на Гуцульщині, за що був нагороджений срібною медаллю від організаторів [1, с. 31].

Чимало зусиль докладав В. Шухевич для організації показу українських матеріалів на Загальнодержавній виставці у Львові в 1894 р., рушієм і головою якої став В. Дідушицький [3, с. 98]. Підготовка цієї виставки розпочалася ще на початку 1893 р. За згодою організаторів, українські товариства отримали можливість безкоштовно поставити павільйон “Руських товариств” [5 с. 1]. З огляду на це в газеті “Діло” було вміщено відозву до усіх українських товариств із закликом долучитись до підготовки виставки. Для організації павільйону обрано спеціальний комітет у складі В. Шухевича, І. Бічая, К. Паньківського, який у цьому ж номері “Діла” пропонував усім товариствам Галичини зголоситися до 1 вересня 1893 р. до участі у виставці, оскільки від цього залежатиме розмір павільйону [19, с. 1].

Для створення гуцульського відділу запросили народних майстрів [10, с. 237]. Петро Копчук збудував гуцульську церкву, хату з усіма господарськими прибудовами. Петро Кошак звів у хаті кахельну піч. В експозиції виставки репрезентували вироби ткачів з Косова, учнів гончарної школи з Коломиї, а також гуцульський одяг, писанки, музичні інструменти. До цих експонатів В. Шухевич додав докладні пояснення та низку фотографій [10, с. 237]. Це була не перша виставка, де виставляли речі з Гуцульщини. Завдяки його зусиллям гуцульські етнографічні й археологічні матеріали, вироби народних промислів і традиційного мистецтва широко експонувалися як до так і після цього показу на різних виставках у Львові в (1885, 1887), Тернополі (1887), Відні (1890), Стрию (1909), Коломиї (1912).

Крім співпраці з музеєм В. Дідушицького, В. Шухевич активно долучався до організації музею при Науковому товаристві

ім. Шевченка у Львові, створеному 1892 р. на засіданні історико-філософської секції. Проте тут співпраця, та й сам процес створення і розгортання роботи музею, проходили не так спокійно. Через брак коштів, ініціативних людей, робота над розвитком музею НТШ просувалася надто повільно.

Активізація музейної діяльності НТШ пов'язана передовсім із створенням Археографічної та Етнографічної комісій у 1895 і 1898 рр. З ініціативи членів комісій Виділ (Президія) НТШ наприкінці 1900 р. ухвалив рішення про створення Музейної комісії для збирання етнографічних пам'яток, до якої увійшли В. Шухевич, В. Гнатюк та О. Роздольський [23, с. 597]. Попри усі зусилля поступ в організації музею, нагромадження артефактів відбувався доволі повільно. Так до 1900 р. цей музей не мав ані приміщення, ані персоналу. Скромним було і його фінансування, свідченням цьому є той факт, що у 1897 р. з бюджету НТШ на потреби музею та бібліотеки було витрачено 500 золотих римських [8, с. 826].

На початку 1900-х рр. розпочалося формування етнографічної колекції Музею. При комплектації етнографічних збірок Музею особлива увага надавалася предметам повсякденного побуту та знаряддям праці українських селян [23, 602-603]. Цінні колекції були зібрані під час спеціальних експедицій членів НТШ Івана Франка, Володимира Гнатюка, Філарета Колеси, В. Шухевича, Федора Вовка на Бойківщину, Гуцульщину, Лемківщину, Закарпаття та Буковину [24, с. 79-80; 25, с. 167]. При цьому більша частина експонатів була придбана для Музею на Першій Українській хліборобській виставці у Стрию 1909 р. та Коломийській виставці народного промислу 1912 р. Так, подаровані Музеєві етнографічні пам'ятки у 1912 р. становили більше 78 відсотків усіх надходжень [23, с. 602-603]. Тоді ж В. Шухевич придбав на виставці у Коломиї два полотнища галицьких вишивок (мережка і вирізування) на грубому холості і подарував Музеєві [11, с. 109]. Крім вишивок В. Шухевич передав Музеєві, хрестики мосяжні гуцульські, хрестики кістяні, чепраги мосяжні та писанки “з білозовитим геометричним орнаментом та зеленими та фіолетовими цвітками” із Снятинщини [12, с. 93]. Водночас з його ініціативи від хорового товариства “Боян”, яке він очолював у 1891-1903 рр. Музеєві пе-

редано музичні інструменти: ліра, бандура, горбак (30 струнний інструмент) [12].

Чимало зусиль В. Шухевич докладав задля співпраці з Андреем Шептицьким і створюваним ним музеєм. А почалося вона навесні 1899 р. у Львові, у Музеї Ставропігії, організованого на базі колишнього Братства при Успенській церкві при вулиці Руській. В музеї зберігалися в основному твори церковного мистецтва, рукописи, стародруки, згодом ще й знахідки з археологічних розкопок. Саме тоді музей відвідав новопризначений єпископ Станіславівський Андрей Шептицький, якому показував експозицію перший керівник музею Ісидор Шараневич у присутності свого молодого помічника Іларіона Свенціцького. Докладно розповідаючи про зібрані у Ставропігії скарби української культури, І. Шараневич викликав неабияке зацікавлення музейною справою у Андрея Шептицького. Можливо саме ця зустріч і розповідь І. Шараневича справили найбільший вплив на майбутнього митрополита і організатора музею у Львові. Згодом Андрей Шептицький, уже як митрополит Галицький, глава Української Греко-католицької Церкви, став засновником Національного музею у Львові, чим фактично розпочав новий важливий етап українського музейництва в Галичині, дав сильний імпульс для його розвитку.

У лютому 1905 р. Андрей Шептицький заснував “Церковний музей” основу якого склали тридцять ікон з XV–XVII ст. та двісті стародруків з XV – XVII ст., які він же передав музеєві [15, с. 7]. Головна мета діяльності Церковного музею, на думку Андрея Шептицького, полягала в збиранні, систематизації та збереженні пам’яток “культурно-церковного життя південно-західної Русі-України” [17, с. 17]. На початковому етапі для музею митрополит виділив п’ять приміщень у своїй резиденції на Свято-Юрській горі. Перші експонати музею А. Шептицький збирав самотужки по стареньких дерев’яних сільських церквах. Йдеться передовсім про рукописи, стародруки, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, ікони. Про зацікавлення іконами та про початки їх колекціонування митрополит неодноразово згадував згодом [2, с. 5].

Для опрацювання зібраного матеріалу, збирання нових експонатів, здійснення організаційних заходів Андрей Шептицький

запросив молодого вченого, доктора філології та археології Іларіона Свенціцького, який став директором музею [6, с. 217]. При музеї створено дорадчий орган – кураторію, до складу якої увійшли о. Андрій Білецький, о. Іван Чапельський, д-р Тадей Соловій, професор університету Кирило Студинський, професор львівської Політехніки Іван Левинський, професор гімназії Олександр Сушко та Казимир гр. Шептицький [15, с. 7]. У 1907 р. на кошти Андрея Шептицького для потреб музею куплено будинок на вул. Міцкевича (нині Листопадового чину, 11), а у 1911 р. Палац Дуніковських по вул. Мохнацького (нині Драгоманова, 42) [2, с. 5], куди в травні 1912 р. було перевезено більшу частину збірок музею.

Хоча збірка мала бути винятково церковною, з часом митрополит усвідомив необхідність перетворення музею на загальнонаціональну інституцію. Тому 29 грудня 1908 р. Андрей Шептицький заснував наукову фундацію “Церковний музей у Львові”, яка 18 грудня 1909 р. була перейменована на “Національний музей імені Андрея гр. Шептицького”, з чим однак не погоджувався сам А. Шептицький. На його думку, більш вдала назва цієї інституції – “Національний музей”. 11 липня 1911 р. назву «Національний музей імені Андрея гр. Шептицького» змінено на “Національний музей” [15, с. 7], що було підтверджено юридичним актом Галицького намісництва [20, с. 7].

30 листопада 1913 р. митрополит Андрей Шептицький урочисто передав своє зібрання Національному музею. І навіть після цього він не перестав піклуватися про музей, а раз у раз поповнював його новими цінними предметами. Крім цього, Андрей Шептицький призначив на потреби інституції річне фінансове забезпечення в сумі 18.000 крон (3 600 доларів) на десять років (до 1921 р.) [22, с. 36]. Водночас, протягом перших 25 р. Андрей Шептицький подарував музею 9800 експонатів, його грошова допомога становила понад 111 тисяч доларів, а від 1934 до 1938 р. зросла на 77886 злотих [17, с. 25].

На початку 1912 р. В. Шухевич розмістив на сторінках газети “Діло” “Зазив до нашого Жіноцтва до зложення дару на річ Національного музея” в якому зазначав: “(якщо) ми не маємо

сил спинити загибель наших скарбів так збережімо їх бодай для будучности! Тепер до того ще пора, ба чи не послідна пора” [7, с. 7]. Науковець апелює до свідомого жіноцтва по селах, яке, на його думку, усвідомлює усю необхідність збереження зразків народного вбрання, вишивок і інших елементів одягу. Особливо він просив, аби в часі посту дівчата та жінки постаралися надіслати до музею у Львові зразки вишивок з тим візерунком, який є найбільш популярним та використовуваним у їхньому селі [17, с. 7]. Саме в цей час через хворобу очей і необхідність проведення операції В. Шухевич на деякий час призупинив активну роботу із збирання вишивок та інших експонатів для музею. На сторінках газети “Діло” він закликав присилати вишивки безпосередньо на адресу Національного музею: “Львів, площа сьв. Юра, ч. 5” [4, с. 6].

Проте, як з’ясувалося наприкінці року, галицьке жіноцтво не надто активно відгукнулося за заклик В. Шухевича. Повідомляючи про наслідки і результати “Звернення...” В. Шухевича до жіноцтва Галичини, І. Свенціцький констатував: “на звісний поклик до жіноцтва п. проф. радника В. Шухевича посилати у Національний Музей зібрані на рушничках полотна взори вишивок, гафтів, мережок і аплікацій – що все більше затрачають ся під напором фабрикату, відізналось яких 20 пань – на всю галицьку Україну. Чи не за мало? Або з уплетами – ще менше, бо всего 8 пань і з ними один пан учитель. Таки дуже мало. Констатуємо факт без якого небудь гніву...” [21, с. 6].

Поза тим В. Шухевич активно збирав, описував і передавав власні експонати у цей музей як до так і після його відкриття. Серед переданих до Національного музею експонатів від В. Шухевича найбільше представлені вироби з металу (ножі, порохівниці, чепраги, хрестики, пряжки), дерева (люльки, хрестики, тарілки, табакерки, стільці і столи, скрині, палиці) та шкіри (пояси). У багатьох випадках незваними залишалися імена майстрів, що їх виготовляли. Лише наприкінці XIX – початку XX ст. з’явилися перші мосяжні твори, на яких інколи вказували ім’я майстра й місце виготовлення. Це стремена роботи Петра Гондурака з Яворова 1889-1890 рр., порохівниця, яку виготовив Василь Девдюк

у Косові 1892 р., ташка та стремена 1904 р. брустурівського народного майстра Дмитра Дудчака, лускоріх, що виконав Ілько Кішук із села Річка Косівського району, медальйон для оздоблення табівки, підписаний літерами Ф. Я. (Федір Якібюк).

Керамічні вироби були представлені незначною кількістю предметів. Серед них були: колачі, збанки, горнятка, миски, тарілки, свічники, хрести. Відомим українським майстром-гончарем на Гуцульщині був Петро Кошак з Пістиня. Також були передані предмети виконані руками Івана Баранюка. Роботи цього майстра В. Шухевич передав до Національного музею у 1911- 1915 рр. Інші вироби були передані вже після смерті етнографа у 1918 р. Варто зауважити, що серед керамічних виробів були і предмети з Сокальщини, які виготовив майстер Василь Шостопапець.

Завдяки невтомній праці етнографа до фондів музею передано величезну колекцію писанок (623 одиниці). Дві третини з них гуцульського походження, частина з Покуття та регіонів Галицько-Волинського пограниччя. Слід зазначити, що колекція писанок була передана лише після смерті В. Шухевича аж у 1918 р. у повному обсязі. Стан збереження більшості експонатів – задовільний.

Важливими і цінними надходженнями від народознавця можна вважати вишивані речі, в тому числі і народний одяг. Основними центрами походження експонатів є Львівщина, Тернопільщина, Івано-Франківщина. Матеріалом для вишивання здебільшого служувало домоткане сіре полотно. Техніка вишивання – “хрестик” і “півхрестик”. Характерні орнаменти: геометричний та рослинний. Основні мотиви: ромби, трикутники, розети, “косички”, квіти, листочки, пуп’янки, “прутики” тощо. Кольори: чорний, червоний, жовтий, зелений, синій, голубий, рожевий, вишневий, фіолетовий [13]. Як можна побачити із записів реєстру у науково-інвентарному описі Національного музею учений-етнограф передавав речі до музею великими частинами в 1909, 1911, 1915 рр. за що отримав письмову подяку від І. Свенціцького [26, арк. 3-4].

Крім В. Шухевича музейні фонди поповнювали своїми дарунками: Антон Петрушевич – 1057 предметів (стародруки та рукописи XVI–XVIII ст., ікони, медалі, монети), доктор Олекса Сушко

– 1588, Михайло Павлик – історичний архів 1872-1900 рр., професор Іван Пулюй – український архів, отець Володимир Садовський – книгозбірню (понад 4000 томів), товариство “Просвіта” – 984 експонати, УГКЦ – 289 предметів. Окремі цікаві й цінні експонати надходили від представників передової інтелігенції Галичини – Івана Франка, Василя Щурата, Івана Труша, Олени Кульчицької, Олександра Мишуги, Соломії Крушельницької, Теофіла Копистинського, Філарета Колесси, Володимира Гнатюка, Івана Огієнка [16, с. 43], Івана Левинського. Останній був членом першої музейної кураторії, обраної в 1908 р. [14, с. 159]. Завдяки встановленим І. Свенціцьким зв’язкам, дарунки надсилали також бібліотеки Російської та Румунської академії наук, професори О. Шахматов, В. Александрович, І. Шляпкін та відома меценатка графиня П. Уварова. За 25 перших років існування музею подаровано понад 37 тисяч одиниць [14, с. 159].

Зазначимо, що в силу певних обставин значну частину колекцій Національного Музею, в тому числі із збірки В. Шухевича було втрачено. Зокрема, після виставки у Державному музеї нового західного мистецтва (Москва, 1940) до фондів не повернулися: порохівниця з окуттям і ремнем, перстені з печатками й компасом, ножі столові, низки коралів, килими, сумки-табівки, листви, згарди, крайки, хрестики мосяжні та ін. предмети. У 1941 році у Москві відбулась ще одна виставка у Музеї народів СРСР. На ній також експонували предмети із колекцій народознавця, а саме: боклаг з квітчатими поливаними взорами (пістинська кераміка), килим переданий від Герміни Шухевич у 1928 році, топірці тощо, місцезнаходження яких на сьогодні залишається під сумнівом, і найімовірніше вони сьогодні перебувають у фондах музеїв північного сусіда [18, с. 52].

Отже, артефактами з його колекцій поповнювалися збірки музеїв у Львові (Промислового, Дідушицьких, Наукового товариства ім. Шевченка), Відні, Будапешті, Петербурзі. Проте від початку організації А. Шептицьким музею у Львові В. Шухевич більше часу присвячував власне цій інституції. Збиральницька діяльність Володимира Шухевича дозволила поповнити не лише збірку Національного музею, а й музейні фонди Західної України не-

перевершеними виробами гуцульського мистецтва [13]. Кількість зразків народного мистецтва лише з Гуцульщини подарованих ученими для музею складала близько трьох тисяч предметів. Якщо говорити про стан збереження експонатів у фондах музею, то на сьогодні дві третини збірки перебувають у задовільному стані, кілька десятків одиниць збереження – у доброму.

Список використаної літератури та джерел

1. Арсенич П. Володимир Шухевич (життя і культурно-громадська та етнографічна діяльність. До 150-річчя від дня народження) [Текст] / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1999.
2. Батіг М. Білі сторінки історії Національного Музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові [Текст] / М. Батіг – Львів, 2000. – № 1. – С. 5.
3. Беднарський К. Провідник по виставі краєвій у Львові з особливим виглядом на відділ етнографічний на павільйон руских народ. т-в. [Текст] / К. Бедранський. – Львів, 1894. – С. 98.
4. В справі засилання вишивок і пр. на річ дару для “Національного музея” [Текст] // Діло. – 1912. – ч. 73.
5. Въ справѣ выставки краевой [Текст] // Дѣло. – 1893. – Ч. 142. – 28 червня (10 липня). – С. 1.
6. Головацький І. З історії музейництва НТШ, зокрема музею історично-воєнних пам’яток у Львові і Празі [Текст] / І. Головацький // З історії НТШ. Зібрання доповідей. – Львів, 1997. – С. 217.
7. Зазив до нашого Жіноцтва до зложення дару на річ Національного музея [Текст] // Діло. – 1912. – 23 січня. – Ч. 17. – С. 1.
8. Кушнір В. Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції [Текст] / В. Кушнір // Народознавчі зошити. – 2012. – № 5. – С. 826.
9. Кушнір В. Створення львівського музею Наукового товариства ім. Шевченка: суспільно-політичний і культурний

- контекст [Текст] / В. Кушнір // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової конференції 19 листопада 2004 р. – Львів, 2005;
10. Молинь В. Роль діячів науки і культури Галичини у справі дослідження пам'яток гуцульського народного мистецтва [Текст] / В. Молинь // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Вип. 17. – Львів, 2006. – С. 237.
 11. Науково-інвентарна книга НТШ № II.
 12. Науково-інвентарна книга НТШ № V.
 13. Науково-інвентарний опис Національного музею. – НМВ – 5756-5864.
 14. Нога О. Проект пам'ятника Івану Левинському [Текст] / О. Нога – Львів, 1997. – С. 159.
 15. Огляд розвою “Національного музею” [Текст] // Діло. – 1913. – 13 грудня. – Ч. 278. – С. 7.
 16. Петрякова Ф. Єврейське музейництво східної Галичини ХХ століття [Текст] / Ф. Петрякова // Галицька брама. – 1997. – № 10-11(34-35). – С. 43
 17. Посацька Д. В дарунок музею. Майже столітня традиція громадської опіки над Національним музеєм: імена та дати [Текст] / Д. Посацька // Літопис Національного музею. – 2000. – № 1(6). – С. 17.
 18. Посацька Д. Каталог втрачених творів Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (1940-1941) [Текст] / Д. Посацька. – Київ – Львів, 2008. – 52 с.
 19. Савчакъ Д., Шухевичъ В. Вѣдозва [Текст] / Д. Савчакъ, В. Шухевичъ // Дѣло. – 1893. – Ч. 142. – 28 червня (10 липня). – С. 1.
 20. Свенціцький І. Національний музей в 1911 році [Текст] / І. Свенціцький // Діло. – 1912. – № 13. – С. 7.
 21. Свенціцький І. Національний музей у 1912 [Текст] / І. Свенціцький // Діло. – 1913. – 10 січня. – Ч. 6. – С. 6.
 22. Свенціцький І. XXV літ діяльності Національного Музею у Львові [Текст] / І. Свенціцький. – Жовква, 1931. – С. 36.
 23. Сілецька О. Засади діяльності музею Наукового товари-

- ства імені Шевченка у Львові [Текст] / О. Сілецька // Записки НТШ. Праці секції етнографії і фольклористики. Т. ССХІІ (242). – Львів, 2001. – С. 595-604.
24. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського [Текст] / Г. Скрипник. – Київ, 1989.
25. Франко О. Федір Вовк // Джерела до новітньої історії України. – Т. 4 – Нью-Йорк, 1997. – 237 с.
26. Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 735 (Володимир Шухевич – етнограф). – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 3-4.
27. Шухевич В. Музей Дідушицьких [Текст] / В. Шухевич // Діло. – 1892. – 15 липня. – С. 2-3.

A. Karpenko

VOLODYMYR SHUKHEVYCH'S ROLE IN THE ORGANIZATION OF UKRAINIAN MUZEOLGY IN GALICIA

Museological activity of well-known ukrainian scientist ethnographer Volodymyr Shukhevych is considered in the article. The scientist's cooperation with V. Diduchytsky's museums, the Shevchenko Scientific Society, the contribution in organization of various exhibitions which took place in Lviv and other cities and represented ukrainian ethnographic materials is characterized. In addition V. Shukhevych the most time and effort gave to organization of the National Museum in Lviv which was founded and developed thanks to Metropolitan Andrey Sheptytsky.

Key words: *Volodymyr Shukhevych, ethnography, Hutsulshchyna, collection, exhibits, National museum.*

РОЛЬ ВЛАДИМИРА ШУХЕВИЧА В ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В ГАЛИЧИНЕ

В статье рассмотрена музееведческая деятельность известного украинского ученого этнографа Владимира Шухевича. Охарактеризованы сотрудничество ученого с музеями В. Дидушицкого, НОШ, вклад в организацию различных выставок, проходивших во Львове и других городах, на которых были представлены украинские этнографические материалы. Помимо этого, В. Шухевич больше всего времени и усилий отдал делу организации Национального музея во Львове, который был основан и развивался благодаря митрополиту Андрею Шептицкому.

Ключевые слова: В. Шухевич, этнография, Гуцульщина, коллекции, памятники, Национальный музей.

Н. М. Кіндрачук

УДК 323.1:348.724:94(477)

ТОТАЛЬНА АТЕЇЗАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ПРОТЯГОМ 60-Х рр. ХХ ст. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

В даній статті досліджено церковно-релігійне життя українців в контексті загальнодержавних і суспільно-політичних процесів протягом 60-х рр. ХХ ст., охарактеризовано антирелігійну політику радянської влади та проаналізовано її наслідки для українського народу, висвітлено основні форми та методи атеїстичної пропаганди, вивчено позицію представників титульної нації України щодо релігійних переслідувань з боку комуністичного керівництва.

Ключові слова: українська нація, національні інтереси, антирелігійна політика, атеїзація, ідеологічне поневолення, державно-церковні відносини, релігійні утиски.

РОЛЬ ВЛАДИМИРА ШУХЕВИЧА В ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В ГАЛИЧИНЕ

В статье рассмотрена музееведческая деятельность известного украинского ученого этнографа Владимира Шухевича. Охарактеризованы сотрудничество ученого с музеями В. Дидушицкого, НОШ, вклад в организацию различных выставок, проходивших во Львове и других городах, на которых были представлены украинские этнографические материалы. Помимо этого, В. Шухевич больше всего времени и усилий отдал делу организации Национального музея во Львове, который был основан и развивался благодаря митрополиту Андрею Шептицкому.

Ключевые слова: В. Шухевич, этнография, Гуцульщина, коллекции, памятники, Национальный музей.

Н. М. Кіндрачук

УДК 323.1:348.724:94(477)

ТОТАЛЬНА АТЕЇЗАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ПРОТЯГОМ 60-Х рр. ХХ ст. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

В даній статті досліджено церковно-релігійне життя українців в контексті загальнодержавних і суспільно-політичних процесів протягом 60-х рр. ХХ ст., охарактеризовано антирелігійну політику радянської влади та проаналізовано її наслідки для українського народу, висвітлено основні форми та методи атеїстичної пропаганди, вивчено позицію представників титульної нації України щодо релігійних переслідувань з боку комуністичного керівництва.

Ключові слова: українська нація, національні інтереси, антирелігійна політика, атеїзація, ідеологічне поневолення, державно-церковні відносини, релігійні утиски.

Протягом багатьох віків церква завжди була важливою складовою суспільно-політичного життя українців та міцною опорою в утвердженні їхньої національної свідомості. В часи духовних потрясінь вона ставала об'єднуючим фактором, який консолідував український народ та надавав йому поштовх до відродження. Однак, у релігійне середовище України радянського періоду раптово «увірвався» атеїзм, який відкинув усе, чим жило українське суспільство в продовж століть. Розпочалося викорінення християнського світогляду. В цьому контексті потрібно відзначити 60-ті рр. ХХ ст., що характеризувалися нищенням релігійної свідомості та релігійного світогляду українців, переглядом уявлень про церкву, масовим закриттям церковних храмів, пригніченням національної автентичності та самобутності українців. Концепція християнської моралі не входила в ідеологічні рамки тодішньої пануючої партійної системи. Комуністична влада спрямовувала всі свої зусилля на знищення церкви як соціальної інституції, що призвело до глибоких деформацій у суспільній та особистісній сферах життя українського народу. Радянські часи стали жорстоким випробовуванням міцності національного характеру українців, його здатності до самостійного державотворення.

Зі здобуттям незалежності України, демократизацією суспільно-політичного життя суспільства, відкриттям доступу до багатьох архівних джерел були створені сприятливі умови для вільного, неупередженого, методологічно виваженого вивчення радянського минулого українського народу, переосмислення власної історії, а особливо історії церкви. На сьогоднішній день зріс громадський інтерес до релігії як до недостатньо вивченого соціально-культурного феномену, тому всебічне дослідження проблем релігійної тематики, а саме атеїзації духовного життя українців протягом 60-х рр. ХХ ст. постійно зберігає свою актуальність і зацікавленість з боку науковців та вимагає особливого підходу у вивченні. Грунтовний аналіз атеїстичної пропаганди в зазначений період дасть змогу зрозуміти та глибше вивчити сучасний, постатеїстичний період, знайти відповіді на численні запитання, що виникають під час зниження рівня релігійності серед населення.

Питання становища церковно-релігійного життя українського народу другої пол. ХХ ст. частково висвітлено в працях таких авторів, як: І. Андрухів [11], В. Баран та В. Даниленко [12], В. Вовк [14], Г. Маринченко [16], В. Марчук [17], В. Пащенко [18], П. Слободянюк [19] та ін. В поле зору науковців потрапляли тільки окремі аспекти зазначеної теми, зокрема характеристика загальної картини атеїзації України в радянський період, дослідження ролі Української греко-католицької церкви в суспільному житті українського народу, показ *антирелігійної пропаганди засобами кіно та радіо за часів хрущовської «відлиги»*, аналіз правового забезпечення свободи совісті та віросповідань комуністичним режимом, з'ясування державно-церковних відносин в окреслений період. Однак, в науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги даної статті – тотальна *атеїзація* українців протягом 60-х рр. ХХ ст., боротьба радянської влади з церковними інституціями, наслідки антирелігійної політики для українського народу, вплив релігійного чинника на національну самоідентифікацію українців в окреслений період.

В період існування тоталітарного режиму в УРСР одним із головних напрямків діяльності радянської влади була боротьба за вплив на свідомість українців. З огляду на це, КПУ спрямувала свою політичну діяльність проти церкви, яка була невід'ємною складовою духовного життя українського народу. В 1961 р. пануюча партія проголосила курс на «побудову комуністичного суспільства», в якому не передбачалося місця для релігії. Відбувалося нищення релігійної свідомості українців та штучна підміна релігії комуністичною ідеологією, уніфікація суспільно-політичного, церковно-релігійного життя українців відповідно до загальносоюзних взірців.

У 60-ті рр. ХХ ст. релігійна палітра в Україні нараховувала близько 40 релігійних конфесій [2, арк. 394]. При цьому, панівне становище в республіці займала Російська православна церква, яка діяла легально та мала підтримку тодішньої влади. Решта церковних громад вважалися сектантськими формуваннями. Ра-

дянське керівництво намагалося посилити позиції РПЦ, особливо в західному регіоні України, де переважали греко-католики. Так, на території Івано-Франківської області станом на 1 листопада 1963 року 55 колишніх священників греко-католицької церкви відмовились переходити в православну віру і підпільно продовжували вести активну релігійну діяльність та сповідувати забронену віру за що, і зазнали переслідувань та утисків [15, с. 96]. Щоб і надалі залишатися опорою для національної консолідації українців в часи релігійних переслідувань УГКЦ продовжує свою розбудову в «катакомбах». За ініціативою керівника Української греко-католицької церкви у підпіллі В. Величковського розпочався процес повернення священників, що примусово прийняли православ'я. «Величковський закликає деяких священників до розриву з православ'ям і переходу на бік Ватикану, – стурбовано доповідав у квітні 1964 р. уповноважений комітету у справах РПЦ в Києві В. Сухорін [17, с. 244]. Наприкінці 1960-х років на Львівщині проживало 144 греко-католицьких священники, понад 200 ченців із ліквідованих уніатських монастирів [17, с. 246]. За цих обставин урядові інституції прийняли ряд важливих рішень щодо боротьби як із «нелегальною діяльністю уніатської церкви та сектантів» так і з релігією українців взагалі. В 1969 р. було заарештовано єпископа В. Величковського, а також відомих священників П. Городоцького у м. Львові і Р. Бахталовського в м. Коломиї, здійснені обшуки в єпископа В. Стернюка і у помешканнях десятків інших священників і ченців. Були зняті з реєстрації багато церков.

Наступ на релігію тривав упродовж наступних років. Комітет державної безпеки СРСР широко застосовував провокації аби дискредитувати греко-католицьку ієрархію. У 70 закритих храмах західного регіону влада облаштовувала антирелігійні, насамперед антиуніатські музеї та галереї, які поряд з іншими чинниками здійснювали ідеологічну обробку населення [18, с. 306]. Самочинне відкриття уніатських церков каралося ув'язненням до 10 років [17, с. 247]. Та не зважаючи на це, опозиційна діяльність УГКЦ тривала та підносила духовність українців до рівня свідомої готовності до практичної роботи у ділянці національно-

державного будівництва. Загалом, Західна Україна в порівнянні з іншими регіонами республіки відзначалася більш високим ступенем релігійності серед населення та присутністю узвичаєних релігійних традицій, тому антирелігійна кампанія саме тут набрала масового розмаху.

Широкомасштабна антирелігійна боротьба велася також із різноманітними нелегальними протестантськими громадами, насамперед громадами євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників, єговістів та ін., чисельність яких в 1962 р. складала 560 (14 470 осіб) [13, с. 164]. Їм приписували релігійні жертвоприношення, зокрема власних дітей, звинувачували в статевих збоченнях, шпіонажі, називали психічно хворими та публічно висміювали, проти них порушували кримінальні справи [13, с. 166]. Лише протягом 1961-1964 рр. 74 віруючих було засуджено в Закарпатській області, 29 – у Ровенській, 24 – в Одеській, 25 – у Харківській, 20 – у Чернівецькій [19, с. 161].

Комуністична влада впроваджувала в життя нове законодавство про культу, яке юридично закріплювало тотальний наступ на релігію та порушувало конституційні права віруючих громадян. Йдеться передовсім про постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» від 9 січня 1960 р. та «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» від 13 січня 1960 р. (19 березня того ж року відповідну постанову прийняв ЦК КПУ), постанову РМ СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» від 16 березня 1961 р. (29 квітня вийшла відповідна постанова уряду УРСР), постанову ЦК КПУ «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР» від 9 жовтня 1962 р. та ін. [1, арк. 31-36; 9, арк. 75-106]. Вищезазначені законодавчі рішення комуністичної влади призвели до скорочення релігійних закладів, зняття з реєстрації релігійних об'єднань, закриття монастирів, зниження чисельності священників, скорочення більше, ніж на половину списку пам'ятників архітектури культового характеру, руйнування великої кількості каплиць, придорожніх хрестів. [3, арк. 168; 7, арк. 37]. Так, наприклад, у доповідній записці уповноваженого РС РПЦ у Станіславській області «Про придорожні

хрести» від 20 липня 1961 р. йшлося про те, що за півроку на території 12-ти районів області було знято й розібрано 890 пам'ятних хрестів та 93 каплички, які вважалися «пережитками релігійного культу» [11, с. 22]. Однак, чимало із цих «пережитків» мали не лише релігійне, але й історичне значення, адже були приурочені скасуванню панщини, 950-річчю хрещення Русі-України, пам'яті загиблих українських січових стрільців та іншим важливим датам і подіям. Проте всі вони вважалися «церковною наочною пропагандою» і підлягали ліквідації. Недіючі храми перетворювалися в заклади культури – клуби, кінотеатри, спортивні зали, а також використовувались як склади для зберігання зерна та іншої сільськогосподарської продукції, паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, вугілля тощо. Інші стояли пустою і руйнувались.

Черговим етапом тотальної атеїзації українців та боротьби з викоріненням будь-яких проявів релігійності з життя й побуту українців стало створення та штучне запровадження так званої нової радянської обрядовості, яка мала на меті пришвидшити втілення в життя радянської політики денаціоналізації українців. Вона ґрунтувалася на засадах комуністичної ідеології, прославляла існуючий державний лад та відображала матеріальні і духовні цінності, притаманні менталітету радянської людини, тобто з її появою автоматично відбувалася руйнація споконвічних традиційних звичаїв та обрядів українського народу. Радянську обрядовість з чітко вираженим атеїстичним характером ідеології комунізму поширювали в маси за допомогою ЗМІ. Радіо, газети робили все, щоб «викрити реакційну суть релігії і сектантства, озброїти трудящих матеріалістичним розумінням явищ природи і суспільства» [4, арк. 19]. Серед найпопулярніших атеїстичних радіопередач, що нав'язували українцям були: «Поговоримо про шлюб і весільні обряди», «Як я порвав з релігією», «Віра у ворожіння і її шкідливість», «Наука про походження життя на землі», «Як виникло релігійне свято «великдень» та його суть», «Не в богові сила, а в людині», «Мораль комуністична і мораль релігійна» тощо [16, с. 144].

Активно популяризували атеїстичний світогляд і працівники регіонального та центрального телебачення. Всі телестудії, ви-

конуючи вказівки «зверху», здійснювали показ документального фільму під назвою «Чому я перестав вірити в Бога» [14, с. 166]. Часто демонструвалися художні атеїстичні фільми, серед яких: «Це бентежить всіх» (1960 р., режисер – Д. Мусатова), «Люди з чорними душами» (1961 р., режисер – П. Шамшур), «Кінець світу» (1962 р., режисер – Б. Бунеев), «Сповідь» (1962 р., режисер – В. Воронін), «Армагедон» (1962 р., режисер – М. Ізраїлев), «Грішниця» (1962 р., режисери – Ф. Філіппов, Г. Єгіазаров), «Все залишається людям» (1963 р., режисер – Г. Натансон) та ін. [16, с. 142]. Всього, за даними Інституту з вивчення СРСР, в першій половині 60-х рр. ХХ ст. в країні демонструвалося 70 фільмів антирелігійного змісту [16, с. 143].

Невпинно зростала кількість книг, брошур, фотомонтажів, художніх виставок антирелігійного характеру, які спеціально поширювалися серед українців при допомозі бібліотек. Крім того, у Будинках культури і клубах, місцях масово дозвілля трудящих діяв куточок атеїста. До репертуару колективів художньої самодіяльності входили вірші, розповіді, що викривали реакційну суть релігії. Партійна верхівка намагалася виховати з кожного українця будівника комунізму з новою комуністичною мораллю. З огляду на це, велика увага приділялася молоді. Всеохоплюючій атеїзації були підпорядковані школа та всі просвітницькі заклади. Так, до читанок для молодших класів було вміщено матеріал для формування матеріалістичного світогляду. Дозвілля українських школярів урізноманітнювали лекціями та вечорами на науково-атеїстичні теми з використанням кіно та діафільмів [5, арк. 21-22]. Вчителі повинні були здійснювати антирелігійну роботу не тільки на уроках, а й у позаурочний час, зокрема організовувати атеїстичні екскурсії, працювати з віруючими батьками, проводити із ними бесіди антирелігійного характеру. Для студентів ж було введено спеціальний курс «основи атеїзму», а Вінницький педагогічний інститут, до прикладу, крім основної відкрив й додаткову громадянську спеціальність – лектора-атеїста (березень 1959 р.) [14, с. 168]. Дані факти підтверджують існування цілої системи дій, спрямованих на знищення релігійного світогляду підростаючого молодого покоління українців, усунення церкви із системи виховання.

Коли атеїстична пропаганда, не давали очікуваних результатів, то тодішнє партійне керівництво починало застосовувати репресії. Людей звільняли з роботи через їх релігійні переконання, їм загрожували адміністративними санкціями, притягували до кримінальної відповідальності, нерідко позбавляли й батьківських прав [12, с. 113-114]. Так, наприклад, в доповідній записці про надання допомоги місцевим радянським органам Івано-Франківської області в посиленні контролю за виконанням законодавства про культу датованою березнем 1965 р. йшлося про те, що в Івано-Франківській області за втручання судових органів батьківських прав було позбавлено батьків 31 школяра, через те, що останні через релігійні причини не відвідували школу [6, арк. 6]. В результаті, учнів було відправлено до шкіл-інтернатів.

Релігійна дискримінація українців викликала потік скарг і заяв на адресу центральних партійних й державних установ. Під більшістю таких заяв стояли десятки, сотні, а то й тисячі підписів обурених віруючих [8]. Зокрема, вже наприкінці 70-х рр. XX ст. в Українській РСР 639 сімей п'ятидесятників звернулося у вищі органи влади із заявами про дозвіл на виїзд у будь-яку несоціалістичну країну світу [10, с. 30]. Своє рішення вони пояснювали грубими порушеннями в СРСР ст. 52 Конституції про свободу совісті й віросповідань.

Отже, виходячи з вищесказаного можна зробити наступні висновки про те, що в 60-х рр. XX ст. українці зазнали багато духовних перипетій та модернізації різних сторін церковно-релігійного життя. Радянська влада вела цілеспрямовану політику усунення церкви із життя українського народу, ігнорувала багатотисячолітні історичні традиції українців, намагалася знищити українське духовенство. Результатом такої діяльності стало масове закриття храмів, церков, монастирів, культових споруд, осередків духовної освіти. Повсякденно велася антирелігійна пропаганда, інтенсивно запроваджувалася нова атеїстична ідеологія, яка трактувала церкву як «пережиток» радянської епохи. Релігійні вірування українців вважалися в тоталітарній державі кримінальним злочином.

Проте, тотальна, примусова атеїзація українців в досліджуваний період не дала очікуваних результатів. Радянській владі так і

не вдалося повністю знищити церкву як соціальний інститут, підмінити релігійний світогляд «матеріалістично-науковим» та подолати тисячолітні українські цінності та традиції. Сімейні традиції релігійного виховання виявилися набагато міцнішими для українського народу, аніж комуністична ідеологія та науковий атеїзм. Українці продовжували зберігати споконвічну віру батьків. Закриття релігійних громад тільки перевело їх функціонування, як правило, з офіційного в підпільне. По всій території республіки українці таємно продовжували відвідувати храми, навіть ті, які вже не діяли. Священики здійснювали душпастирську нелегальну діяльність. Релігійна опозиція українців в 60-х рр. XX ст. сприяла появі в майбутньому релігійного дисидентства та підготувала міцний фундамент для наступного етапу боротьби за демократизацію суспільства і повернення українського народу в лоно світової цивілізації.

N. M. Kindrachuk

TOTAL ATHEISATION OF THE TITULAR NATION OF UKRAINE DURING THE 60'S OF THE XXTH CENTURY AND ITS CONSEQUENCES

This article studies the church and religious life of the Ukrainians in the context of national and political processes during the 60's of the twentieth century. It characterizes the anti-religious policy of the Soviet regime and analyzes its consequences for the Ukrainian people, highlights the basic forms and methods of atheistic propaganda, studies the attitude of the representatives of the titular nation of Ukraine concerning religious persecution by the by the communist leadership.

Key words: *the Ukrainian nation, spiritual life, national interests, anti-religious policy atheisation, ideological oppression, church-state relations, religious harassment.*

ТОТАЛЬНАЯ АТЕИЗАЦИЯ ТИТУЛЬНОЙ НАЦИИ УКРАИНЫ В ТЕЧЕНИЕ 60-х гг. XX ст. И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

В данной статье исследовано церковно-религиозную жизнь украинцев в контексте общегосударственных и общественно-политических процессов на протяжении 60-х гг. XX в., охарактеризовано антирелигиозную политику советской власти и проанализировано ее последствия для украинского народа, отражено основные формы и методы атеистической пропаганды, изучено позицию представителей титульной нации Украины в отношении религиозных преследований со стороны коммунистического руководства.

Ключевые слова: *украинская нация, национальные интересы, антирелигиозная политика, атеизация, идеологическое порабощение, государственно-церковные отношения, религиозные притеснения.*

Список використаної літератури та джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп 6. – Спр. 3421. Протокол № 26 засідання Президиума ЦК КПУ от 9 октября 1962 г. – 119 арк.
2. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 24. – Спр. 2741. Вопросы научно-атеистической пропаганды. Вопросы вероисповедования, церкви, молитвенные дома. Вопросы Уполномоченного Совета по делам религиозных культов русской православной церкви по УССР 1963 г. – 450 арк.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 24. – Спр. 4494. Справки отделов ЦК КПУ, информации обкомов КПУ, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР – о церквях,

- о религиозных праздниках, сектанских религиозных общинах и другим вопросам 1967 г.). – 366 арк.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 70. – Спр. 242. Информации обкомов КПУ о ходе выполнения постановления ЦК КПУ «О фактах безответственного отношения к подготовке радиопередач» 1969 р. – 77 арк.
 5. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 70. – Спр. 2387. Информация обкомов КПУ о научно-атеистической пропаганде среди населения 1967 р. – 185 арк.
 6. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 70. – Спр. 2570. Информация обкомов КП Украины о состоянии и перспективах подготовки культпросветработников в культпросветучилищах, о ходе строительства клубных учреждений. Информация Уполномоченного совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, о приеме в духовную семинарию, о ведении религиозных праздников и другие материалы (4 января 1965 р. – 22 декабря 1965 р.). – 203 арк.
 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. Р-2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 9. – Спр. 6434. Документи про діяльність Уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РМ УРСР (2 січня 1959 р. – 18 грудня 1959 р.). – 151 арк.
 8. ЦДАВОУ. – Ф. 4648. Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. – Оп. 1. – Спр. 443. Журнал реєстрації скарг і заяв віруючих за 1964-1965 рр. – 285 арк.
 9. ЦДАВОУ. – Ф. 4648. Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. – Оп. 3. – Спр. 255. Инструктивные письма и указания Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по вопросам деятельности религиозных объединений, постановления Совета, выписки из протоколов заседаний за 1961 год. – 107 арк.
 10. Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках

- XX ст. Історико-правовий аналіз : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Андрухів Ігор Олексійович; Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2006. – 36 с.
11. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії у західній Україні у першій половині 60-х рр. XX ст. / І. О. Андрухів, Р.А. Калюжний, А.Є. Шевченко // Юридичний вісник. – Київ, 2011. – № 3. – С. 19-23.
 12. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с.
 13. Боднарчук П. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) / П. Боднарчук, В. Даниленко // Науковий Вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2012. – Вип. 3.33. – С. 158-171.
 14. Вовк В.М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Вовк Віталій Миколайович; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 222 с.
 15. КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду : збірник документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав УРСР, 1962. – 184 с.
 16. Маринченко Г. М. Антирелігійна пропаганда засобами кіно та радіо за часів хрущовської «відлиги» (за матеріалами Південних областей УРСР) / Г. М. Маринченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – Серія : Історичні науки. – Миколаїв, 2013. – Вип. 3.35. – С.142-146.
 17. Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. / В.В. Марчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 464 с.
 18. Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України / В.О. Пащенко. – Полтава, 2001. – Ч. 2. – 736 с.
 19. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження / П. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ У МІСТЕЧКУ ЧЕЧЕЛЬНИК НА ПОДІЛЛІ: СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

На основі зібраних автором свідчень очевидців подана картина повсякденного життя подільського містечка Чечельник в роки голодомору 1932-1933 рр. Особливості протікання голодомору пов'язані з соціально-економічними та етнічними умовами містечкового життя. Воно було обумовлене наявністю різних суспільних класів (селяни, робітники, ремісники, службовці, інтелігенція), сільськогосподарських (колгоспи), промислових (спиртовий і цукровий заводи) та напівкустарних (ремісничих) підприємств, а також культурно-освітніх і медичних закладів. Це значно відрізняло подільське містечко від сільського поселення.

Ключові слова: Чечельник, Липецьке, Тартак, містечко, село, колективізація, голодомор, спиртзавод, селяни, робітники, українці, євреї.

Вже більше 82 років відділяє нас від голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Не дивлячись на таку велику часову відстань ті події і сьогодні є надзвичайно важливими для нашої історії та хвилюють сучасників.

За роки незалежності це питання спеціально піднімалася, як серед широкої громадськості, так і серед науковців. Тому історіографія голодомору сьогодні налічує величезну кількість наукової літератури, яка охоплює як всю Україну так і її регіони та окремі населені пункти. Не виключенням є і подільська земля.

Так у книзі «33-й голод. Народна Книга-Меморіал» (К., 1991) вміщено свідчення очевидців трагедії з різних областей України, в тому числі і з Вінницької, зокрема, Чечельницького району [16, с. 140, 153-157]. Український історик І. Г. Шульга у праці «Голод на Поділлі» (Вінниця, 1993), написаній до 60-річчя голодомору 1933 р., на численному архівному матеріалі розкрив трагедію подільського селянства [18]. На основі нових архівних докумен-

тів та матеріалів поданих у книзі «Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.» (Вінниця, 2007) розкрито трагічні сторінки того часу. Більшість документів опублікованих у цій праці вперше уведено до наукового обігу [2].

Про голодомор у містечку Чечельник частково можемо довідатись з монографії С. Т. Вовка, В. А. Косаківського, С. В. Таранця «Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів» (Вінниця, 2000) [1, с. 82]. У багатотомному виданні «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні» (Вінниця, 2008), у томі присвяченому Вінницькій області, поміщено матеріали про голодомор у Чечельницькому районі. Тут, за даними різних джерел від голоду померло понад одна тисяча людей. Було встановлено прізвища 1190 осіб померлих, в тому числі шість – у Чечельнику [14, с. 950-970]. Матеріали по голодомору зібрані Чечельницькою районною пошуковою групою вміщено на сторінках книги «Чечельниччина пам'ятає. Книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр.» (Вінниця, 2008). Тут подано спогади та списки загиблих від голоду по кожному населеному пункті району, в тому числі і смт Чечельник [17, с. 182-192].

Свідчення про голодомор записані автором у різних населених пунктах Поділля, в тому числі і в містечку Чечельник, вміщено у збірнику «Наукові записки Міжнародної асоціації українців».

Записи проводились впродовж 2000-2010 рр., як від безпосередніх очевидців подій так і людей, які добре пам'ятають розповіді батьків про той час. Серед них жителі смт Чечельник: Ободяньська Оляна Афанасіївна, 1912 р.н., Ящишин Олексій Федорович, 1915 р.н., Колісник Василь Йосипович, 1915 р.н., Косаківський Іван Афанасійович, 1925 р.н., Атаманенко (д. Жмурко) Ганни Арефівни, 1930 р.н. та жителі с. Тартак: Ободяньський Іван Макарович, 1919 р.н., Чернієвський Афанасій Петрович, 1906 р.н., його дружина Чернієвська (д. Кучеришина) Катерина Олексіївна, 1914 р.н. та їх син Чернієвський Павло Афанасійович, 1943 р.н.

Щоб зрозуміти, як і чому саме так протікали події 1932-1933 рр. в містечку Чечельник, потрібно подати загальну картину тогочасного розвитку населеного пункту. До 1923 р. Чечельник вважався містечком. З 1923 р. – село, районний центр Тульчинської округи.

У зв'язку з утворенням 27 лютого 1932 р., Вінницької області, Чечельник став райцентром однойменного району [15, с. 24].

З соціально-економічної і етнічної точок зору Чечельник 30-х років – типове подільське містечко, яке виділялося специфікою своєї культури, оскільки в таких містечках упродовж століть тісно переплітались історичні долі представників різних етносів: українців, євреїв, поляків, росіян, вірмен, циган та інших. Євреї проживали у центральній частині містечка (вона і носить назву «Чечельник» – В. К.), українці – у Липецькому, поляки в Тартаку [12, с. 1, 8]. За соціальним станом у містечку проживали селяни (колгоспники і одноосібники), робітники, ремісники, службовці та інтелігенція. Селяни і робітники жили, переважно, в с. Липецькому (у 30-х рр. с. Липецьке мало свою сільраду – В. К.) і с. Тартаку (сьогодні с. Тартак окрема сільрада – В. К.). На території с. Липецького працював Чечельницький цукровий завод, а на території с. Тартак – Чечельницький спиртовий завод. У містечку було кілька українських та єврейська школи, гуральничий технікум, дві лікарні, а також сільські ради, адміністрація району тощо.

Щоб навіть і сьогодні розібратись де в Чечельнику знаходяться – «Липецьке», «Тартак» та і, власне, сам «Чечельник» необхідно добре вивчити його мікротопоніміку [13, с.187-188].

Ми наводимо так детально опис містечкової строкатості Чечельника для того, щоб зрозуміти, перебіг голодомору в Чечельнику, та з'ясувати чому тут померло відносно не багато його мешканців.

Впродовж 1930-1932 рр. більшість селян Чечельника та навіть єврейське населення були об'єднані (добровільно або примусово) в колективні господарства, які і нині називають «сози». Саме примусова колективізація стала однією з основних причин, яка спричинила голодомор 1932-1933 рр. Про організацію «созів» респонденти згадують наступне.

Житель с. Липецького Ящишин О. Ф., 1915 р. н., розповів: «Організовувалися колгоспи, той. Тоді в 33 год голодовка була. (*Розкажіть про голодовку ?*). Ну як? 32-33 год. Це був план загнати в колгосп. Притиснули. Тай хто «розумний» пішов у колгосп, тай ни пострадав. У нього нічого ни повалили, ни забрали хліба, ни той. А в цих позабирали все, і з горщиків повисипали, і той. Тай було

шо й поопухали. Дехто і помирав з голоду, той» [11]. Батько Яцишина О. Ф. – Федір Федорович сховав зерно і борошно, яке знайшли і його засудили: «Тата засудили. Сховав два мішки пшениці і мішок муки. Викопав яму в коморі таку, вимастив, випалив її і сховав два мішки пшениці і мішок той. А ця сусідка – Бучацькі, з Бучацьких ходила, тай і бачила, тай направила. Були в неї, звіти сразу прийшли. А вже пошти шо й більши і ни ходили, той. Прийшли віти: «Здіймай двері». А вона так у вуглу була. І десь так присипана, глибини ни менчи як це моя палиця. Добули і три годи дали заключенія. Потомки за межі районів (*вислали – В. К.*). Був, це в тому силі де твій тесть живе. Там відробляв на заводі. (*В Деревчині? (нині село Шаргородського району Вінницької області – В. К.)*). В Дирипчині. Там робив, той. А потом пиривели на примусови. Та тут був комнезам якийсь, потом СиТиВе, всю Вишиньку диржало. Якісь Нікітін був, управлявчим СиТиВом. То прийняв старого, то він там доробляв. Кончав доробляти.

А батько зра тай ни хтів іти (*в колгосп – В. К.*). Клуню завалили, забрали. Діжки з капустою забрали. Це клоча, це всьо з коноплів це, той. Ну, шо було то забрали. Гола хата була і дітей – п'ятеро нас було. Но я був самий старший (*з хлопців – В. К.*). Санька була сама старша. Але вона вже була віддана в то времня. Тай робив я. Було міні, можи, штирнацять років, можи. Чи я знаю? А можи й менчи. Робив у заводі на конях їздовим. А управляючим, завхозом, робив Завадський, фамілія. С панів. Він був у помещиків управляючим. А тут він був завхозом. (*У кого він був управляючим, в Орлових, чи в Лотоцького?*). У Чирвоні Греблі, в Запортовича. Там він робив. Тай я пішов до цього ...» [3].

До усіх хто не хотів вступати в колгосп, або не сплатив податку приходила бригада і примусово відбирала все. Колісник В. Й., 1915 р.н., житель с. Липецьке згадував: «... Потом були бригади. Бригади – комсомольці, діти. Ідут по силі, шукают хліба. На горіщі, в хаті, візьде. Забирают чисто всьо, шо є. Є в стакані оцему оїрки, насіння. Помидори, оїрки, капуста, забирают всьо і хату лишают голлу і босу. І зіма, і приходиш, і їсти ні грама. Помирає батько, мама, потом діти, в 33-ій год. (*То це Ваші повмирали, чи не?*). Не. Ша-ша, я роскажу. Помирают. Попухлі. Най Бог милує!

Я на це надивився. Я зараз сплю, думаю. Як нагадаю, то й витримати ни можу.

Потом той дядько, вже котрий лишаєця ше. А ше лишився голий і босий. Вже подає в СОЗ. Подає заяву в СОЗ. Подав заяву цю в СОЗ, вже їму кулішу миску (*дали – В. К.*). О! ...

Мине взяли, я тоді ше був пацаном, тай кажут міні, а був Іванов. Ходи, хліб цей витрусют, налог цей. До Марціна Бучацького, покойного, де живе отамо. Він сам с Капітанки. Це брат, Марцін Бучацький... Був Янко Бучацький, Павло оцей, «Пазуратий». Це був старший брат їго, Марцін. Але міні кажут: «Гайда, пішли гайда з нами». Я йду. Приходи: «Вилазь на горіща і шо є збирай у мішки». Я кау: «Я, – кау, – їго ни клав і брати ни буду». А Іванов: «Ни будеш, а жаль». А ті посильні на горіща, змітают всьо віником. Всьо, всьо, всьо. Горіща голе. (*А в кого це?*). Марцін Бучацький, а він коло станції жив. (*То це в цього Марціна забирали?*). Да, да, да. Його нима, покойний. Я зліз з горіща, а цей Іванов кажи: «На пакет. Усе це заниси. Скільки ми зібрали хліба».

Я взяв той пакет. А йде дощ і сніг, осіню. Я був тожи в цьому сільсаветі. Був Швець. На нього казали Мойша. Я даю той пакет. Подивився. Подивився на мени боком. «Мартин! Ану подивись, де ключі?». Він кажи: «Я ни знаю». Від погріба. Той кажи: «Ключі». Найшов ті ключі. «А ти йди со мною» – цей, голова, кажи. А цей сільсавет був озьдо, тут вітінарня була, де школа. (*Я знаю де вітінарня була (районний ветеринарний пункт – В. К.)*). Там жив директор цей, Мазуренко. А тут є такий погріб. А той кажи: «Йди, хлопче, туди зо мною. Тай шось зробиш нам в погрібі». Я йду. Виходи за двері, тако ухватив мене, як пустив у той погріб стрімголов. Политів я туди, на низ. Там кров пішов. То я двоє суток відсидів в тому погрібі, голодний, холодний. Мама прийшла, а він кажи мамі: «Я тебе туди кину, будеш там з ним сидіти». То я с того погріба як вирвався, то як пішов в заготзерно, гет і ночував там. Піски носити, склад строїли» [7].

Про те як проходив відбір продуктів у родині, де залишились лише діти, розповіла жителька с. Липецького Ободянська О. А., 1912 р.н.: «Тай тато був у тюрмі, а нас троє лишилось. Мама ни рідна покинула. Приходи бригада хліб качати. «Давай хліб». Гля-

дят, штурхають скрізь, геть і в туалеті. Скрізь. Але вже ни найшли. Голаса ти знав цього, озьдо, Верчиного тата? Ни знав? *(Ни знав)*. Голаса. Це ж озьдого. Ни знаєш? Пішла вже та бригада, він виртаєця, так як це він свій, шо ш він там, сусіда, ни далеко. Тай кажи: «Знаєш шо. Скажи, де хліб закопаний, тай я відвиду бригаду». Та бригада вже пішла. Він відвиде бригаду. Бач, які були люди. Але тоді шо. А я кажу: «Дядьку! Знаєте шо? Біжіт покажіт де Ваш закопаний. А в нас, якби був закопаний, то ви б ни вийшли, али б найшли. Ви, – кажу, – думаете, шо це... Гріх, – кажу, – будети мати». Пішов той Голас. Пішов.

Шо ш туді. Засудили тата. Засудили. Сидит тато в тюрмі, а ми вдома. Троє нас. Ше тато був ни випущений. І цей має їхати, той судебний, грабити нас, забирати шо є.

А я пішла стірати шматя. І то донесла до половини города, з коромисла впало, обвалялось. Плачу. Виртаюсь назад. Стіраю то шматя. Приходю до дому. Лиш до хати ввійшла, а той судебний собі до хати. Його ше ни було, а я плачу. А він уходи, тай: «Здраствуй, дєвка». А я: «Доброго здоровля», - відказала. «Чо плачиш?». Кажу: «Бо дужи добри нам жити». А я ни знаю, шо він судебний. Я кажу: «От осталоь нас троє. Мама покинула ни рідна, тато засудиний. А я осьдо й два брати. Ні їсти, ні ходити в чому. Як же жити?». Він: «Да, да. А ти знаєш хто я?». Я відки знаю. «А я судебний. Я прийшов забирати майно, яке є». А я кажу: «То биріт. І нас гет і забирайти. Бо де ми подіємся». Ну це він вже сів, шось пише, пише, пише. Визвав старого Гончаренка. Визвав їго за понятного. Уже той Гончаренко, вже прийшов. Привели ми, він прийшов. І він списав, а тоді: «Іди роспишися». Я ни росписувалася. Дьома, покойний, росписався, бо я ше тоді ни годна була росписатися. «Отак. Типер ни бійтися нічого. Більши до Вас ніхто ни прийди. Бо це я судія, судебник, прийшов забирати Ваши іменіє». Кажу: «А де то в нас іменіє? Биріт. Дивіця які но ми нищасні. Мама забрала шо було. А то сестри старші повіддавали. А ми, – кажу, – озьдо троє нас. І так плачу, аж ни можу». І отак. Тай так і тоді він вже як пішов тай ни було. Вже ми ни боялися.

А це так було. Лягаєш спати вечір, ніч. Витягаю с плити дрантя своє, яке там пальтішко, шо було такого. *(У плиту ховали?)*. У пли-

ту. Витягну, а туді вже пириночуєм, вже там звару їсти, чи шо, де я там палила. І на день знов їго в плиту, шо як прийде шоб ни було. А ночувати то боялися ми спати. Та ходила, покойна, Параска, озьдо до нас ночувати. Ой Господи. Царство їм нібесни, які Вони добрі люди. Тай ходила вона, нас трое і вона. А лиш собака гавкне, а дід, покойний, Юсип (*Кулинич*) приходи, тій у вікно дзор-дзор. А я: «Хто там?». «Це я. А шо ви тут?». «Спимо», – кажу. «Спіт, спіт. Я як почув, шо собака гавкає, тай думаю, шо вас хтось лякає». Тай бире, тай іде. Тай отакего було житя. Тай як жи ж я, Вітька, ни буду слабувати. Як то серци витримає.

(*А як того Голаса звали?*). Голас. Олас. (*А фамілія?*). Козиренко. Голас Іванович Козеренко. Ананіїв тато. Ни тато, брат. Брат Ананіїв. Ганюшихи, це брат. (*Ну Ананія знаю*). Ананія? (*Да*). А він найстарший. Ше був, той, Данило, шо тримав Зоньку. (*Ну, а хто ше був с таких, шо ходили трусили хліб?*). Було. (*Хто?*). Багато. Чикай. Зараз я тубі скажу. Олекса Гарник. Він на тій стороні жив. Гудима, якісь із заводу. Мацик. Як він. Їх нима. Мацики ті шо в заводі. А тутички, відци багато ходило. Шимко ходив, Афійн. Андрей мій ходив. А він був в комсомольцях. Тай чо я за нього пішла? Я за нього не хтіла йти. У мени був хлопиць гарний. Ни такий як Андрей. Али він комсомольчик, налітав: «Я їго заколю. Та я їго, а ти з голоду здохниш». А в нього був хліб. (*Бо в людей трусив, а...?*). Да, а в них жи ж ни забрали. Тай так. Тай так і пішла за нього (Фото 1). (*Ше хто був?*). Чикай, чикай, я нагадаю. (*Цих тожи треба для історії хлопців*). ... Мазур. Питро Мазур, с тої сторони. Тожи ходив» [4].

Конфісковане у селян зерно звозили на Чечельницький спиртзавод. Так як зерна було багато то його сипали у великі кагати на вулиці, які охоронялися. Бачив ті кагати і житель с. Липецького Ящишин О. Ф., 1915 р.н.: «Тай тоді вороха (*великі купи зерна – В. К.*) до неба стояли (*на Чечельницькому спиртзаводі – В. К.*). Дим устає. Горіла ця кукурудза. Забирали. Під відкритим небом сипали. В спиртзаводі, рімно з заводом вся тіриторія засипана» [3].

Про побачене у спиртзаводі розповів житель с. Липецького Колісник В. Й., 1915 р.н.: «Пішов у спиртзавод. Такий був хліб у спиртзаводі, як у нас на (*цукровому – В. К.*) заводі бураки на кагатах. (*Такі кагати були?*). Да. Хліб стояв висотою по три, по штири, п'ять ме-

трів кукурузи. *(На вулиці?)*. Весь спиртзавод засипаний. Від кожного столба до столба охранік. Бирут хлопчики такий патичок, прибиває гвоздик і чириз штахети качан кукурузи гобнув і до рота. А ті стріляють. Бо він кукурузу має, бо в охрані стоїт.

Ой, ой дєтка, я ни можу Вам пиридати! Брагу, брага йде в яму, шо в спиртзаводі. А каша жовта, хліб перегонят круглий год. А хто попав до тої ями, хопнув с тої ями в горщик, сів, зів і помер. Кислота, *(а людина – В. К.)* голодна [7].

Про теж саме розповів і житель с. Тартак Чернієвський А. П., 1906 р.н.: «Спиртзавод обнесений штахетами високими, там забор. І люди, люди такі, лиш моцї, вони чириз ті штахети просят шоб один качан кукурузи *(дали – В. К.)*. А там яруси с кукурузи, і ячменю. Яруси стоять і вони просят хоць качан, шоб на жорнах зітерти тай зварити шось. Ну, там воружоні охраніки були *(ни давали – В. К.)*. Ни допускали. Вони боялися за себи. Вони б радї, можи бить, дати. Али їх зараз жи знімут і ше й накажут сільно. Така була строжайша дісциплїна тоді – боїця качан кукурузи дати.

Це була просто, я Вам скажу, це зробили іскуствину голодовку. Хліба було досить. Потому шо возили із станції, яруси були проса, яруси кукурузи. Возили на завод, пириробляли на спирт, а людам ни дали. Це було спиціальньо зроблено, спиціальньо зроблино шоб люди мерли» [6].

Враховуючи те, що на Чечельницький спирт завод було звезено усі зернові запаси не лише містечка, а й усього району, то під час голодомору в пошуках їжі до нього потягнулись люди з різних населених пунктів. Очевидці розповідають про велику кількість жителів із навколишніх сіл, особливо з північних районів Одеської області, де голодомор був особливо дошкульним. Для мешканців Чечельника голодомор не був таким дошкульним, як для жителів навколишніх сіл. Усіх рятував спиртзавод.

Той же респондент, його дружина Чернієвська (д. Кучеришина) К.О., 1914 р. н., і їх син Чернієвський П. А., 1943 р. н., згадували: «*(А вже як голодовка почалася тай шо тут робили?)*. Шо робили? Всі люди опустили вуха і ждали коли вже помирати ... Голодовка це страшне діло. *(І багато на Тартаку померло?)*. Багато, багато. На наших очах. *(Фамілії назвіть ?)*. Ой, ни возможно, ни возможно. Я вже робив *(у лікарні – В. К.)*.

Я вам скажу, що чичилницьких людей ни так багато вмирало. Із других сіл ішли: Байбузівка, Концеба. Звідти приходили люди дужи голодні і тут помирили...

Тоді давали план до кожного двору. Значіть, ти повинин здати два цинтнери, три цинтнери, кров з носа. Ни здав. Прийшли. Яке є зирно забрали, чи фасоля, чи шо. Забрали, та й усьо. А чо тут менча голодовка? Потому шо тут спиртзавод. Сюди звозили хліб на пириробку. *(Як Ви кажити, шо ни можна було. Таке крали?)*. Таке крали.

Там, хто робив то якось там трошки брав. Я сам робив у спиртзаводі і брав. *(Вам дозволяли брати, чи Ви крали?)*. Давали, давали. *(Давали, по трошки?)*.

Для коней давали фураж. Тай вони... *(Ну, то для коней, а для людей?)*. Тай іли, то шо для коней...» [6].

Як свідчать тіж респонденти, адміністрація Чечельницького спиртзаводу видавала своїм працівникам продуктові пайки та «закривала очі» на деякі поступки своїх робітників: *«(Але, директор спиртзаводу давав шось людям, шоб вони не померли? От робочим?)*. Давав. Тим шо роблят давали. *(Шо давали?)*. Кукурузи трошки, ячменю. *(Ну, трошки, це як? По кілові в день, чи як?)*. 10 кілограм. *(На день?)*. Не, ни на день. Там на місяць пуд давали. *(Але офіційно, директор дозволяв?)*. Офіційно давали дужи мало. Ну, ми поскільки там робили – возили, то таке десь в карман возьмеш, а то для коний. *(А не ловили?)*. Вони старалися... *(Чи вони просто «не бачили»?)*. Вони старалися «ни бачити». *(А хто тоді був директором?)*. Ой. Був Терехов. *(В 33-му?)*. Не, в 33-му Музика був. Да, Музика був. Но Музика був дужи хароший. Він старався «ни бачити» як там хтось возьме трошки. Він старався «ни бачити» і ни дужи призирава цих, охраніків, як вони там комусь шось давали. *(А охраніки давали? Бувало так?)*. Як знакомий охранік, шо знає, то там випусти тебе. Охрана була коло ярусів. Оце кукуруза ярусами стояла і там ходе часовой. Як який хароший тай возьме качан, тай кине чириз цей *(забор – В. К.)*» [6].

Головним «продуктом», який можна було брати на спиртзаводі, без перешкоди, стала брага, яку за інших умов життя використовували (і до сьогодні використовують) для годівлі худоби. Доступ

до ям, де її зливали був вільний. Про це згадали ті ж респонденти: «Пап, розкажи, що люди приходили с цих сіл, наїдяця браги. Брагу їли і зразу помирали. Прийде до браги, поїсть і...

А це пожалоста, їж скільки хоч. Брага була і це привабилло цих – Байбузівку, Концебу. Оці села привабилла наша брага. Вони думали, що вони на ці бразі ... Ну брагу там можна було брати. Люди брали брагу для скота. А вони поїдят цієї браги, боліют, заболівають і ше скоріши помирают» [6].

Про їжу під час голодомору згадав і інший житель с. Тартак Ободяньський І. М., 1919 р.н.: «*(Найбільше голодували весною 1933 року?)*. Апрель, май місяць. Сюда *(ближче – В. К.)* до жнив. Тай я набираю воду, а жив в Липецькому *(нині частина смт Чечельник – В. К.)*. Набираю воду коло кирниці, викручую. Ідут там дві женщины стареньких. «Дайти води напитись». Ну води дав напитися. Сіли і всі просто як стікло, такі спухші. Знаєте, як спухле лице, ну то просто, ну – ну, таке красіве. Но воно як набракше. Дав води. Сіли. «Ви не дасте, – каже, – шось поїсти». «Я, – кажу, – живу туда дальше. Але тожи такі недостатки. Шо дам поїсти? Там корова єсть, – кажу, – молока поєм. Там може крупа яка-небудь то шо зварим поїмо. А так, – кажу, – коло мени шо ш тут є?». То я пока набрав води і пройшов метров десь 20, бачу, похилились. Уже одна доходи, а друга вже зовсім *(померла – В. К.)*» [5].

Родина Чернієвських пригадала, що їли в ті страшні роки: «Брагу їли, корні з рогози, насіння із липок, оце. Діти... Подивися, як ті ручинята збирают там то листячко, насінячко збирают, тай трут і їдят. *(Тай шо, з нього шось варили?)*. Тай варили, варили. І так хрупали, рачкували там діти ... А батьків засудили, а вони лишились. Федя там був трохи їздовий. Коли, який качан возьме, а батьків засудили, бо вкрали тилицю, вкрали. *(То це вже в голодовку вкрали тилицю? А в кого? В сусідів, чи в колгоспі?)*. Да, в колгоспі не, в сусідів, в сусідів. Чириз дорогу в сусідів вкрали. Тай їх обох засудили, а троє дітей лишилося. Тай старший хлопчинка вже в колгосп там, бо вже колгоспи були, ходив, там їздив. То який качан там де возьме і їсть. А там дєвочка була сама менча. Коли йдеш то рачкує по-під липки і збирає то насінячко і їсть» [6].

Особливо важко пережити голодомор було родинам селян-одноосібників (називали їх у Чечельнику «індусами»), які не див-

лячись на постійні репресії збоку влади все ж таки не вступили в колгосп. Автор уже неодноразово у своїх публікаціях звертався до документів родинного архіву Жмурко Арехти (Арефи) Аверковича (1896-1972), який залишився одноосібником і не вступив до «созу» [11, с. 125-126].

Документальні свідчення добре доповнюються усними свідченнями. Дочка Жмурка А. А. – Ганна Арефівна, 1930 р. н., пригадала як їх родина пережила роки голодомору: «Ховали жорна в яму. Бо як почують що жорнуєш, то прийшли та побили, тай усьо. В голодовку жолудя їли. Відварували, їли жолудя. Листя з липи. Листя з липи. Ходили тудиго, аж на Вирбецьке у ліс, нарвали того листя. З вакації гирке, а то ни таке. Тай насушиш, натреш, на сито просієш, спичеш той корж. Який то корж? На воді їго пикли, шей солі не було. Це биз солі спичеш, як то шо на дорозі отамо. Але мусіли їсти. ...

Мама розказувала, шо в 33 році тато возив брагу. То 33 голодовка була. То позабирали всьо та спирт робили, в 33. Тож було. То повитрусювали всьо, повитрусювали із горшків, зі всього та спирт робили. Браги тато привизе, мама віддуши ту брагу, тай отакі коржі пикла. Такі коржі пикла, то юшка відцідиця, а то пиче на чарі. Воно пригорит. Шо міні, три роки було. Тай так. Тоді ни вмерла, вижила. А типер. Ни нажилася, а нарабилася.

Мама раненько вставала варити їсти. Рано коліш, ввечері коліш. Рано коліш і ввечері коліш. Зара в супчики він пирийшов, а тоді був коліш. Кокорюзяний був коліш. Крупи тільки і всьо. Зажарити нима чим. Чим зажариш? Крупи і вода, і сіль, і всьо. Сіль. Жиди були. Та на стакан купляли. Та так економили вже тої солі. Ни досоляне їли, так шоб хоть відмінити воду. Олій була та грошій не було. За шо купиш? Нима за шо купити.

Це саме в обід, і увечері і рано це саме. Отака жизнь була. Але тоді люди здоровші були, як типер їсиш м'ясо і хліб. ...

Хліб. Ни було в нас пшениці, ни було в нас, тільки кукуруза була. Підем на жорна надирем.

Мама свої дрошчі робила: хміль, картошка. Хміль, картошка і кукурузяна мука. І це вона той ... запарувала. Тоді хмелю ізварит. ... Кукурузяна мука, тоді зварити хміль (квітки, а можна всьо зварити тако). І тоді запарити. Воно простигло, кинь картошки.

Картошка грає. І тоді пограло там, сутки чи двоє. Воно там вже сходи. Тоді мама на цей, ще трошки підміси, бо воно м'яжке. Підміси, покачає його, так як галушки, тако. І тоді порізала тако дрібненько і на сито поклала. Вони висохли і всьо. І сухі дрожді. Тоді бире, кільки там? Жменю чи дві кинула. Вони скоро розмакают. Розмокли. Тоді розчиняєм.

Надерли на жорна. Жорна в ямі були, бо ще як почуют. Яма була на вуглі, осьо, де вилазити на тітчину хату. Тут була яма глібока, глібока яма, глібока, щоб ни чути було на вулицю, шо дирут. Бо є люди, а є людище. В жорнах була така порплиця, шо до низу притискала камінець до камінця. Там було таке, шо тато зробив, жилізко воно аж до низу прикрутнювалося. Тай виходило таке – й мука і крупа. І опшим такогo. ...

А як ми відро надерли, тяшко дерти, ни хочимо з Настьою дерти, бо тяшко дерти. Мама йде помагати. Тато, покойний, ішов помагати. Злази в яму, злази, помагає. Трошки то подерло, трошки то подерло. Заким то відро здереш тої кукурузи, заморися.

І до війни, і після війни у ямі жорна стояли. Як уже война кончилася, вже так як лекши стало. Витягнули. Вже начали трошки ни так душити. Ни так стали душити. Тай тоді вже витягнули. ...» [8].

Ящишин О. Ф., 1915 р.н, пригадав, як він і його родина, шо залишились без батька, харчувались у ті голодні роки: «(Шо їли?). Га? (Шо їли в голодовку?). І жолудя збирали, мололи, їли. І брагу з спиртзавода брали, процідювали її та мука сама осадки давала. Ту брагу їли і всьо шо хоч їли люди. Всяку, всяку погань їли...

... Тай я пішов до цього Завадського. Тата ж нима, засудили. Тай кажу: «Шо ш, – кажу, – шось, – кажу, – зробіт. Бо, – кажу, – мама пухни і я, – кажу, голодний ходю, той». Він кажи: «Ну шо ж я, милий, можу зробити? Нічого я ни можу зробити, – кажи, – той. Тому шо ті пайки, – кажи, – це штатним рабочим, ітееровцям, а таким, – кажи, – я тобі лиш можу порикоминдувати...»... Тай кажи: «Будеш (брагу і кукурудзу брати на спиртзаводі – В. К.)». ... Кажи: «Тай так, багацько ни бири, а так, пару пудів, – кажи, – возьми. Лиш скажи, щоб хтось тебе піддіжурував. Шоб сразу підхвativ. А ти дорогою собі їдиш, тай набири, у той, щоб воно

було. Тай заїдь шоб той». А Санька жила в ці вулиці, де Рабошапка тамки живе. Вона там у ті вулиці жила. Тай її чоловік. А їму виднося сюда, тудя де я, той. Тай я лиш підїхав, а він навпрошки чириз яр пирибіг тай цей, тай так ми вижили. (*Кукурудзу брали з спиртзаводу?*). І з спиртзаводу і на станції брали, де той. І ніхто ни дивився за цим, бо забирали і гноїли, а ни той. Це спеціально шоб загнати в колгосп. П'ятілетка в штирі годи це була щиталося.

Хочиш змолоти – дай довідку із сільсовета, значить. А пішов за цею довідкою – підпишишь на п'ять рублів на позику. То дадут тобі на 20 пудов цю довідку. Возили десь аж в Глібочок, десь той. ...

(*Ну, а жорен, що не було?*). Були. Робили жорна. А ходили та били ці жорна. Забирали, палили. (*Самі жорна робили?*). Самі. Самі робили. Ті с камінців робили. А ті із дерева вирізали. Били казани, чавуни. Набивали цими осколками (Фото 2). І так дерли.

А тато мій... Як забрали їго, я сховав, бочка така на 30 пудов. Тай в сараї, під стіною викопавав яму, в стіні прямо в ямі опустив, той. Насипав ту бочку пшиниці. Це вбирав, возив шо було засіяни, той. (*Це з свого поля?*). Да, з свого. Тато мій довго ни йшов в соз. То обнищили аж... Да. Тай тато вже прийшов до дому, а я признався, тай. «Добудь і відвизи. Ти мине хоч знов в тюрму посадити». Кажу: «Тату, – кажу, – чи Ви, – кажу, – той? Подохним, – кажу, – озьдо тут, шо Ви, – кажу, – смієтеся. Вас ни було. Спирайти на мени, – кажу, – всьо. Спирайти, тай той». І так ніхто ни найшов. Тато найшов якись труби кусок, якусь жилізяку найшов. Піткрутив її знизу. Зробив товкачку. І товк ту пшиницю на той. І варили куліш і їли, той. То були б, той. «Бачти, – кажу, – а Ви заставляли, той». Тай вже в 34 году вже надоїло голодувати. Тай тато кажи: «Так...». Я кажу: «Ідьом у соз і той» ...» [3].

За рахунок чого вижила інша родина жителів с. Липецького пригадав Косаківський І. А., 1925 р.н.: «(*В батька була – В. К.*) клуня здорова така, метрів 40 дліною. Начиналась від гори і туди аж у низ. Вся обзаборина кругом. Бо це ж в риволюцію навозили дерева бисплатно. І вони (*стіни – В. К.*) зроблина з забори. О! Забор цей дирир'яний, на слупах. І зверху вкрита очиретом, канешно. (*А висоти якої вона була?*). Ну тако десь як хата. Висотою як хата. (*Ну і де вона ділася?*). В голодовку за вісім кіло кукурузи

заміняв тато. Адам забрав на дрова. Із цим, з Маліцьким Янком, Анельчиним татом, забрав на дрова. І возили тай возили, зо дві ниділі возили ту клуню. Дров там багато було. Це ж дири́в'яни всьо» [9].

Як ділились останнім з голодаючими розповіла Чернієвська К. О., 1914 р.н.: «А ФЗО тут було. Був технікум, тут де типер воєнкомат. Це був технікум від спиртзавода. Технікум пирийшов у Одесу, забрали це в 32 році чи ... ? В 32 році. Точно ни помню. А тут лишилося ФЗО, тожи від заводу. Тут слесарні, токарні, апаратчики, такіго. Ну, й ми лишилися, четви́ро нас від технікуму. Такі годa, ни було як їхати нам туди тай ми лишилися. Хто кончив сім класів то лишався тут. І це ці годa такі самі трудні. Тай це столова була. Збігалися туди до тої столови. А я була, називали – економкомісія. Це брали, євреї пикли хліб, ми брали там хліб, везли сюди і по куску давали учням. Це чириз вікно, вони підходили. І цих людей... Понаставляють руки... Ну, він жи під учотом. Вже викроювали, гет і ті кришки змітали, давали їм чириз вікно. (*Ділили ?*). Ділили. Ті кришички змітали давали і вони... А в столову вже ни пускали їх. Бо ни успіє хто відвирнутися, вже тарілки нима. Вже схватили, зіли і всьо. Вже як ці сіли їсти то треба тримати. То вже стояли діжурні і ни пускали. А потом вже як виходили ці учні, то ті заходили і збирали шо лишилося. (*А шо лишалось?*). Бувало шо лишалося. З дому трошки шось мав тай лишали. А то просто лишали. Каже: «Лишаю для людей». Спеціально лишали там тої каші. Варили суп, кашу, там кусочок хліба, таке шо можна було наїстися. А хто мав з дому собі. І на квартирі були і в общежитії були. Общежитіє було тожи. На горі там були ці класи – занімались, а в низу було общежитіє. А то аж де миліція була, там був такий подвал то тожи було общежитіє. То тожи багато людей туди збігалося. Но оце шо один чоловік тако помер там, а то ті, я знаю, чи вони ше десь мали шось їсти? Чи на цему жили?» [6].

Добрим словом селяни згадують корову-годувальницю, яка своїм молоком рятувала їхнє життя в роки голодомору. Молоко також можна було продати на базарі в Чечельнику та купити необхідні продукти: «Це добре, шо була корова. Тай корова доєця. Молока

віднесе жінка, продасть в містечку, а з містечка уже купе крупи, принесе. Тай з молоком казан навари, десь відро, або й більши, з молоком цієї крупи і ми нахлебаємося. Хліба? Де ж, як буханка приємерно два дня, чи шо? Шо там попадало? Або кусочок, або й зовсім без хліба. *(Не було з чого свого хліба пекти?)*. Не-е-е-е! Со-всім нима ніякої муки, почті не тільки в мени, а у всіх. Всі із базара. Там дехто, може, шо мав тай на базар нисе. І нисе... *(Шо на базар несли продавати?)*. Молоко мама продавала. Приємерно, три-чотири літри, такі виликі фляшки були. «Читвертьові» так називались. Тай занисе, продасть, а з базара вже закупит крупу. Нисе до дому. *(А на базарі крупу люди другі продавали, чи в магазині?)*. Не, в людей, в магазині не було нічого», розповів Ободянський І. М., 1919 р.н. [5].

Той же респондент пригадав, як харчувались робітники Чечельницького цукрового заводу, які отримували продуктові пайки: *«(Ну, а робочі, от які на спиртзаводі працювали, на сахзаводі?)*. А робочі? Їм давали пайки. Давали крупу. Тожи в малі кількості, но так, шо трошки їм на місяць хватало. Давали канфети, давали праніки. Всьо продуктами їм давали. Я знаю, шо моєї мами, там етот, систра радом була, то її чоловік робив у заводі – Гарник Міхайло. То звідти приносив. Він робив плотніком. Плотнік, столяр, тут на сахзаводі. То приносив додому всігда, раза два на місяць, продукти. Товарів не давали таких промислових, одежі і так дальше, а продукти давали в цей період. То вони і систра, і мамі, моїй сестрі, там дешо принисе. Ну, воно, знаєте, як трошки їм дают, то й вона трошки вділи нам. Так просто, шоб тільки *(підтримати – В. К.)*. Ни підтримає, а просто, шо от пожалуста, дивіця кажи: *«Мій трошки получає, ну беріт попробуйте»*. *(Там і тим не було шо пробувати?)*. Не, не було шо те. А це принисе. Я ш кажу, шо биріт, попробуйте, шо дают. Чи хароше дают? Тут канфети, – я кажу, – праніки. Ну ше шо? Іногда м'ясо тожи давали.

Скотину, кажиця, диржали при заводі. Бо, як-не-як, жом був же ж. То вигодуют можи ж скотинку. *(Воловня була в заводі?)*. Не. Так не було м'яса. Сарай там був, дві – три штуки, п'ять штук. Бо це воловня, то це там багато. Воловня вище сахзавода була. *(А чия була та воловня?)*. Державна була воловня. *(Тай шо там тримали волів? Чи конюшня?)*. Не. Тільки рогатий скот. Тільки-тільки

корови, воли. *(Це так як «откормушне» тепер?)*. Во-во-во. На тому місці де «откормочний», там було. То державне було. А це при заводі в них було: сарайчик, хлів, на три – п'ять штук. То вони собі викормлювали і можи там раз – два в год *(щось попадало – В. К.)*. Но це не багато. Шо ш це там, по кілограму, може – два, *(по кістці – В. К.)*. Да-да. Давали робочим, бо робочих жи ж багато. Вот так» [5].

Як же пережила голодомор ще одна частина мешканців містечка? На думку респондентів єврейське населення Чечельника, точніше його бідніша частина, також голодувала, але не так як українці. Про це розповів Ободянський І.М., 1919 р.н., житель с. Липецького: *«(А в євреїв була голодовка? В них у 33 році була голодовка, чи в 47?)*. В них так само як і в нас. Но вони ковирались чуть іначе. Вони, знаєте, то шили, то другими якимись промислами зацікалювались євреї. *(А чим крім шиття займались?)*. Ну, то мотуззя плели, то ще... Ну такі різні промисли, ці народні, шо нужно було. То шорки які не будь там, знаєте, для коней шили. Ну всьо таке, шо наш мужик цього не вмів, а вони вміли. І одержу шили. І оці всі промислові такі товари кустарні робили. То в них гроші було. Бо хтось щось хочи заказати, то як мав там яку скотинку, продав, то вже ж гроші йому дає. Він же ж ни бире натурой. То в них гроші були. Вони трохи іначе жили. *(В них було легше?)*. Да, їм лекши було. З їхньої сторони і менше голодувало, пропадало з голоду. Наших більше пропадало селянських» [5].

Про теж саме розповіли і жителі с. Тартак – родина Черієвських: *«(Ну, а в Чечельнику, туди, євреї не голодували?)*. Тожи голодували. *(Ну, я ніде ни чув. Українці – да, росіяни, поляки, а євреї?)*. Євреї, канешно, менше голодували. Я Вам скажу, у них якась очень хороша связь. Їм допомагали відкись, трошки, якась, чимось. *(Одні – другим?)*. Да» [6].

Ну а як «голодував» партійно-радянський апарат тим часом, нам добре відомо з численних архівних документів, які опубліковані сьогодні.

Ті ж респонденти також пригадали і випадки коли українське населення Чечельника допомагало, по мірі можливості, селянам з інших населених пунктів, у яких уже все відібрали і вони в пошуках їжі ходили по містечку: *«А в нас (в українців – В. К.)* ни було

такої звязі. Один на другого ни дивився. То вже біда. Вже біда така, шо він вже дивився шоб сам як небуть. Ну, канешно, зразу коли, ше наші люди трошки мали хліба, а ті села вже ни мали нічого, то таке наші люди... Вони йшли до нас, сюди і просилися: «Ми шо нібудь будем робити, лиш дати, дати шо нібудь». То наші люди старалися варити казани. Як там є трошки якоїсь крупи, чи дирті, чи чоґо. Варили таку баланду з бур'яном, з кропивою, з етім, з щавійом, і давали їм їсти. *(Ну, а як це так получилось, шо, наприклад, у тих селах не було, а тут ше шось було?)*. Там ранчи, видно, викачали хліби. Викачка хліба була. *(А тут не встигли?)*. А тут ни встигли. Наші трошки задиржалися. Бо бригада йшла по силу і заходила в каждую хату і шукала. Є під припічком фасоля якась у гладущику, чи в чоґу. Давай висипай. *(Це в 33?)*. В 33-му. *(І у Вас ходила в хату?)*. Ходили. *(Шо у Вас витрясли?)*. Шо? У нас вже не було шо трасти. *(Ну то значить раніше – В. К.)*.

Тоді давали план до кожного двору. Значить, ти повинин здати два цинтнери, три цинтнери, кров з носа. Ни здав. Прийшли. Яке є зирно забрали, чи фасоля, чи шо. Забрали, та й усьо. А чо тут менча голодовка? Потому шо тут спиртзавод. Сюди звозили хліб на пириробку» [6].

Померлих по містечку людей збирала спеціальна команда, пригадав Колісник В. Й., 1915 р.н.: «Була спеціальна команда *(яка збирала по селі померлих від голоду людей – В. К.)*. І осьо підвода є. І скидают пять, шість, штук вісім – десіть і на кладьбище. Викопают яму по коліна – туди їх. *(А на якому кладьбищі ховали?)*. Тут. *(А де саме?)*. Ну в нас. *(Ну то де то місце? Є воно зараз? Чи сільхозтехніка типер?)*» [7].

Померлих ховали також і самі мешканці Чечельника: «*(Ну, а хто ховав тих людей?)*. Хто хтів. *(Не, люди, чи команда була з району якась?)*. Сусіди їден другого. Шо команда? Ніхто ни дивився. Як валяєця людина, тай сусіди зібралися. *(Коло кого помер, да?)*. Да. От жіночка тут померла, шо дитина... Вона ни жива, а дитина по нії лази там. Ну, звідки вона, з якого сила, хто їго знає? Зійшлися люди, поховали *(А дитину?)*. А дитину віддали. Ни знаю куди тоді тих дітій збирали. Якись там був приют. Я знаю шо варили їсти такі котли і там дітій цих принімали. *(Ніби як детдом?)*. Да-да. Таких багато було» [6].

Власне місцевих жителів, як свідчать очевидці, померло небагато. Ящишин О. Ф., 1915 р.н., житель с. Липецьке, пригадав деякі імена: «Дехто і помирав з голоду, той. (*Хто помер на вулиці?*). Пятро Лейтар, потім Кіндрат Ободянський. Туто цих два померло, то-то. Ну так, гобично то можна і позабувати за це времня, той [3].

Інший респондент, житель цього ж села, Ободянський І. А., 1919 р.н. також сказав, що місцевих померло небагато: «А у нашому силі то мало хто так вблизі (*помер – В. К.*), шо я знаю. Но я ни помню хто помер. Ну мало помирало. В основному чужі ходят іс торбами люди, просят де, шо. Ну опухші. Нидостатки, голодають. І хто тут дасть, як у нас тожи ж нидостатки ...» [5].

На Тартаку ситуація була подібною: «(*А де таких людей ховали?*). На кладьбищі. (*Всіх в одну яму, чи не?*). Як є, попадаєця два-три, то всі три в одну яму, а як їден то їден. (*Ну, а такої брацької не робили?*). Ни робили тоді. Це брацьку ми робили, це вже як фронтовики йшли. То брацька. Так масово ни було... Яку для таких людей робити брацьку могилу, як їх мали нізащо. Їх старалися, шоб вони подохли, в 33-ім году... Ни робили брацьку могилу. А як чужі тай хто там буде робити шось. Поховали шоб ни розлагався», пригадало подружжя Чернієвських [6].

Про розташування могил жертв голодомору на кладовищі в Чечельнику Колісник В. Й., 1915 р.н. розповів: «(*А є ці могили зара на цвинтарі?*). Де вони є. (*А де вони ділися?*). Позаростало там. Оце канава. (*Яка канава?*). Як проходить туди, канава. Туда де смітя скидають. (*Там ховали, да?*). По коліна викопали, засунули могилу, і всьо, досвіданя. Там дєреза, дерево оцего (*росте – В. К.*) нищастя – вакація, такого. Ото-то. Най Бог милує! [7].

На Тартаку (у Кривецькому) зафіксовано один випадок людодїства: «Ну, Мураховський – він зробив большой грех. В нього були діти, а він їдного зарівав. Голову відрівав, заніс в очерет, ... а то в горшки, тай в піч варити. А люди зайшли, взнали це. А він кажи: «Я рішив їдного зарізати, спасати остальных». Ну їго убили.

А кажут, шо він сам помер. Не. Їго убили, убили дядьки. Прамо убили, це все. (*То це тут на Тартаку було?*). На Тартаку, на Кривецькому. Так було. Це то я знаю точно. (*А шо, суда ни було, шо дядьки?*). А який тоді суд був. Зійшлися, вбили їго люди.

Ніхто на це не дивився. Це був голод винуждений. Це послі войны поля запустошині, хліба ни було. Ну тут все мєри..., стара-

Фото 1

Весільне фото Ободяньського Андрія (1908 р.н.) та Оляни (1912 р.н.) з нанашками. Зима 1933 р., с. Липецьке.

Фото 2

**Дерев'яні жорна 30-х рр. XX ст. Олянецького Я., с. Липецьке
(нині смт Чечельник).**

лися щоб спасати людей, а тоді, в 33-ому, це було спеціально голодовка сталінська. Щоб знистожити людей половину», пригадали в родині Чернівецьких [6].

Про наслідки голодомору розповіли тіж респонденти – Чернівецькі: «А типер шо ж. Дітей забирали в детдома, в больніци. Людям у колгоспі по грам 200-300 давали. Возили, якась мучка називалась, пшоно, цего всьо. Ну я ж робила комірником, тай я знаю. Голодні були, пухші були, но йшли. (*Але помирали?*). Не, ни було. Менше. Помирали, но менше. Діти помирали. Пухші були, опухші були.

От діти, оцеї Коліснички, там сім'я вилика була. Так ми їх забрали, хлопчиків, в больніцу. Вони..., ноги попухли. Це вже було в 47-му. А Міхася цего, ми з дому забрали. Ми тоді з больніци, работніки больніци, їздили по хатах шукали цих голодающих, спасали. Які вже опухли, ни можут, тай ми забирали в больніцу. Викроювали як могли, потрошки давали їм їсти. Но вони були такі жадні, шо їх нізя було накормити. Дасиш їму кусочок хліба і тарілочку. Він зів, а хліб під подушку сховав. Така тинденція запасатися на дальши в нього. А ми сваримося: «Їж». «Не, я лишу». Ни хочи і всьо. Прамо ни хочи. Так ми заставляли їсти.

А в колгоспі кухня була. Варили. По домах потрошки давали супу того. Типер вже старалися людей гудувати» [6].

Ще до одного висновку прийшов Колісник В. Й., 1915 р.н., житель с. Липецького, згадуючи про те, що забравши примусово у селян хліб та інші продукти влада прирекла їх на голодну смерть. Хто ж вижив, залишився «голий і босий» та змушений був вступити до колгоспу. «Подав заяву цю в СОЗ, вже їму кулішу миску (*дали – В. К.*). О! ...» [7].

На основі записаних нами свідчень від жителів містечка Чечельник, більшість яких були свідками голодомору, можемо зробити наступні висновки:

1. Головною причиною голодомору стала примусова колективізація – за будь-яку ціну загнати селян у колгоспи.

2. Голодомор був направлений лише на ту частину селян, які відмовились вступати в колгоспи (їх у Чечельнику називали «сози»). У селян забрали все, в першу чергу продукти. Так їх прирекли на голодну смерть.

3. Хто вступив у колгосп, до голодомору той вижив. Їх не розкуркулювали. Для них у колгоспі, під час голодомору працювала кухня.

4. Хто вступав до колгоспу, після розкуркулення, під час голодомору, отримував можливість получати «миску кулішу», а відтак можливість вижити.

5. Діти, батьки яких померли під час голодомору, потрапляли до дитячих будинків, де їх годували та виховували у відповідному дусі.

6. Робітники Чечельницьких – цукрового і спиртового заводів та «ітееровці» (*керівництво – інженерно-технічні робітники – В. К.*) отримували продуктові пайки, які давали можливість їм і їхнім сім'ям вижити у важких умовах голодомору.

7. Єврейське населення Чечельника голодувало також, але не у такій мірі як українське і польське.

8. Голодомор у містечку Чечельник протікав не в таких жахливих умовах, як у навколишніх селах. Цьому сприяв поліетнічний склад його мешканців та відповідна соціально-класова структура населення.

Отже, специфіка протікання голодомору 1932-1933 рр. у містечку Чечельник на Південно-Східному Поділлі подає яскраву картину направленої дії влади проти селянства, яке за всяку ціну намагались загнати в колгоспи.

V. A. Kosakivskyi

FAMINE OF 1932-1933-TN YEARS IN THE TOWN CHECHELNYK: EYEWITNESSES

The article is based on collected by the author eyewitnesses that show a picture of the daily life of the Chechelnyk town during the famine of 1932-1933 years. Features occurrence of famine associated with socio-economic and ethnic conditions of small-town life. It was due to the presence of different social classes, agricultural, industrial and handicraft enterprises, as well as cultural, educational and medi-

cal institutions. It significantly differ the town from rural settlement.

Keywords: *Chechelnyk, Lypetske, Tartak, town, village, collectivization, famine, distillery, peasants, workers, Ukrainians, Jews.*

В. А. Косаковский

ГОЛОДОМОР 1932-1933 ГОДОВ В МЕСТЕЧКЕ ЧЕЧЕЛЬНИК В ПОДОЛИИ: СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ

На основании собранных автором свидетельств очевидцев показана картина ежедневной жизни подольского местечка Чечельник в годы голодомора 1932-1933 гг. Особенности протекания голодомора связаны из социально-экономическими и этническими условиями местечковой жизни. Она была обусловлена наличием разных общественных классов (крестьяне, рабочие, ремесленники, служащие, интеллигенция), сельскохозяйственных (колхозы), промышленных (спиртовой и сахарный заводы) и полукустарных (ремесленных) предприятий, а также культурно-образовательных и медицинских учреждений. Это значительно отличало подольское местечко от сельского поселения.

Ключевые слова: *Чечельник, Липецкое, Тартак, местечко, деревня, коллективизация, голодомор, спиртзавод, крестьяне, рабочие, украинцы, евреи.*

Список використаної літератури та джерел

1. Вовк С. Т. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів : монографія / С. Т. Вовк, В. А. Косаківський, С. В. Таранець. – Вінниця, 2000. – 214 с.
2. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією (голова І. С. Гамрецький, заступники голови В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.) / Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця, 2007. – 704 с.

3. Запис автора 9 травня 2000 р. від Ящишина Олексія Федоровича, 1915 р. н., жителя смт Чечельник, Чечельницького району Вінницької області
4. Запис автора 1 червня 2001 р. від Ободянської Оляни Афанасіївни, 1912 р. н., жительки смт Чечельник Чечельницького району Вінницької області
5. Запис автора 15 вересня 2001 р. від Ободянського Івана Макаровича, 1919 р.н., жителя с. Тартак Чечельницького району Вінницької області.
6. Запис автора 19 січня 2003 р. від Чернієвського Афанасія Петровича, 1906 р. н., його дружини Чернієвської (д. Кучеришина) Катерини Олексіївни, 1914 р.н., і сина Чернієвського Павла Афанасійовича, 1943 р. н., жителів с. Тартак Чечельницького району Вінницької області.
7. Запис автора 20 січня 2003 р. від Колісника Василя Йосиповича, 1915 р. н., жителя смт Чечельник Чечельницького району Вінницької області
8. Запис автора 18-19 серпня 2010 р. від Атаманенко (д. Жмурко) Ганни Арефівни, 1930 р. н., жительки смт Чечельник Чечельницького району Вінницької області.
9. Запис автора 24 січня 2002 р. від Косаківського Івана Афанасійовича, 1925 р. н., жителя смт. Чечельник, Чечельницького району Вінницької області.
10. Записи Віктора Косаківського // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Випуск 2 = Research Papers of the International Assotiation of Ukrainian Studies. – К., 2013. – С. 145-176.
11. Косаківський В. А. Архів Жмурко Аверкія Захаровича (1855 р. н.) та його сина Арехти (Арефи) (1896-1972) як джерело з історії м. Чечельник на Південно-Східному Поділлі першої половини ХХ століття / В. А. Косаківський // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 123-131.

12. Косаківський В. А. Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – початок XXI століття). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. / В. А. Косаківський. – Вінниця, 2013. – 20 с.
13. Косаківський В.А. Топоніміка селища Чечельник на Південно-Східному Поділлі / В. А. Косаківський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 184-190.
14. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Вінницька область. – Вінниця, 2008. – 1360 с.
15. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. – Вінниця, 2008. – 56 с.
16. 33-й голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К., 1991. – 584 с.
17. Чечельниччина пам'ятає. Книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. / Упор. С. П. Снігур. – Вінниця, 2008. – 196 с.
18. Шульга І. Г. Голод на Поділлі : монографія / І. Г. Шульга. – Вінниця, 1993. – 224 с.

І. В. Моторна

УДК 94:355.005.55“194”(477-13-074=1351)

ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЩОДО МОЛОДОВАН ТА УКРАЇНЦІВ В ТРАНСНІСТРІЇ (1941 – 1944 РР.): ПРОЦЕСИ РУМУНІЗАЦІЇ ТА АСИМІЛЯЦІЇ

Стаття розкриває питання румунізації та асиміляції, яку проводила румунська адміністрація в роки Другої світової війни на території Трансністрії по відношенню до двох етнічних груп, які становили більшість населення краю.

Ключові слова: Трансністрія, румунізація, асиміляція, етнічні групи, молдовани, українці.

12. Косаківський В. А. Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – початок XXI століття). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. / В. А. Косаківський. – Вінниця, 2013. – 20 с.
13. Косаківський В.А. Топоніміка селища Чечельник на Південно-Східному Поділлі / В. А. Косаківський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 184-190.
14. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Вінницька область. – Вінниця, 2008. – 1360 с.
15. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. – Вінниця, 2008. – 56 с.
16. 33-й голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К., 1991. – 584 с.
17. Чечельниччина пам'ятає. Книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. / Упор. С. П. Снігур. – Вінниця, 2008. – 196 с.
18. Шульга І. Г. Голод на Поділлі : монографія / І. Г. Шульга. – Вінниця, 1993. – 224 с.

І. В. Моторна

УДК 94:355.005.55“194”(477-13-074=1351)

ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЩОДО МОЛОДОВАН ТА УКРАЇНЦІВ В ТРАНСНІСТРІЇ (1941 – 1944 РР.): ПРОЦЕСИ РУМУНІЗАЦІЇ ТА АСИМІЛЯЦІЇ

Стаття розкриває питання румунізації та асиміляції, яку проводила румунська адміністрація в роки Другої світової війни на території Трансністрії по відношенню до двох етнічних груп, які становили більшість населення краю.

Ключові слова: Трансністрія, румунізація, асиміляція, етнічні групи, молдовани, українці.

Сучасні наукові рефлексії все частіше піднімають питання етнокультурних процесів українсько-східнороманського порубіжжя, зокрема питання ідентифікації та асиміляції етнічних груп, які мирно співіснують довгий час в конкретно визначеному регіоні. Особливої уваги потребує вивчення статусу населення в Трансністрії, окупаційної румунської зони між Дністром та Бугом в роки війни (1941-1944 рр.) та політики, яку проводила румунська адміністрація щодо певних етнічних груп. Визначаючи проблеми румунізації та асиміляції в часи окупації в першу чергу, варто звернути увагу на відношення адміністрації до молдован, як на етнічну групу, яка мала стати підтримкою для місцевої адміністрації та формуванню кордонів нової Румунії у межах нових етнічних і до українців, як більшості населення регіону.

Дане питання розглядалося дослідниками, відразу після закінчення воєнних дій, як то А. Даллін [8], неабияку увагу приділяли і румунські історики, як І. Ністор [10], А. Голопенція [9], О. Веренка [13], сучасні молдовські та українські дослідники: Р. Соловей [12], Т. Вінцковський та І. Нікульча [4], не можна оминати увагою роботу Л. Шанковського [7] про український рух в роки війни. Джерельною базою став фонд Державного архіву Одеської області по префектурі Одеського повіту, де були знайдені документи про український рух на території Трансністрії [2] та Головної республіки губернаторства Трансністрії [1].

Питання статусу населення краю гостро стояло в політиці румунського уряду. Він неодноразово звертав увагу на те, що в межиріччі Дністра та Бугу вже декілька століть проживали саме румуни. До етнічної групи румун увійшли всі молдовани, що проживали в регіоні. Для наукового обґрунтування присутності в румунській владі були запрошені історики та соціологи. Вже в 1941-1942 рр. виходить декілька монографій та статистичних досліджень: А. Голопенції [9], М. Поппа [11].

Окрім цього румунською владою піднімалось питання і про ідентифікацію того населення, що розмовляли на румунській (молдовській) мові. Дане питання загострилося після 1924 р. коли Радянським Союзом було створено Молдовську автономну соціалістичну радянську республіку. Але румунський уряд розумів, що необхідно акцентувати свою національну політику саме на цю

етнічну громаду в краю, саме це населення мало б стати опорою уряду на тимчасово окупованій території. Молдовани стали етнічною групою румунського населення.

В грудні 1941 р. група дослідників під керівництвом А. Голепенції почала свою роботу по дослідженню етнічного складу Трансністрії, але зважаючи на продовження воєнних дій, евакуацію та мобілізацію населення дані перепису не можуть стовідсотково свідчити про точну кількість населення. Але, у той ж самий час, вони дають змогу схематично змалювати етнічну картину регіону. Так, 76,3% населення складали українці, у той же час в містах нараховувалися 57,4 тис. українського населення, розподілені географічно на сході, півночі та півдні губернаторства, 8,4% – румуни (треба зауважити, що в дану етнічну групу об'єднали і румун і молдован), 6,5% – росіяни та 5,9% – німці [9, р. 33]. Безперечно, можна говорити про те, що більшістю населенням регіону були саме українці, але вони були не автохтонним населенням краю, а прийшлим. І з більшою впевненістю можна стверджувати, що молдовани першими заселили цю територію аніж українці.

Загалом, кількість молдован на території між Дністром та Бугом оцінювалось румунською владою від 500 тис. до 1 млн. 200 тис. людей. Румунський історик І. Ністор називав загальну кількість молдован (у автора в роботі – румуни) в СРСР 450-500 тис., а чисельність в самій Трансністрії 300-350 тис., спираючись на переписи, що проводилися в СРСР [10, р. 34]. В той же час М. Смокіне наводив кількість молдован в Трансністрії як 172360 чол. Інший румунський історик М. Попп вважав, що на цій території загалом проживали 2200000 чол., з них близько 250 тис. молдован, які проживали здебільшого в селах біля Дністра [11, р. 26]. Але перепис населення в грудні 1941 р. показав, що в Трансністрії проживало 198 тис. мешканців, які назвали себе румунами [9, р. 33].

Варто відзначити, що не можна цілковито довіряти даній цифрі, не треба забувати про те, що перепис проходив в умовах війни, до того ж більша частина чоловіків були на фронті, частина населення змогли евакуюватися, були також випадки коли деякі свідомо називали себе молдованами не маючи ніякої етнічної приналежності до них.

Молдовани проживали здебільшого на заході та в центрі Трансністрії. Це були такі повіти, як Дубосарський – 40,5% від загальної кількості всього населення, Тираспільський – 25,5%, Рибницький – 25,1%, Ананївський – 13,8%, Овідіопольський – 9,3% [3, арк. 1-2].

Губернатор Трансністрії Г.Алексяну у 1943 р. рапортуючи на засіданні Кабінету по справам Бессарабії, Буковини та Трансністрії вказував, що на території Трансністрії з самого початку була створена матеріальна та духовна протекція для румуномовного населення. Відношення до них було більш м'яким ніж до інших етнічних громад. Все це було зроблено “не лише для полегшення трансністрійським румунам умов життя, але і для відновлення їх національного самосвідомості” [12, р. 89-90].

В наукових творах зустрічаються згадки, про те, що німці стверджували, що румуномовні населення Трансністрії не були свідомими румунами, а були ближче етнічно до українців. І в румунській пресі того часу писалось про те, що у румуномовного населення не було “свідомого” націоналізму. Історик А. Далін розмірковуючи над даним питанням, писав, що якщо уряд Трансністрії, надавав привілейоване положення для даної етнічної групи було б нерозумним не користуватися цим. Саме таким чином, вони ставали більш недоторканими для покарання, їм надавали привілегії при розподілі товарів та забезпечували положення і політичний статус. Їх співгромадяни, не румуни, відносились по іншому до цих метаморфоз: якщо раніше більшість населення добре відносилось до румунського населення, то більшість стало відноситись ворожо, частково через заздрість [8, р. 197-198]. У той самий час, М. Смокіне об'їздивши всю Трансністрію в часи румунської окупації, писав у своїй доповіді, що у молдован цієї області розвинуто почуття молдовського етнічного походження, а не румунського. На румун вони дивляться як на чужих, а не як на братів-визволителів. М. Смокіне звертав увагу на те, що молдовському населенню румунська окупаційна влада не робить ніяких привілеїв, хоча б зовнішніх, щоб вони відчували братське відношення. Факт того, що державний службовець з приїжджих румун отримував велику заробітну плату, в той час як місцевий

службовець з молдован мав мізерну зарплатню призводив до не годування [12, р. 91].

В центрах з молдавським населенням були організовані школи, спеціально з сільськогосподарським напрямком для формування спеціалізованих кадрів. Молдавському населенню дозволено було покупати продукти, тому що “майбутній клас купецтва” мав створюватися саме з молдован. Вони також займали громадські посади, отримуючи стабільну заробітну плату та місячну допомогу в 50 РККС [5, с. 282].

У той самий час, коли знання румунської мови було досить зручним, середній громадян Трансністрії розцінював його вивчення як неприємний обов’язок, іноді як образу. Крім більшості колабораціоністів, румунізація була зустрінута з пасивним опором. Як і інші аспекти румунської політики, у румунізації, за думкою А. Далліна, були свої підйоми та падіння. У людей з’явилась масова ворожість до церковних служб на румунській мові. Учні часто вивчали румунську мову дуже погано. Дівчата знали мову трошки краще, тому що виходили заміж за румунських службовців та офіцерів. Натомість Р. Соловей в своєму дослідженні приводить приклад, що підтримка молдавського елемента особливо в Дубосарському, Тираспольському та Рибницькому повітах призвела до підйому національної свідомості [8, р. 90].

У той же час вийшов наказ №43, який дозволяв румунам відновити прізвища, які були змінені в радянський період. Мешканці подавали свідчення про дату та місце народження, вказували предків, що були румунами, а також мотивували своє рішення щодо змінення прізвища. Докази про старе прізвище робилося через старі паспорти, через метричні та парафіяльні книги чи через свідчення державних організацій Трансністрії. При відсутності певних актів, громадянин мав назвати старе прізвище та показати свідків, що засвідчували що саме у цього громадянина раніше було румунське прізвище. Для дослідження та резолюції запитів на основі губернаторства була створена комісія по перевірці, яка складалась з трьох чоловік. Вони мали юридичну освіту та були з місцевих [12, р. 91-92].

Це спровокувало серед румуномовного населення підйом патріотизму та віру в уряд. В українських селах, де молдавське на-

селення була невелика кількість, були зафіксовані випадки, де румуномовні мешканці хотіли, щоб уряд переселив їх в молдавські села, щоб вийти з під українського впливу. Випадки, які провокували невдоволення серед цих людей пояснювалося тим фактом, що громадські функції виконували ті ж люди, що займали аналогічні функції при радянській владі [12, р. 92].

Українці в політиці уряду І. Антонеску посідали помітне місце й їм приділялась особлива увага румунською владою. Українська меншина вважалася неблагонадійною, представники якої проявляли автономістські тенденції щодо румунської держави. В зв'язку з цим, вони були постійно під пильним наглядом її силових структур: поліції, жандармерії, військової розвідки, ССІ (спеціальної служби інформації). З розгортанням Другої світової війни ці побоювання знайшли своє реальне підтвердження у вигляді існування цілої низки українських організацій [4, с. 124].

У своєму дослідженні Р. Соловей вказує на те, що нагляд за українцями проводився постійно, давались в знаки незадоволення громади румунським урядом. Особливо це відчувалося на півночі губернаторства, на території Вінницької області. Українці проявляли стурбованість з приводу зростаючої нехватки продовольства та речей першої необхідності [12, р. 83]. Існувало три напрями серед українців: “рух проти всіх окупантів”, тобто проти німців та румун, що підтримувалося англофільськими елементами, про-німецький напрям та про-румунський напрям. Українські історики Т. Вінцковський та І. Нікульча приводять наступні дані: до 1942 р. в Румунії діяло 5 зафіксованих підпільних українських груп: 1) Український комітет для допомоги українцям (керівник – І. Ходоровський); 2) Петлюрівський рух (керівник – генерал С. Дельвіг); 3) Асоціація колишніх воїнів петлюрівської армії (керівник – І. Проховський); 4) Український гетьманський рух (керівник – М. Пильмео); 5) Організація українських націоналістів (керівник – І. Григорович). Практично всі згадувані організації мали філіали у різних містах Румунії [4, с. 124].

Українці ворожо ставились до окупаційної влади. Так у вересні 1942 р. склалась напружена ситуація між українським населенням м. Могилева та румунськими посадовцями. Інцидент

був спровоковано українцями, які були незадовільні положенням примарії, а також тим, що християнське населення повинно було евакуюватися для створення гетто для євреїв. Невдоволення було спровоковано також і тим, що примар міста не тактично поводився з мешканцями і замість того, щоб пояснити, що евакуація проводиться для їхнього блага, погрожував населенню зброєю [12, р. 84].

Незадоволення к румунській адміністрації в Трансністрії мали і емігрантські кола українців з Бухареста, які не підтримували рішення губернатора надання російській мові статусу офіційної мови, поряд з румунською та німецькою мовою. Українці в еміграції підтримували, що в Трансністрії, окрім румун, які говорять на румунській, більшість населення становили українці, а ні в якому разі не росіяни. Той факт, що дозволялося розмовляти російською було прийнято, що румунська держава прагнула до де-націоналізації українського населення Провінції [12, р. 85].

За свідченнями румунської жандармерії український самостійницький рух в 1943 р. набув масовості, що сильно бентежило румунський уряд, який боявся створення самостійної української держави. Так в інформаційному бюлетені доповідали про те, що в рядах українського національного руху були священики, викладачі університету, вчителі. На 31 січня 1943 р. були виявлені 738 членів руху. Особливо активні вони були, як вже зазначалося, в Тульчинському повіті. Основною метою для них було створення місцевої адміністрації лише з українського населення, без росіян, для того, щоб була можливість реалізовувати проект – “Створення незалежної української держави”. Український іредентизм представлено через: національний одяг, зберігання у кожному домі портрета Т. Шевченка, збирання та читання української поезії, пісня з українськими лозунгами [1, арк. 49].

Український рух був також і в м. Одесі. Основною їх програмою було: створення в м. Одесі української школи для виховання молодого покоління в патріотичному дусі, відкриття театру, видання преси. Очолював рух директор театру Бондарчук С. збереглися і прізвища людей, які активно приймали участь у русі: Ф. Сумлінський, В. Каковський, Ф. Кіселов, В. Крижанов, Ф. Садовой, О. Жибинський, В. Черніков, В. Лазурський [2, арк. 5].

Хоча серед представників російської еміграції існує думка про те, що в Одесі ніколи не було потужних українських рухів. Так М. Д. Мануйлов в своїх спогадах пише, про те, що Одеса – це російське місто, яке тільки волею СРСР було приєднано до УРСР, туту була велика кількість не національних, а інтернаціональних рухів. “Ні румуни, ні німці боротьби з українськими націоналістами не вели, тому що сама боротьба з українофільством по відношенню до Одеси є безпрецедентною. Чи скоріше вигідно було підтримувати українців німцям. В Одесі не можна було видати жодної політичної літератури на російській мові, попри це були випадки, коли на вулицях роздавали безкоштовні видання українською мовою, які були надруковані у Львові”. Всі ці моменти штовхали багатьох до думки, що українців підтримувала Німеччина та негативно впливала на місцеве населення [6, с. 162].

Логічним наслідком національної політики стало те, що адміністрація губернаторства Трансністрії, робила все можливе, щоб акцентувати увагу саме на молдованах, як головної етнічної групи регіону. Неабияка увага приділялася освіті для найшвидкого виховання патріотів Румунії, а також змінам прізвища. Молдаване, що до цього часу жили в одних умовах з іншим етнічними групами регіону з приходом румунської адміністрації статусно стали на шабель вище і це було відчутно особливо в сільському господарстві. Саме таким чином, вони ставали більш недоторканими для покарання, їм надавали привілеї при розподілі товарів та забезпечували положення і політичний статус. Їх співгромадяни, не румуни, відносились по іншому до цих метаморфоз: якщо раніше більшість населення добре відносилось до румунського населення, то більшість стало відноситись ворожо, частково через заздрість. За період окупації відкривалися школи для даної групи населення, особлива увага була приділена молдаванам і в Одеському університеті. Але тут варто підкреслити, що у молдован, що проживали на території Трансністрії, розвинуто почуття молдовського етнічного походження, а не румунського. На румун вони дивляться як на чужих, а не як на братів-визволителів. А посилення румунізації призвело до ще більш ворожого ставлення до молдавського населення краю.

Політика румунського уряду щодо слов'янських народів на території Трансністрії, зокрема до українців, росіян та поляків в рази відрізнялася від політики по відношенню до молдаван. Вони мали набагато нижчий статус. Можна з упевненістю говорити про те, що проводилася політика румунізації щодо цих груп, і це було відчутно як в культурному розвитку, так і в освітньому. Ще одним чинником процесу румунізації стала церква, яка проводила богослужіння на румунській мові. Українці неодноразово демонстрували своє незадоволення, провокуючи конфліктні ситуації між населенням та адміністрацією. До того ж на території Трансністрії діяли похідні групи ОУН, які пропагандували відновлення української державності та спонукала до багатьох конфліктів між українцями та місцевою румунською адміністрацією. Форми поширення націоналістичних та державницьких ідей були самими різноманітними: шляхом особистого спілкування; з допомогою преси, яку пересилали поштою або завозили з-за Бугу.

I. B. Motorna

**THE POLICY OF THE ROMANIAN ADMINISTRATION TO
MOLDOVANS AND UKRAINIANS IN TRANSNISTRIA
(1941-1944): ROMANIZATION AND ASSIMILATION
PROCESSES**

The article reveals the question Romanization and assimilation, carried out by Soviet authorities during the Second World War on the territory of Transnistria against the two ethnic groups that made up the majority population of the region.

Key words: *Transnistria, romanization, assimilation, ethnic groups, Moldovans, Ukrainians.*

**ПОЛИТИКА РУМЫНСКОЙ АДМИНИСТРАЦИИ К
МОЛДОВАНАМ И УКРАИНЦАМ В ТРАНСНИСТРИИ
(1941-1944 ГГ.): ПРОЦЕССЫ РУМЫНИЗАЦИИ И
АССИМИЛЯЦИИ**

Статья раскрывает вопрос румынизации и ассимиляции, которую проводила румынская администрация в годы Второй мировой войны на территории Транснистрии по отношению к двум этническим группам, которые составляли большинство населения края.

Ключевые слова: Транснистрия, румынизация, ассимиляции, этнические группы, молдоване, украинцы.

Список використаної літератури та джерел

1. Державний архів Одеської області (далі Держархів Одеської області). – Ф. Р-2242. – Оп. 1. – Спр. 1098 Переписка Дирекции администрации с Министерством Внутренних дел Румынии об украинском национальном движении. 1942. – 83 арк.
2. Держархів Одеської області. – Ф. Р-2359. – Оп. 1. – Спр. 53 Списки уездов, районів, сел, деревень и трудовых общин Транснистрии. Статистические сведения о количестве населения. 1942-1943. – 25 арк.
3. Держархів Одеської області. – Ф. Р-2249. – Оп. 1. – Спр. 759 Списки населенных пунктов Транснистрии с молдавским населением и списки священников прибывших из Румынии. – 36 арк.
4. Вінцовський Т. С. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941-1944 рр.) [Текст] / Т. С. Вінцовський, І. Я. Нікульча // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 124-129.
5. Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.IX.1942) [Текст] / И. Э. Левит. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 391 с.

6. Мануйлов М. Д. Одесса в период Второй Мировой войны 1941-1944 [Текст] / М. Д. Мануйлов / Одесса: жизнь в оккупации. 1941 – 1944. История коллаборационизма / сост., отв. ред. и автор вступ. статьи О. В. Будницкий. – М.: Политическая энциклопедия, 2013. – С. 91-222.
7. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причини до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. [Текст] / Л. Шанковський. – Мюнхен: Вид-во “Український самостійник”, 1958. – 369 с.
8. Dallin A. Odessa, 1941 – 1944: a case study of Soviet territory under foreign rule [Текст] / A. Dallin. – Iași, Oxford, Portland: the center for Romanian studies, 1998. – 297 p.
9. Golopenția A. Români de la est de Bug [Текст] / A. Golopenția. – Vol. 1. – București: Editură Enciclopedică, 2006. – 615 p.
10. Nistor I. Istoria românilor din Transnistria: organizarea, cultura și jertfa lor [Текст] / I. Nistor. – București: Eminescu, 1995. – 164 p.
11. Popp N. M. Români din Basarabia și Transnistria [Текст] / N. M. Popp. – București, 1942. – 45 p.
12. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei in domeniul social- economic și cultural (19 aug. – 29 ian. 1944) [Текст] / R. Solovei. – Iași, 2004. – 182 p.
13. Verenca O. Administrația civilă română în Transnistria 1941 – 1944 [Текст] / O. Verenca. – București: Editura Vremea, 2000. – 435 p.

I. I. Stambol

УДК 94(477):929Липа

FORMATION OF IVAN LYPA'S WORLDVIEW

In the article the main known aspects of the formation worldview of Ukrainian public and political figure I. Lypa were revealed. Based on the memoirs of the research object and synthetic works of his son,

6. Мануйлов М. Д. Одесса в период Второй Мировой войны 1941-1944 [Текст] / М. Д. Мануйлов / Одесса: жизнь в оккупации. 1941 – 1944. История коллаборационизма / сост., отв. ред. и автор вступ. статьи О. В. Будницкий. – М.: Политическая энциклопедия, 2013. – С. 91-222.
7. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причини до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. [Текст] / Л. Шанковський. – Мюнхен: Вид-во “Український самостійник”, 1958. – 369 с.
8. Dallin A. Odessa, 1941 – 1944: a case study of Soviet territory under foreign rule [Текст] / A. Dallin. – Iași, Oxford, Portland: the center for Romanian studies, 1998. – 297 p.
9. Golopenția A. Români de la est de Bug [Текст] / A. Golopenția. – Vol. 1. – București: Editură Enciclopedică, 2006. – 615 p.
10. Nistor I. Istoria românilor din Transnistria: organizarea, cultura și jertfa lor [Текст] / I. Nistor. – București: Eminescu, 1995. – 164 p.
11. Popp N. M. Români din Basarabia și Transnistria [Текст] / N. M. Popp. – București, 1942. – 45 p.
12. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei in domeniul social- economic și cultural (19 aug. – 29 ian. 1944) [Текст] / R. Solovei. – Iași, 2004. – 182 p.
13. Verenca O. Administrația civilă română în Transnistria 1941 – 1944 [Текст] / O. Verenca. – București: Editura Vremea, 2000. – 435 p.

I. I. Stambol

УДК 94(477):929Липа

FORMATION OF IVAN LYPA'S WORLDVIEW

In the article the main known aspects of the formation worldview of Ukrainian public and political figure I. Lypa were revealed. Based on the memoirs of the research object and synthetic works of his son,

determined philosophical, political doctrine and social conditions that became the basis for the establishment I. Lypa`s views.

Keywords: *I. Lypa, Kerch, «People`s Will», Ukrainophile movement, T. Shevchenko.*

Personality is formed in the course of human life under the influence of various factors. Peculiarities of that process become crucial for the ideas and actions of certain figure. The second half of the XIX century, characterized by the growing popularity of the ideas of the «philosophy of life» was full of bright and often utopian ideas for reorganization of social development. Just at this time it was started the formation of the worldview of Ivan Lvovich Lypa (1865-1923) – Ukrainian writer, journalist, doctor, social, political and public figure. Research of this process is important in the context of biographical and ascertains trends that had influence the formation of the views of historical figures of the late XIX century.

The issue of the formation of I. Lypa`s youth worldview most attention was dedicated in several writings of his son Yuriy [3]. He defined the main points that could influence the worldview positions of I. Lypa in Kerch and Kharkov. But because the work of Y. Lypa written in artistic style and he did not disclose the value of many aspects of the impact of Ivan Lvovich philosophical and political doctrines, this issue needs a comprehensive study.

The aim of the article is to describe the main aspects that influenced to the formation of I. Lypa`s worldview, to determine the influence of environment on the figure in different periods of his life, to ascertain the evolution of his political philosophy from early youth to the creating an organization «Brotherhood of Tarasivtsi».

The process of formation I. Lypa`s worldview began in his home town Kerch. It is located on the former site of the Greek`s colony in northern Black Sea region and capital of the Bosporan Kingdom – Pantikapei. On the mountain Mitridat, named in honor of the Pontic king Mitridat VI Eupator, was located the acropolis and the royal palace [1, p. 9]. Saturation of the area by small artifacts and remains of ancient majestic buildings the child could not ignore. If in memories and artistic works of Ivan Lvovich mention of the Greek state rarely

happen, which was located on the Kerch and Taman peninsulas, the work of his son Yuriy riddled with similar motives. It is unknown has Y. Lypa ever been in Kerch, and most likely his admiration of Mitridat VI, whom he called «the Black Sea Hannibal» caused by father's re-tellings. [2, p. 80].

Another «richness» of Kerch was the sea. A lot of time in childhood and adolescence I. Lypa spent at sea: swam, fished, made sea crossings. Observation of alive maritime landscapes in childhood significantly influences to the development of imaginative thinking. It is indispensable in artistic activities and literature. Perhaps that is why, in search of artistic perfection, Ivan Lypa at first wrote only poetry works. The image of the sea and the coast was perceived by them as native land, where he especially wanted to return at the end of his life [3, p. 119].

Remembering childhood I. Lypa stated that he «...lived broad cheerful childish life fully independent. No morality I was touched, except of that family citizen's ... Those family foundations maybe save me from the life mud at the certain time led to a different way...» [3, p. 119]. Family hearth of Lypas was quite favorable for such response. Father – Lev Vasilyevich Lypa – a retired soldier who spoke «mixed» language, grandmother, who didn't know Russian and mother Hanna who had origin from the ancient Cossack family. At Lypa's home often there were guests of the Kuban, Cossacks in particular [4]. Their characteristic features could not fail to remain in the memory only son in the family. However, the national question is obviously was not covered before Ivan Lypa, as he did not know Ukrainian language well until the study at Kharkiv University. Probably in the Lypa's family was paid great attention to moral education with elements of national culture. But family cosiness – it is only one of the components in the formation of attitudes.

Primary education that I. Lypa obtained in the parish school of John the Baptist church, of course, had a religious character. There was laid the foundation of his religious views. At school, according Y. Lypa his father studied well, gladly sang in the church choir. This fact points to the early formation of his attraction to art, subsequently embodied in literature. In addition, from an early age he has listening

to the conversations of adults who also liked to talk to the guy. Such communication usually affects the development of morality. In its turn, high morality in adolescence often forms in the mind the orientation of the so-called in psychological science «social contract» – the type of thinking that comes from the idea that the activities of the individual must serve the ideals of good [5, p. 543].

Entered to the Alexander Gymnasium in his hometown, I. Lypa got to the circle of students who secretly discussing revolutionary developments and read «progressive» literature for the second half of the XIX century. Just for the period of his studies occurred the events that were closely related to the gymnasium, because to the resonance event – the murder of Russian Tsar Alexander II, had been involved in its graduates. They are A. Zhelyabov, M. Trigony and L. Tikhomirov, who were active members of the famous terrorist organization «People's Will». In the early 80's XIX century the main ideas of the movement were overthrowing the autocracy, equality and the right to determination of peoples [6, p. 28]. After a successful attempt, the first two got to the court bench, and L. Tyhomyrov emigrated. Representatives of «People's Will» were a real secret role model for pupils.

Despite the death penalties to the part of representatives of «People's Will» and significant reaction from the side of the government, the number of student organizations of their direction increased throughout the empire. Students used to promote the ideas of organization among workers, peasants and troops [6, p. 28]. In this process is held the formation of I. Lypa's political opinions. Among the literature, which he read in in this period Y. Lypa cites the philosopher and sociologist H. Spenser and materials of the liberal magazine «Russian opinion» [3, p. 121]. In another biographical sketch that was made likely from autobiographical materials submitted by I. Lypa, noted that he «... most loved Chernyshevsky, Dobrolyubov, Pisarev ...» [7, p. 132].

The list of authors makes it possible to determine the approximate theme of ideas that the gymnasium pupil I. Lypa admired. H. Spenser – the representative of positivistic direction in philosophy, which is inherent in scientific, systematic way of knowing [8, p. 8]. Positivism does not exclude the religious dimension of life, in contrast to Marxist materialism. H. Spenser as much of his contemporaries only separated

the world into «comprehension» and «incomprehensible», and in such way he rejected of atheism. An important milestone of its heritage is also a contribution to the development in research of regularities development of the society which he described like genesis of living organisms [8, p. 9]. The I. Lypa`s interests of similar ideas had to assist the formation a scientific understanding of evolutionary processes and not hurt the religious preferences.

M. Chernyshevsky by his novel «What to do?» finally persuaded to revolutionary activities I. Lypa`s countryman A. Zhelyabov [9, p. 4]. In spite of the adventure novel form, in its basis was the propaganda of socialist ideas. Along with utopian ideas, in creativity of M. Chernyshevsky are traceable motives of L. Feyerbah`s materialism that was based on the anthropological principle of interpretation of social processes. M. Chernyshevsky added a principle of «party affiliation» – belonging the authors of philosophical and political concepts to contemporary leading or progressive political movements [10, p. 471]. Based on this concept he criticized the key provisions of leading thinkers, linking them with the imperfect political situation in their countries

M. Dobrolyubov collaborating with M. Chernyshevsky, almost indistinguishable from him in the ideological positions. By providing preference to journalism, he made a lot for the development of ideas «People`s Will» and recognition them among the general public in the Russian Empire [10, p. 491]. The basis of M. Dobrolyubov`s views is approaching to historical materialism. The revolutionary process he positioned as a reflection of material interests of social groups. However, the driving force in the implementation of social processes he saw primarily ideological motives of people. This, in turn, determines the accumulation of knowledge the main source of social development [10, p. 496]. To some extent, these ideas were supported among the leaders of the Ukrainian national movement in the late XIX century, when the members of the new intelligentsia was proclaimed the driving force of national revival.

Another I.Lypa`s mastermind D. Pysaryev in his writings appealed to young people, believing that contemporary society is not ready for total revolution. The thinker argued this statement focusing on

past revolutionary epochs [10, p. 523]. His creativity was one of the «pillars» of Russian «People's Will» by installing in it the idea of nihilism, or realism. D. Pysaryev tried to restrain this direction of social movement, that included the denial of the ruling system, from vulgarization [10, p. 528]. In some aspects he had disagreements with the first two ideologists of revolutionary of Populism because he preferred to intelligentsia in the revolutionary elements. In general, an interest in similar literature could not be reflected on the I. Lypa's views dealing with the socio-political situation of the Russian Empire. Accordingly of the above, in the period of study at the Gymnasium he was interested in materialistic aspects of the revolutionary struggle primarily and had no opportunity to draw attention to a national issue.

Entered the Kharkov University I. Lypa got into a completely different environment compared to Kerch. The capital of Slobozhanshyna due to the University founded in 1805 was a significant center of activity manifestation of students. Students developed their own circles tangentially to «hromadamen», the core of which was formed in 1862 [11, p. 59]. A landmark figure for Kharkiv students and lecturers was Professor O. Potebnya. He combined teaching and research activities with superintendence of Museum of Fine Arts and management of the Kharkiv Historical and Philological Society [12, p. 70-75].

An indication that the professor had an outstanding impact on the environment, in addition to memories of his closest associates, including M. Sumtsov and D. Bahaliy is I. Lypa's direct evidence. Obviously visiting the funeral O. Potebnya in 1891 third-year student placed posthumous memory of the scientist in «Bukovyna» printed in Chernivtsi. In it the author has identified the outstanding role of the scientist for Ukrainian philology, calling him a «great teacher» of Kharkiv students and noted that a large number of Ukrainian students accompanied him on his last journey. They put on the grave of O. Potebnya a wreath «...with ripe yellow ears, which were placed between the blue... everlastings...» [13, p. 39].

At the university under the influence of Ukrainian student society were occurred a significant transformation of I. Lypa's views. At the moment of entry a higher educational institution, he identified himself «persuaded the People's Willer» [14]. «People's Willer» is a concept

that comes from the Russian organization «People's Will», which appeared in 1879. Its members sought to push the government for democratic change by terrorist acts. Because I. Lypa is not belonged physically to this organization, his position should be regarded as sympathetic to the activity of the organization. In addition, the movement that emerged in the late XIX century and was called populism, included various directions related to which and the People. So I. Lypa's views should be considered as populist, because he did not show the focus to political terrorism.

«People's Will» movement aimed at democratizing and reforming the social system of the Russian Empire had its differences in the Ukrainian lands. Among the leaders of Ukrainian communities of 60-80 years of the XIX century there was a widespread notion of «commitment to nation» [16, p. 41]. Its main difference from the general Russian «People's Will» movement was in appealing the problems of the situation of the Ukrainian people under the empire. The representatives of «commitment to nation» not only sought a social equality for Ukrainian, but also studied the language, culture and history of their people. «Commitment to nation», by B.Hrinchenko's definition, composed of three groups of Ukrainian intelligentsia: Ukrainophiles (culture figures) radicals (Socialists) and nationals (independence supporters). Differences between the general Russian «People's Will» movement and Ukrainian «commitment to nation» is allowing the researchers, in particular S. Svitlenko, to argue that these are two different directions of socio-political movement of the late XIX century [16, p. 46]. Based on the aforementioned, I. Lypa's outlook of the Kerch period can be attributed more to the direction of general Russian «People's Will» movement.

If in Kerch, yet a gymnasium student, I. Lypa did not notice contradictions of «People's Will» movement, in Kharkov, it was obvious. This was due, in addition to the student community, also dating with notable figures of Slobodian Ukrainophile movement: H. Alchevska, D. Bahaliy, O. Katrenko, family of Rusov's and many others. So we can assume that in Kharkov I. Lypa, almost immediately after entering the university, became Ukrainian «commitment to nation». Thanks to O. Rusov in 1891 he and other students of

the Kharkiv were involved in the implementation of statistical descriptions of movable property in Slobozhanshchina and lands above the Dnieper [15, p. 89].

A trip to Kaniv was made possible by the work on the description of the property in Kremenchug [17, p. 91]. Four students: M. Bayzdrenko, M. Bazkevych, V. Borovyk and I. Lypa in summer 1891 went to the tomb of Taras Shevchenko. They went into this trip «...to venerate the mortal remains of glorious poet and drink unusual sadness that are directed only the graves of geniuses...» [17, p. 91]. Such I. Lypa's definition the purpose of travel shows that students are not put extraordinary task before him to the event. All what they wanted the day before was to make a small study tour to the historical monuments, which there were hundreds as well as to Ukrainian as to general Empire character.

Sailing by shipt to Tarasova mountain I. Lypa with friends converged in a conversation with villagers and found that they didn't know exactly who was buried on the mountain. Therefore, Ivan Lypa., told them about the Taras Shevchenko's way of life. Impressions of the participants on the deck the ship was great, one of the villagers said that «... now I know whom I'll pray for, whom I must remember in my prayers...» [17, p. 92]. This moment is slightly stunned Ivan Lvovich, because he felt the importance of such educational mission, «...I realized by my heart, that it is not an old man said, and asked and said by his mouth all the great Ukrainian people...» [17, p. 92].

The grave of the poet, reading his poems and communication with old grave guardian, who lived near in the house, had the final effect on the the views of young men on the Ukrainian question. I. Lypa recalled that on that day «... stirred something very old, came out from the deep of soul that was concealed there, somewhere at the bottom of it...» [17, p. 94]. This lulling love for their own people and culture inspired young idealists to swear for faithful service to Ukraine and Taras Shevchenko's covenants. Thus arose the «Brotherhood of Tarasivtsi» – the first in over-Dnieper Ukraine political organization that had an independence orientation. I. Lypa

from this time as his like-minded sworn brothers became on the position of «nationals» that were almost identical to the basics of nationalism.

Thus I. Lypa influenced by popular movements in the Russian Empire of the late XIX century crystallized his views to the «People's Will» positions. But later, under the influence of Kharkov Ukrainian community realized that general Russian «People's Will» movement will not solve the problems and which stood before Ukrainians, and so is foreign to him. Therefore he stand in positions of Ukrainian «commitment to nation». Impact on him the testaments of Taras Shevchenko became the basis of his ideological evolution towards independence and nationalist positions.

И. И. Стамбол

ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ПОЗИЦИЙ ИВАНА ЛИПЫ

В статье выяснены основные известные на сегодня аспекты влияния на формирование мировоззрения украинского общественного и политического деятеля И. Липы. На базе воспоминаний объекта исследования и синтетических работ его сына, определены философские и политические учения, а также общественные условия, которые стали основой для становления взглядов И. Липы.

Ключевые слова: *И. Липа, Керчь, «Народная воля», украинофильское движение, Т. Шевченко.*

І. І. Стамбол

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ПОЗИЦІЙ ІВАНА ЛИПИ

В статті з'ясовано основні відомі на сьогодні аспекти впливу на формування світогляду українського громадського та політичного діяча І. Л. Липи. На базі спогадів об'єкта дослідження та синтетичних праць його сина, визначено філософські і полі-

тичні вчення, а також суспільні умови, що стали підґрунтям для становлення поглядів І. Липи.

Ключові слова: І. Липа, Керч, «Народна воля», українофільський рух, Т. Шевченко.

Список використаної літератури та джерел

1. Зенкевич Х. Х. Керчь в прошлом и настоящем. Историко-археологический и географический очерк / Х. Х. Зенкевич. – Керчь, 1894. – 162 с.
2. Липа Ю. І. Призначення України / Ю. І. Липа. — Нью-Йорк, 1953. —305 с.
3. Липа Ю. Світильник неугасимий. Життя як казка (1865-1923) // Юрій Липа: зб. ст. і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження Юрія Липи / упоряд. І. Скрипник. – Івано-Франківськ: Факел, 2000. – С. 116-136.
4. Липа І. Університет і Тарасовці / І.Липа // Наші дні. – 1943. – Ч. 4. – С. 9-10.
5. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста: The Adolescent: Development, Relationships, and Culture / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ.: Е. И. Николаева. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.
6. Троицкий Н. А. «Народная воля» перед царским судом (1880-1894) / Н. А. Троицкий. 2-е изд., испр. и доп. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1983. – 421 с.
7. Г. К. На рідній ниві (Про лікаря Івана Липу) // Життя і знання. – 1914. – кн.3. – С. 132-134.
8. Спенсер Г. Синтетическая философия: В сокращенном изложении Говарда Коллинза / Г. Спенсер. – Киев, Ника-Центр, 1997. – 512 с.
9. Воронский А. К. Желябов / А. К. Воронский. – М.: Журн.-газ. об-ние, 1934. – 403 с.
10. Галактионов А., Никандров П. Русская философия XI – XIX вв. 2-е издание исправленное и дополненное / А. А. Галактионов, П.Ф. Никандров – Ленинград, 1989. – 744 с.

11. Катренко А. Український національний рух ХІХ століття. Ч.ІІ. 60-90-ті рр. ХІХ ст.: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. – К., 1999. – 189 с.
12. Лапина М. С. Страницы общественной деятельности А. А. Потебни / М. С. Лапина // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. — М.: Наука, 1993. – Т. 52. № 3. – С. 69-80.
12. Степовик І. Олександр Потебня: Посмертна згадка / І. Липа // Зоря. 1892. № 2. С. 38–39.
13. Липа І. Університет і Тарасовці / І. Липа // Наші дні. – 1943. – Ч.4. – С. 9-10.
14. Мисечко А. Іван Липа: двічі міністр / А. Мисечко // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.: Монографія / Т. С. Вінцовський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський та ін. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 89-103.
15. Світленко С. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему / С. Світленко // Український історичний журнал. – 1997. – С. 41-49.
16. Степовик І. У батька Тараса в гостині / І. Липа // Зоря. – 1892. – С. 91-94.

УДК 929 Кіссінджер : 341.121 "1918/1922"

ПРОРАХУНКИ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН В ОЦІНКАХ Г. А. КІССІНДЖЕРА

У даній статті розглянуті оцінки відомого американського дипломата та науковця Г. А. Кіссінджера щодо облаштування системи міжнародних відносин після Першої світової війни. Г. А. Кіссінджер критикував систему колективної безпеки, яка стала результатом Версальсько-Вашингтонської системи конференцій, й зокрема відсторонення від побудови нового світового порядку двох найбільших європейських країн - Німеччини та СРСР. Саме ізоляцію переможених країн під час післявоєнного врегулювання вчений вважав головною причиною розв'язання Другої світової війни. За приклад облаштування світового порядку після війни Г. А. Кіссінджер ставив Віденській конгрес 1815 року.

Ключові слова: дипломатія, колективна безпека, Перша світова війна, Г. А. Кіссінджер, Версальсько-Вашингтонська система.

У липні 2009 року на сторінках німецького видання Der Spiegel з'явилося інтерв'ю відомого американського політика та вченого Г. А. Кіссінджера, присвячене дев'яностоліттю Версальського мирного договору, який увінчав собою закінчення Першої світової війни. Мирний договір у Версалі закріпив підсумки безпрецедентної по своєму кровопролиттю та спустошенню для тогочасної Європи війни. Також було остаточно покінчено з традиційною для європейської політики системою міжнародних відносин, яка базувалася на балансі сил, та створено всесвітній орган колективної безпеки – Лігу Націй. Взагалі ж, вищезгаданий договір та

конференції, які за ним послідували й утворили Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин містили безліч протиріч та недоліків. Зрештою система не змогла знищити усіх цих протиріч і з початком Другої світової війни розвалилася.

На протязі своєї, як наукової, так і політичної діяльності Г. Кіссінджер вважав, що світовий порядок та мирне співіснування цивілізацій можливі лише за умови балансу сил, а не гегемонії однієї чи декількох країн, чи й того гірше, на базі аморфного ідеалізму, пропонованого В. Вільсоном. І тому, як зазначав Г. Кіссінджер, для розуміння помилок минулого потрібно розуміти, що сталося в Версалі [6, р. 1].

На думку Г. Кіссінджера для того, щоб працювала будь-яка система міжнародних відносин вона повинна мати два ключі: по-перше, повна рівновага сил, яка зробить саму спробу зламати систему дуже складним та коштовним задоволенням для потенційного руйнівника, і по-друге, система має бути легітимною в очах її засновників. Це значить, що більшість держав мають вірити, що врегулювання можливе лише таким чином. Версаль же не мав жодного з цих ключів. Переговори в Версалі зовсім не враховували інтересів двох найбільших континентальних сил: Росії та Німеччини. Тому, якщо брати за основу те, що Версальсько-Вашингтонська система мала захищати світ від якогось бунтівника, її позиції були слабкими апріорі. Також через виключення вищезгаданих держав Версальсько-Вашингтонській системі не вистачало законності, оскільки ще під час свого становлення вона не базувалася на згоді усіх членів світового співтовариства [6, р. 2].

У Версалі, як зауважив Г. Кіссінджер американський ідеалізм В. Вільсона зіштовхнувся з європейським реалізмом, який базувався, з поміж іншого, на праві сильного. Вільсоніанська ж точка зору базувалася на тому, що мир є нормальним станом між державами. І для забезпечення міцного й довготривалого світового порядку, міжнародна система має бути організована на основі національних інститутів у всьому світі, які відображають волю народу і що воля народу завжди буде проти війни, чому за словами Г. Кіссінджера, на жаль немає історичних доказів [6, р. 2]. Зокрема зовнішня політика США відображала впевненість у тому, що

її принципи є універсальними та самоочевидними, а їх застосування є корисним у всі часи. Поки Старий Світ розглядав Новий лише як арену завоювань та накопичення статків, в Америці виникла нова нація, яка стверджувала свободу та самовираження, як головну цінність для кожної людини [2, с. 301]. В Європі ж система міжнародних відносин базувалася на розмежуванні моральних цінностей та політичної діяльності – хоча б тому, що нав'язання однієї релігії чи системи моральних принципів різноманітним народам континенту закінчилося катастрофою Тридцятилітньої війни [8, р. 245].

Відкритість американської культури та її демократичні принципи перетворили США на приклад та притулок для мільйонів. Але в той же час впевненість в тому, що американські принципи є універсальними привнесло суперечливий елемент в міжнародну систему, оскільки вона вважає правителів, які не дотримуються цих принципів, не зовсім легітимними. Цей догмат існує в американській політиці з часів Томаса Джефферсона і передбачає, що значна частина мешканців планети живе в умовах якоїсь незадовільної та нав'язаної угоди і одного дня буде від цієї угоди звільнена [2, с. 301].

Але Г. Кіссінджер зважував, що не лише американський ідеалізм був причиною невдалої спроби побудувати стабільний світовий порядок у рамках Версальсько-Вашингтонської системи. На думку вченого, чи не головною причиною краху був реваншизм Франції, яка намагалася перемістити усю вину за розв'язання війни на одну лише Німеччину. Для прикладу розумне трактування основ мирного врегулювання на Віденському конгресі сприяло швидкому включенню Франції до числа великих держав, незважаючи на те, що великі держави об'єдналися саме для протистояння французьким амбіціям [2, с. 97].

Рівновагу ж сил, створену в післянаполеонівській Європі, Г. Кіссінджер вважав прикладом для багатьох поколінь дипломатів, а представника Австрії на Віденському конгресі Клеменс фон Меттерніха одним з кращих дипломатів в історії [5, р. 299].

На думку Г. Кіссінджера, якби європейські дипломати спиралися на довоєнну дипломатичну практику, Перша світова війна

закінчилася б ще в 1915 р. [1, с. 194]. Але натомість європейські керівники почали завищувати свої вимоги, роблячи компроміс неможливим. Їхня некомпетентність та безвідповідальність призвели до краху світового порядку, при якому нації співіснували на протязі майже століття [1, с.195]. Війна продовжилася до переможного кінця. Тотальна перемога однієї з сторін стала можливою після вступу у війну США. В той же час цей вступ знаменував собою кінець «європейського концерту» [4, р. 2]. Цілі США мало відповідали тій системі міжнародних відносин, яку знала Європа майже три сторіччя. США з презирством відкидали концепцію балансу сил і вважали її аморальною. Американськими критеріями світового порядку являлися дипломатія, колективна безпека та самовизначення народів. Раніше жоден з цих принципів не вважався серйозним важелем європейської дипломатії.

Для американців диссонанс між власною філософією та європейським мисленням лише підкреслював перевагу їх переконань. Проголошуючи радикальний відхід від заповідей Старого Світу та накопиченого Європою досвіду, В. Вільсон висунув таку ідею світового порядку, яка б відштовхувалася від американської віри в добру від природи людину та початкову гармонію. З цього випливало, що демократичні нації миролюбні за своєю природою; народ який отримав право на самовизначення, не буде більше мати причин для воєн, або пригнічення інших. І коли усі народи світу отримають цей благословенний світ та демократію, вони всі як один стануть на захист своїх завоювань. В. Вільсон пропонував зробити фундаментом такого світу принцип колективної безпеки. Виходячи з цього принципу, для безпеки в світі потрібен не захист національних інтересів, а визнання збереження миру у якості правової концепції. Визначенням того чи був насправді порушений мир мав займатися спеціальний міжнародний орган, який В. Вільсон визначив, як Лігу націй.

Незважаючи на свій ідеалізм, навіть сам В. Вільсон не був переконаним, що його точка зору перемаже в Європі лише в результаті закладених в неї переваг. Він був готовий вдатися до тиску й саме за його допомогою підкріпити свої ідеалістичні аргументи. Незадовго після вступу США в війну, у квітні 1917 р. В. Вільсон

писав полковникові Е. Хаусу: «Коли війна закінчиться ми зможемо змусити їх (європейців) мислити по нашому, тому що на той час, вони будуть в наших руках у фінансовому відношенні, не кажучи про все інше» [3, с. 101]. Деякі союзні держави не поспішали висловити свою думку стосовно ідей В. Вільсона. Справа була не лише в тому, що вони були не готові погодитися з поглядами В. Вільсона, які кардинально відрізнялися від їх власних, але й у тому, що вони наскільки потребували допомоги США, що не могли висловити своє незадоволення відкрито.

Післявоєнна військова потужність переможеного ворога продемонструвала різницю системи міжнародних відносин, яка склалася після Віденського конгресу та у результаті Версальсько-Вашингтонської системи конференцій. Причиною цієї різниці була відсутність єдності у середовищі переможців після Версалю. Наполеона перемогла коаліція держав, також коаліція держав знадобилася для переваги над Німеччиною у Першій світовій війні. Навіть після поразок обидві переможені країни – Франція у 1815 р. та Німеччина в 1918 р. – залишалися достатньо сильними, щоб завдати поразки будь-якому членові коаліції окремо, а можливо й будь-якій комбінації з двох держав-переможців. Але різниця полягала в тому, що в 1815 р. миротворці залишились єдиними і створили Чотирьохсторонній альянс і таким чином створили силу, яка могла б знищити будь-які мрії Франції про реванш. А після Версалю переможці не зберегли єдності, СРСР та США самоусунулись від вирішення європейських проблем, а Великобританія фактично залишила Францію наодинці з Німеччиною.

Таким чином, єдиним виходом при якому Франція могла б зберегти рівновагу з Німеччиною був поділ останньої шляхом відтворення Німецької конфедерації ХІХ століття. І Франція дійсно підштовхувала деякі німецькі землі на шлях сепаратизму, зокрема Рейнланд. Однак Г. Кіссінджер відзначив дві перешкоди, які стояли на шляху поділу Німеччини. По-перше, О. Бісмарк будував занадто добре і Німеччина, яку він побудував, винесла почуття єдності навіть після поразок у двох світових війнах [7, р. 352]. По-друге, союзники Франції, насамперед США, не потерпіли б наскільки грубого порушення принципу самовизначення, В. Віль-

сон й без того погодився з рядом умов карального характеру, що було явним протиріччям принципу однакового відношення до переможця та переможеного, обіцяного його «Чотирнадцятьма пунктами».

Спроба примирити американський ідеалізм з французькими кошмарами німецького реваншизму виявилась марною справою. В. Вільсон погодився на коригування «Чотирнадцяти пунктів» в обмін на заснування Ліги націй, від якої він очікував задоволення будь-яких законних образ, що б з'явилися у результаті мирного договору. Франція погодилася на значно менші каральні заходи, ніж ті, які вона вимагала на початку переговорів в надії на те, що США будуть забезпечувати безпеку Франції протягом тривалого часу. Жодна з сторін не досягла своєї мети: Німеччина не була умиротвореною, Франція не домоглася забезпечення особистої безпеки, а США відсторонились від урегулювання. Усі вищезазначені фактори призвели до найстрашнішої катастрофи, яка мала місце в історії людства – Другої світової війни. Внаслідок головних прорахунків, які були допущені в Версалі, на політичній арені з'явилися особистості, які стали справжнім кошмаром для світового порядку.

Г. Кіссінджер відзначав, що ситуація 1930-х років не була унікальною. В кожну епоху людство породжувало демонічні фігури, одержимі ідеями репресій та володарювання над світом. Задача державних діячів, на думку Г. Кіссінджера, полягає в тому, щоб запобігти їхньому приходу до влади, та зберегти міжнародний порядок, здатний їх зупинити, якщо вони все-таки прорвуться на гору. Ядовита суміш міщанського пацифізму, геополітичних перекосів та роз'єднанність союзників, характерна для міжвоєнних років, позбавила їх такої можливості [1, с. 119].

Але в той же час політична арена в 1919 р. значно відрізнялася від часів Віденського конгресу, де створення загального балансу сил виявилось більш легким завданням. Оскільки ідея національного самовизначення ще не була винайдена, учасників конгресу менш за все цікавило творення етнічно цілісних держав на територіях відвойованих у Наполеона.

Незважаючи на численні прорахунки 14 пунктів Вільсона, Ліги націй та Версальсько-Вашингтонської системи, які призве-

ли до найбільш кровопролитної війни в історії, саме на ідеалізмі В. Вільсона ґрунтуються зовнішньополітичні доктрини США, а НАТО багато в чому відображає систему колективної безпеки, якою її бачив В. Вільсон. Зокрема НАТО значною мірою є продовженням зовнішньої політики США, яка базується на тому, що її принципи є апіорі універсальними і їх застосування є корисним на всі часи та для усіх народів.

Підсумовуючи сказане, Г. Кіссінджер зробив висновок, що головною причиною провалу Версальсько – Вашингтонської системи міжнародних відносин було те, що самі країни – учасники не вірили в її справедливість. Дипломати, які зібралися у Версалі, виправдовували роззброєння Німеччини як перший етап планованого загального роззброєння, а репарації спокутою за розв'язану війну. Таким чином, статті Версальського договору про роззброєння деморалізували самих переможців, які не збиралися зменшувати власну військову могутність. А стаття за відповідальність у розв'язанні війни здавалася цілковитим абсурдом для представників континенту, де впродовж століть війни вважали аморальною, але все таки, неминучістю, викликаною конфліктом інтересів, де переможений платив свою ціну, але без ніякого морального підґрунтя. Але для В. Вільсона та інших миротворців Версалю причину виникнення війни 1914–1918 рр. варто було шукати в якомусь носіїві абсолютного зла, який повинен бути покараним. Та коли ненависть розсіялась, тверезі спостерігачі зрозуміли, що питання розв'язання війни більш складне. Дипломати Версалю, які прагнули ослабити Німеччину фізично, зміцнили її геополітично. І після відмови від роззброєння, яка була лише питанням часу, Німеччина постала могутньою, як ніколи раніше. Сьогодні весь світ пам'ятає, причиною якої катастрофи можуть стати дипломатичні помилки.

THE MISCALCULATIONS OF VERSAILLES-WASHINGTON SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONSHIP IN THE ESTIMATES OF H. A. KISSINGER

This article describes the estimates of well-known American diplomat and scientist H. A. Kissinger in point of arrangement of international system after World War I. H. A. Kissinger criticized the system of collective security, which was a result of Versailles-Washington system of conferences and especially a removal of the construction of a new world order two largest European countries Germany and USSR. The isolation of the defeated countries during the postwar settlement scientist considered as the main cause of World War II. As an example of arrangement of the world order after war, H. A. Kissinger cited the Congress of Vienna in 1815.

Key words: *diplomacy, Versailles-Washington system, collective security, H. A. Kissinger, World War I.*

A. A. Бурунов

ПРОСЧЕТЫ ВЕРСАЛЬСКО-ВАШИНГТОНСКОЙ СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ОЦЕНКАХ Г. А. КИССИНДЖЕРА

В данной статье рассмотрены оценки известного американского дипломата и ученого Г. А. Киссинджера в отношении обустройства системы международных отношений после Первой мировой войны. Г. А. Киссинджер критиковал систему коллективной безопасности, которая стала результатом Версальско-Вашингтонской системы конференций и особенно отстранение от строительства нового мирового порядка двух наибольших европейских стран – Германии и СССР. Именно изоляцию побежденных стран во время послевоенного урегулирования ученый считал главной причиной начала Второй мировой войны. Как пример обустройства мирового порядка после войны Г. А. Киссинджер приводил Венский конгресс 1815 года.

Ключевые слова: дипломатия, коллективная безопасность, Первая мировая война, Г. А. Киссинджер, Версальско-Вашингтонская система.

Список використаної літератури та джерел

1. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
2. Киссинджер Г. Мировой порядок / Г. Киссинджер. – М.: Аст, 2015. – 512 с.
3. Хауз Е. Архив полковника Хауза. – Т. 2. / Е. Хауз. – М.: Аст, 2004. – 753 с.
4. Heilbrunn J. Kissinger's Counsel // The National Interest. – 2014. – 26 Aug. – P. 2.
5. Isaacson W. Kissinger: A Biography / W. Isaacson. – N.Y.: Simon Schuster, 1992. – 893 p.
6. Kissinger H. Obama is like chess player // Der Spiegel. – 2009. – 07 Jun. – P. 2.
7. Kissinger H. Otto von Bismarck, Master Statesman // The New York Times book review. – 2011. – 3 Apr. – P. 3-5.
8. Kissinger H.A. World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812-1822 / H. A. Kissinger. – Boston: Mifflin, 1957. – 357 p.

Г. І. Казаков

УДК: 327(73):930.1

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА В. ВІЛЬСОНА (1914-1918 рр.): СПРОБА АНАЛІЗУ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті автором здійснено спробу аналізу американської та англійської історіографії з питання зовнішньої політики В. Вільсона уроки Першої світової війни (1914-1918 рр.). Автором статті здійснено спробу періодизації англо-американської історіографії з окресленої проблеми; виокремлюються основні напрямки, в

Ключевые слова: дипломатия, коллективная безопасность, Первая мировая война, Г. А. Киссинджер, Версальско-Вашингтонская система.

Список використаної літератури та джерел

1. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
2. Киссинджер Г. Мировой порядок / Г. Киссинджер. – М.: Аст, 2015. – 512 с.
3. Хауз Е. Архив полковника Хауза. – Т. 2. / Е. Хауз. – М.: Аст, 2004. – 753 с.
4. Heilbrunn J. Kissinger's Counsel // The National Interest. – 2014. – 26 Aug. – P. 2.
5. Isaacson W. Kissinger: A Biography / W. Isaacson. – N.Y.: Simon Schuster, 1992. – 893 p.
6. Kissinger H. Obama is like chess player // Der Spiegel. – 2009. – 07 Jun. – P. 2.
7. Kissinger H. Otto von Bismarck, Master Statesman // The New York Times book review. – 2011. – 3 Apr. – P. 3-5.
8. Kissinger H.A. World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812-1822 / H. A. Kissinger. – Boston: Mifflin, 1957. – 357 p.

Г. І. Казаков

УДК: 327(73):930.1

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА В. ВІЛЬСОНА (1914-1918 рр.): СПРОБА АНАЛІЗУ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті автором здійснено спробу аналізу американської та англійської історіографії з питання зовнішньої політики В. Вільсона уроки Першої світової війни (1914-1918 рр.). Автором статті здійснено спробу періодизації англо-американської історіографії з окресленої проблеми; виокремлюються основні напрямки, в

межах яких вивчалась та вивчається нині закордоном тематика зовнішньої політики США у роки Першої світової війни.

Ключові слова: *зовнішня політика, Перша світова війна, історіографія, Вудро Вільсон.*

Початок ХХ століття ознаменувався рядом грандіозних змін, причиною чого стала Перша світова війна: відбувся розпад великих монархій, на політичну арену виходять народи, які до цього часу вважалися периферією світу. Змін зазнають і Сполучені Штати Америки, для яких Перша світова війна стала періодом переходу від провінціалізму до спроб світового самоствердження. У цьому контексті актуальним постає вивчення висвітлення зовнішньополітичної діяльності саме В. Вільсона, у англо-американській історіографії, адже незважаючи на наявність значного масиву досліджень, присвячених політиці В. Вільсона, у вітчизняній історіографії на сьогодні ще не існує жодної праці, у якій відбулась систематизація поданого доробку.

Мета статті – здійснити спробу аналізу англо-американського історіографічного доробку з проблем зовнішньої політики В. Вільсона у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.).

Ключовий внесок у вивчення зовнішньої політики В. Вільсона у роки Першої світової війни був зроблений англо-американськими дослідниками. Проте, на сьогодні не має практично жодного комплексного дослідження, у якому було б здійснено аналіз та систематизацію англо-американського історіографічного доробку з досліджуваної проблематики. Науковці здебільшого обмежуються переліком робіт попередників, не зосереджуючись на їх аналізі. Серед дослідників, в роботах яких містяться відомості з досліджуваної теми, варто виділити А. Лінка, Т. Бейлі, А. Пушкарьова, А. Уткіна, А. Степури, В. Фісанова та інших.

Зовнішня політика В. Вільсона в американській історіографії розроблялася з позицій різних історіографічних шкіл. Центральними в працях американських істориків стали проблеми проголошення нейтралітету на початку світової війни, відносини американського керівництва до британської блокади та підводної війни Німеччини, вступу Сполучених Штатів у війну на боці блоку Антанти.

Суспільно-політичні дискусії 1919-1920 рр. сформували дві історіографічні школи – офіційну, представниками якої були Р. Бейкер, Ч. Сеймур, Х. Ноттер, У. Вітке [9; 37; 40; 49] та ревізійністську – У. Міліс [36]. При цьому, незважаючи на належність до певної історіографічної школи, усім роботам був притаманний виражений суб'єктивізм: представники офіційної школи зображали В. Вільсона апостолом світової демократії, полеглим жертвою реакціонерів, тоді як «ревізійністи» взяли на озброєння тезу пацифістськи налаштованих прогресистів, що пояснювали причину втручання США в європейський конфлікт зусиллями англофільські орієнтованих політичних і ділових кіл Америки. Обидві школи висловлювали думку про те, що американська адміністрація була орієнтована на Англію, у зв'язку з чим зближення обох держав було неминучим.

Загальною рисою усіх робіт вказаного періоду була недостатня джерельна база, на яку спиралась дослідники. Так, лише у 1928 р. почали поступово розсекречуватись документи, присвячені зовнішній політиці В. Вільсона, у зв'язку з чим, історики спиралась здебільшого на промови президента та статті опубліковані в роки війни у періодичних виданнях.

У 1930-х рр. публікується і праця З. Фрейда та У. Буллита «Томас Вудро Вільсон. 28-й президент США. Психологическое исследование» [2]. Будучи психологами, автори не наводять нових джерел із вивчення проблеми, проте здійснюють аналіз зовнішньої політики американського президента, крізь позицію психоаналізу. Вони виокремлюють внутрішню складову особистості В. Вільсона, яка сприяла прийняттю ним того чи іншого рішення.

За умов Другої світової війни зростає інтерес до зовнішньої політики В. Вільсона, правління якого припало на Першу світову війну, особливо на його відносинах з Німеччиною в період останнього етапу війни (1917-1918 рр.). Дослідники вказаного періоду, зокрема Т. Бейлі [7; 8] та Дж. Деніелс [19; 20], аналізували зовнішню політику двадцять восьмого американського президента крізь призму його прагнення до миру. Дослідники називали президента миротворцем та вважали, що в усіх промахах його політики був винен уряд Великобританії.

Наступний етап вивчення зовнішньої політики розпочався з моментом завершення Другої світової війни (1945 р.) та тривав до початку 1980-х рр. У цей час з одного боку збільшується кількість різних підходів та концепцій щодо вивчення теми; з іншого – практично в усіх проаналізованих нами працях, наголошується на антирадянській позиції В. Вільсона та його спробі подолати «загрозу більшовизму», ще у зародковому стані.

Значної актуальності у поданий період набуває вивчення європейської політики В. Вільсона у період ізоляціонізму (1914-1917 рр.). Подану тематику розробляли: Е. Бухріг, Л. Канфілд, Дж Купер, У. Джордж, В. Харбаух, Е. Мей, Д. Сміт [12; 14; 16; 25; 26; 35; 41]. Науковці наголошували на тому, що зовнішня політика американського президента була направлена на недопущення вступу США у війну та спроби домогтися якомога швидшого її завершення. При цьому, дослідники намагаються уникати проблем, які стосуються відносин з країнами Латинської Америки та Дальнього Сходу.

Серед дослідників американського нейтралітету 1914-1917 рр. особливої уваги заслуговують праці Е. Мея [34; 35], які досі вважаються основою для вивчення політики В. Вільсона щодо війни у Європі крізь призму ізоляціонізму. У роботах науковця висвітлюються причини встановлення та дотримання урядом США політики ізоляціонізму. Історик наголошує на тому, що ізоляціонізм був необхідний в першу чергу, як засіб захисту американських громадян від війни. Однак, у зв'язку з тим, що жертв уникнути не вдалось, та з метою захисту світової демократії, очільником якої і були США, відбувся вступ країни у війну. При цьому, автор оминає економічний аспект, не вважаючи його важливою складовою політики «ізоляціонізму».

Вагомий внесок у вивчення зовнішньої політики В. Вільсона зробив А. Лінк [29; 30; 31; 32]. Дослідником було видано комплекс праць, в яких було здійснено аналіз усіх зовнішньополітичних напрямків президента в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). Будучи представником офіційної школи, науковець вказує на обумовленість прийняття В. Вільсоном тих чи інших рішень з метою захисту своєї держави. Акцент робиться на

політиці нейтралітету. А. Лінк вважає, що в цей період «будь-яка стратегія, яка не була строго нейтральною, для Сполучених Штатів була немислимою» [30, с. 35]. Політика нейтралітету, на його думку, була орієнтована «виключно на британців». У цьому відношенні він солідарний з «ревізіоністами» в тому, що «Вільсон потурав далекосяжних задумам встановлення системи морського контролю», а, отже, «американський нейтралітет був на користь союзникам». Також, дослідником аналізуються спроби американського посередництва між Антантою та Німеччиною в питанні завершенні війни.

У роботах Дж. Снела, Е. Парсонса, С. Лайвмора [33; 38; 42] увага акцентується на періоді 1916-1917 рр., як шляху від нейтралітету до війни. У цьому контексті висвітлюється еволюція взаємовідносин із Німеччиною, в контексті необмеженої підводної війни.

Еволюції політики В. Вільсона стосовно Німеччини та усього Троїстого пакту присвячені кілька розділів і у роботі Б. Кауфмана «Efficiency and Expansion: Foreign Trade Organization in the Wilson Administration, 1913-1921» [27]. Крім того, автором аналізується і політика на Дальньому Сході, у тому числі і інтервенція проти Радянської Росії.

Вивченню зовнішньої політики В. Вільсона були присвячені окремі розділи у загальних працях з історії американської дипломатії. Зокрема, це роботи І. Асімова, Т. Бейлі, С. Беміс, А. Раппорт [5; 8; 10; 39]. Висвітлюючи зовнішню політику, дослідники дотримувались офіційної позиції Сполучених Штатів, акцентуючи увагу на тому, що саме В. Вільсон розпочав боротьбу з загрозою поширення комунізму.

Якісно новий етап у розвитку американської історіографії розпочався на початку 1980-х рр., з появою такого напрямку, як політичний реалізм, та тривав до завершення ХХ ст. Збільшується кількість праць, сферою вивчення яких був період «активної» участі США у війні (1917-1918 рр.), одночасно перестають досліджуватись проблеми зовнішньої політики В. Вільсона у період нейтралітету (1914-1917 рр.).

Одним з перших, з позиції політичного реалізму, починає вивчати окреслену проблему А. Амбросіус [3; 4]. Дослідник при-

ходить до висновку, що зовнішня політика США ніколи не була реалістичною і розвивалася по спіралі від ізоляціонізму до інтервенціонізму і у зворотньому порядку. Але його інтерпретація зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів відрізняється від тієї, яку висловлювали попередники (зокрема А. Лінк та Е. Мей). Вступаючи з ними в дискусію про першість внутрішніх і зовнішніх факторів початку Першої світової війни, А. Амбросіус приходить до висновку, що світова війна була спровокована комплексом причин: внутрішнім розвитком окремих країн і активним зовнішньополітичним курсом провідних держав світу, чиї інтереси в результаті прийшли до зіткнення. Цей процес злиття внутрішніх і зовнішніх факторів став основою для «нового зразка ліберального інтернаціоналізму протягом Першої світової війни».

Порівняльний аналіз зовнішньої політики В. Вільсона у роки нейтралітету та роки участі США у війні зроблено у статті Дж. Кугана «*Wilsonian Diplomacy in War & Peace*» [15]. Дослідник акцентує увагу на еволюції двох векторів американської дипломатії, а саме відносин із Великобританією та Німеччиною. Він вказує, що В. Вільсон розглядав можливість вступу у війну, як на боці Великобританії (Антанти), так і Німеччини (Троїстий пакт), а сам вступ у Першу світову війну на боці Антанти був обумовлений антиамериканською політикою Німеччини.

Відносини з державами Антанти у період «активної» участі США у війні та плани американського президента, стосовно післявоєнної розбудови світу розглядаються у ряді праць Ф. Калхуна, Р. Феррелла, Д. Стейгарвальда [13; 24; 43]. При цьому, дослідники вказують, що В. Вільсон не бажав бачити того факту, що союзники вбачають у США лише сировину базу, і не відводять американській державі важливої ролі у повоєнному світі.

У поданий період видається перше комплексне дослідження, присвячене «телеграмі Циммермана» під авторством Б. Тучмана [46]. Автор розкриває передумови появи цієї телеграми, її значення на еволюцію відносин США з країнами Європи та самою Мексикою і Японією. Дослідницею висувається теза, що британським урядом було підроблено вказану телеграму, з метою посилення воєнних настроїв у Сполучених Штатах та вступу цієї держави у війну на боці Антанти.

Сучасній англо-американській історіографії з проблем зовнішньої політики В. Вільсона в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) притаманна певна критичність. Дослідники ставлять під сумнів усе написане раніше, вважаючи праці попередників частково заідеологізованими, та на основі наявних джерел намагаються довести власну точку зору щодо подій, які досліджуються.

На сучасному етапі дослідники досить часто акцентують увагу на прорахунках зовнішньої політики В. Вільсона в роки війни. Так, у монографії Р. Стрінера «Woodrow Wilson and World War I: A Burden Too Great to Bear» [45] вказується на значний комплекс прорахунків президента, які були зумовлені його ідеалізмом. Автор намагається здійснити комплексну оцінку зовнішньої політики президента, не зосереджуючи увагу на окремих подіях.

Вільсонський ідеалізм критикується і в роботах К. Дюранта та Дж. Дваєра [21; 23]. У їхніх роботах вивчення теми починається вже з моменту вступу США у війну. Увага акцентується на небажанні В. Вільсона, на відміну від його оточення, зрозуміти неможливість виконання власних ідей В. Вільсона.

Робота Т. Богхарта «Zimmermann Telegram: Intelligence, Diplomacy, and America's Entry into World War I» [11] на сьогодні є найбільш повним дослідженням, яке посвячене телеграмі Цимермана та її місця в зовнішньополітичних відносинах США в роки війни. Автор аналізує зміни у відносинах між США та рештою країн в умовах «розкриття» телеграми. Особливо акцентується увага на відносини з Німеччиною та Мексикою. Крім того, дослідник розкриває і альтернативні підходи, не прийняті офіційною історіографією, щодо факту підробки телеграми британським урядом.

Робота Р. Такепа «Woodrow Wilson and the Great War: Reconsidering America's Neutrality 1914-1917» [47] розкриває відносини США та решти країн світу, зокрема Європи, у період нейтралітету. Вказане дослідження є цікавим у тому факті, що автором використовуються не тільки американські джерела, але і британські та німецькі. Досить сильний акцент робиться на відносинах США та Німеччиною. Автор зазначає, що В. Вільсон у цей період не розглядав Німеччину, як свого ворога.

У дослідженнях Дж. Купера, К. Дьюїка, Р. Кенеді [16; 21; 28] відбувається порівняння зовнішньої політики у роки нейтралітету та роки війни. Порівнюються зовнішньополітичні стратегії В. Вільсона, його опонентів та Конгресу.

Зовнішній політиці В. Вільсона в умовах війни приділені певні розділи і в біографічних монографіях Дж. Купера та Л. Аучінклоса [6; 17]. В контексті зовнішньої політики, біографами американського президента робиться акцент на програмі «14 пунктів» та спробі побудови Ліги Націй.

Таким чином, аналіз англо-американського історіографічного доробку дозволяє засвідчити, що у США та Великобританії склались декілька наукових шкіл із вивчення проблем зовнішньої політики В. Вільсона в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). Одразу із завершенням війни відбувається становлення офіційної та опозиційної їй ревізійної школи. Представники офіційної школи (А. Лінк, Р. Бейкер, Р. Феррел та інші) зображали В. Вільсона апостолом світової демократії, проте з часом почали вказувати і на певні прорахунки у його зовнішній політиці. Ревізіоністи (Е. Мей, У. Міліс) оцінювали В. Вільсона, як некваліфікованого президента; пояснювали причину втручання США в європейський конфлікт зусиллями англофільські орієнтованих політичних і ділових кіл Америки. Сучасна англо-американська історіографія (Р. Кенеді, Дж. Купер та інші) розробляється з позицій політичного реалізму та критичності. Висвітлюючи зовнішню політику В. Вільсона, дослідниками здійснюється спроба показати успіхи та прорахунки американського президента у 1914-1918 рр., залишаючи оцінювання діяльності президента читачеві.

G. I. Kazakov

**FOREIGN POLICY B. WILSON (1914-1918 GG.):
ATTEMPT TO ANALYZE THE ANGLO-AMERICAN
HISTORIOGRAPHY**

In the article the author makes an attempt to analyze American and British historiography of foreign policy B. Wilson during the First World War (1914-1918). The author made an attempt periodization

Anglo-American historiography outlined problems; distinguishes main areas within which studied and studied abroad is now the subject of US foreign policy during the First World War.

Key words: *vneshtnyaya politics, The first Mirovaya War, historiography, Woodrow Wilson.*

Г. И. Казаков

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА В. ВИЛЬСОНА (1914-1918 гг.): ПОПЫТКА АНАЛИЗА АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье автором предпринята попытка анализа американской и английской историографии по вопросу внешней политики В. Вильсона в годы Первой мировой войны (1914-1918 гг.). Автором статьи составлена периодизации англо-американской историографии по обозначенной проблеме; выделяются основные направления, в рамках которых изучалась и изучается в настоящее время за рубежом проблематика внешней политики США в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: *внешняя политика, Первая мировая война, историография, Вудро Вильсон.*

Список використаної літератури та джерел

1. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер // Пер. с англ. В. В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
2. Фрейд З. Томас Вудро Вильсон. 28-й президент США. Психологическое исследование / З. Фрейд, У. Буллит. – М. Прогресс, 1992. – 288 с.
3. Ambrosius L. Woodrow Wilson & the American Diplomatic Tradition: The Treaty Fight in Perspective / L. Ambrosius. – Cambridge: University of Cambridge Press, 1987. – 323 p.
4. Ambrosius, L.E. Wilsonian statecraft. Theory a. Practice of Liberal Internationalism during World War I / L. E. Ambrosius. – Wilmigton (Delaware): SR books, 1991. – XVIII. – 170 p.

5. Asimov I. *The Golden Door: The United States from 1865 to 1918* / I. Asimov. – L., 1977. – 241 p.
6. Auchincloss L. *Woodrow Wilson* / L. Auchincloss. – N.Y., 2000. – 128 p.
7. Bailey T. *Woodrow Wilson and the lost peace* / T. Bailey. – New York: Macmillan, 1944. – 381 p.
8. Bailey Th. A. *A Diplomatic history of American people* / Th.A. Bailey. – Englewood Cliffs (NJ): Prentice Hall, 1980. – 1093 p.
9. Baker R. C. *Woodrow Wilson. Life and letters 1915-1917* / R. C. Baker. – N-Y, 1932. – 637 p.
10. Bemis S. F. *The United States as a World Power. A Diplomatic History. 1900 1950* / S. F. Bemis. – N.Y.: Holt, 1951. – 491 p.
11. Boghardt T. *The Zimmermann Telegram: Intelligence, Diplomacy, and America's Entry into World War I* / T. Boghardt. – Naval Institute Press, 2012. – 320 p.
12. Buehrig, E. *Woodrow Wilson and the Balance of Power* / E. Buehrig. – Bloomington: Indiana Univ. press, 1955. – 325 p.
13. Calhoun, F. S. *Power and principle: Armed intervention in Wilsonian foreign policy* / F. S. Calhoun. – Kent (Ohio): The Kent State Univ. press, 1986. – 333 p.
14. Canfield L. *The Presidency of Woodrow Wilson. Prelude to a World in crisis* / L. Canfield. – Rutherford (N. J.), 1966. – 299 p.
15. Coogan J. *Wilsonian Diplomacy in War & Peace* / J. Coogan, M. Gordon // *American Foreign Relations Reconsidered: 1890-1993*. – New York, Routledge, 1994. – pp. 71-89
16. Cooper J. *Breaking the heart of the world: Woodrow Wilson and the fight for the League of Nations* / J. Cooper. – Cambridge; New York, 2001: Cambridge University Press. – 466 p.
17. Cooper J. *Woodrow Wilson: a biography* / J. Cooper. – New York, 2009: Alfred A. Knopf. – 736 p.
18. Cooper J. M. *The Vanity of Power: American Isolationism*

- and the First World War, 1914-1917 / J. M. Cooper. – Westport (Conn.), 1969. – 420 p.
19. Daniels J. The Wilson era: years of peace, 1910-1917 / J. Daniels. – Chapel Hill, 1944: University of North Carolina Press. – 615 p.
 20. Daniels J. The Wilson era: years of war and after, 1917-1923 / J. Daniels. – Chapel Hill, 1946: University of North Carolina Press. – 605 p.
 21. Dueck C. Hegemony on the Cheap: Liberal Internationalism from Wilson to Bush / C. Dueck // *World Policy Journal*. – 2003. – Vol. 20. – p. 1-11.
 22. Durant K. The First World War: American Ideals and Wilsonian Idealism in Foreign Policy / K. Durant. – New York, 2007: Alfred A. Knopf. – 452 p.
 23. Dwyer J. J. The United States and World War I / John J. Dwyer // *Fort Worth Heritage*. – 2004. – January 26
 24. Ferrell R. H. Woodrow Wilson and World War I: 1917-1921 / R. H. Ferrell. – N.Y., etc.: Harper & Row, 1985. – 346 p.
 25. George, A. L. Woodrow Wilson a Colonel House: A Personality Study / A.L. George, J.L. George. – N.Y.: Scribner, 1964. – 268 p.
 26. Harbaugh W. Wilson, Roosevelt and Interventionism: 1914-1917: A Study of Domestic Influences / W. Harbaugh. – Ann Arbor: University of Michigan, 1954. – 358 p.
 27. Kaufman B. J. Efficiency and Expansion: Foreign Trade Organization in the Wilson administration, 1913-1921 / B. J. Kaufman. – Westport (Conn.), 1974. – 300 p.
 28. Kennedy R. The Will to Believe: Woodrow Wilson, World War I and America's Strategy for Peace and Security (New Studies in U.S. Foreign Relations) / R. Kennedy. – Kent State Univ Pr, 2009. – 291 p.
 29. Link A. S. Wilson the Diplomatist: A Look at His Major Foreign Policies / A.S. Link. – N. Y.: New Viewpoints, 1974. – 165 p.
 30. Link A. S. Woodrow Wilson and the Progressive Era / A. S. Link. – L.: Harper & Brothers, 1954. – 331 p.

31. Link AS. *The Higher Realism of Woodrow Wilson and Other Essays* / A. S. Link. – Nashville: Vanderbilt Univ. Press, 1971. – 425 p.
32. Link A.S. *Wilson: Campaigns for Progressivism and Peace. 1916-1917* / A. S. Link. – Princeton (N.J.): Princeton Univ. Press, 1965. – XVI, 464 p.
33. Livermore S. W. *Woodrow Wilson and the War Congress, 1916-1918* / S. W. Livermore. – Seattle (Wash.); London: University of Washington Press, 1966. – 251 p.
34. May E. R. *From Imperialism to Isolationism, 1889-1919* / E. R. May. – N.Y.: Macmillan, 1964. – 90 p.
35. May E. R. *The World War and American Isolation, 1914-1917* / E. R. May. – Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press, 1959. – 428 p.
36. Millis W. *Road to War. 1914-1917* / W. Millis. – Boston; N.Y., 1935. – 466 p.
37. Notter H. *The Origins of the Foreign Policy of Woodrow Wilson* / H. Notter. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1937. – 695 p.
38. Parsons E. B. *Wilsonian diplomacy. Allied-American rivalries in war and peace* / E. B. Parsons. – St. Louis (Miss): Forum press, 1978. – 213 p.
39. Rappoport A. *A History of American Diplomacy* / A. Rappoport. – N.Y., 1975. – 212 p.
40. Seymour Ch. *American Neutrality. 1914-1917* / Ch. Seymour. – New Haven: Yale univ. press, 1935. – 187 p.
41. Smith D.M. *Robert Lansing a. American Neutrality. 1914-1917* / D.M. Smith. – Berkeley-Los Angeles, 1958. – 218 p.
42. Snell J. *Wilson's Peace Program and German Socialism, January-March 1918* / J. Snell // *The Mississippi Valley Historical Review*. – # 38. – 1951. – pp. 187-214.
43. Steigerwald D. *The Reclamation of Woodrow Wilson* / D. Steigerwald // *Diplomatic History*. – 1999. – Vol. 23. – pp. 79-99.
44. Steigerwald D. *Wilsonian Idealism in America* / D. Steigerwald. – Ithaca: Cornell University Press, 1994. – 302 p.

45. Striner R. Woodrow Wilson and World War I: A Burden Too Great to Bear / R. Striner. – Rowman & Littlefield Publishers; 1ST edition, 2014. – 310 p.
46. Tuchman B. The Zimmermann Telegram / B. Tuchman. – Random House; Reprint edition, 1985. – 256 p.
47. Tucker R. Woodrow Wilson and the Great War: Reconsidering America's Neutrality, 1914-1917 / R. Tucker. – University of Virginia Press, 2007. – 272 p.
48. White W.A. Woodrow Wilson: the man, his time and his task ... With illustrations / W.A. White. – Boston, N-Y: Houghton Million Co, 1924.
49. Wittke C. German-Americans and the World War / C. Wittke. – Columbus: Ohio State Archaeological and Historical Society, 1936.

М. С. Ковальська

УДК94(44).034»175»:902.1Pompadour

РОЛЬ МАРКІЗИ ДЕ ПОМПАДУР В «ДИПЛОМАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ» НАПЕРЕДОДНІ ВСТУПУ ФРАНЦІЇ У СЕМИРІЧНУ ВІЙНУ

В статті досліджується внесок маркізи де Помпадур до так званої «дипломатичної революції» середини XVIII ст. та створення офіційної лінії зовнішньої політики Франції напередодні вступу у Семирічну війну. Проаналізував тогочасне листування маркізи де Помпадур та кореспонденцію декількох зацікавлених осіб, автор здійснює спробу показати процес підготовки Версальського договору 1756 р. та робить висновок про важливість діяльності маркізи де Помпадур по встановленню франко-австрійських союзних відносин та формування зовнішньої політики Франції першої половини 1750-х рр.

Ключові слова: Франція, фаворитка, маркіза де Помпадур, дипломатична революція, зовнішня політика, Семирічна війна, історія фаворитизму.

45. Striner R. Woodrow Wilson and World War I: A Burden Too Great to Bear / R. Striner. – Rowman & Littlefield Publishers; 1ST edition, 2014. – 310 p.
46. Tuchman B. The Zimmermann Telegram / B. Tuchman. – Random House; Reprint edition, 1985. – 256 p.
47. Tucker R. Woodrow Wilson and the Great War: Reconsidering America's Neutrality, 1914-1917 / R. Tucker. – University of Virginia Press, 2007. – 272 p.
48. White W.A. Woodrow Wilson: the man, his time and his task ... With illustrations / W.A. White. – Boston, N-Y: Houghton Million Co, 1924.
49. Wittke C. German-Americans and the World War / C. Wittke. – Columbus: Ohio State Archaeological and Historical Society, 1936.

М. С. Ковальська

УДК94(44).034»175»:902.1Pompadour

РОЛЬ МАРКІЗИ ДЕ ПОМПАДУР В «ДИПЛОМАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ» НАПЕРЕДОДНІ ВСТУПУ ФРАНЦІЇ У СЕМИРІЧНУ ВІЙНУ

В статті досліджується внесок маркізи де Помпадур до так званої «дипломатичної революції» середини XVIII ст. та створення офіційної лінії зовнішньої політики Франції напередодні вступу у Семирічну війну. Проаналізував тогочасне листування маркізи де Помпадур та кореспонденцію декількох зацікавлених осіб, автор здійснює спробу показати процес підготовки Версальського договору 1756 р. та робить висновок про важливість діяльності маркізи де Помпадур по встановленню франко-австрійських союзних відносин та формування зовнішньої політики Франції першої половини 1750-х рр.

Ключові слова: Франція, фаворитка, маркіза де Помпадур, дипломатична революція, зовнішня політика, Семирічна війна, історія фаворитизму.

Жанна Антуанетта Пуассон, маркіза де Помпадур (1721-1764), була одночасно однією з найвідоміших жінок в історії Франції і однією із самих суперечливих персон свого часу. Ім'я маркізи ганьбили в «пуассонадах», але його оспівував Вольтер; серед французьких фавориток вона зробила найбільш всеосяжну спробу активно втрутитися в зовнішню політику, але саме вона ж і привела Францію до найбільших її військово-політичних невдач періоду, що передував Революції 1789 р.

Метою статті є дослідження ролі маркізи де Помпадур в перерозподілі сил міжнародної політики (так званій «дипломатичній революції») з боку Франції напередодні Семирічної війни. Завданнями є: розкриття спектру бачень маркізи де Помпадур протягом ХІХ-ХХ ст. та на початку ХХІ ст., аналіз відносин між Францією, Прусією, Австрією та Англією середини ХVІІІ ст., освітлення дипломатичних взаємовідносин та спілкування Кауніц – Помпадур, дослідження обставин підписання Версальського мирного договору 1756 р., визначення значущості впливу маркізи де Помпадур на події «дипломатичної революції» напередодні Семирічної війни.

В романтичній історіографії ХІХ століття, яка несла на собі сильний відбиток революційних ідей та уявлень, Людовик ХV виглядав як ледачий, бездарний, номінальний король, а маркіза де Помпадур була його енергійною протилежністю. Пізніші дослідження конкретизували роль фаворитки в якості секретаря і радника. Поза сумнівом, Людовик ХV обговорював з фавориткою проблеми зовнішньої політики, проте все ще залишається спірним питання, хто з них врешті-решт приймав важливі рішення, тобто, чи була маркіза де Помпадур дійсно чимось на зразок його першого міністра [12, р. 303]

В результаті в історіографії склалися два умовні напрямки. Помірно-ліберальне трактування розглядає Жанну Пуассон, маркізу де Помпадур, та її зовнішньополітичні невдачі як природне породження деградуючого аристократичного класу. Певно, вона сама була жертвою своїх бездарних міністрів-протеже. Романтичне трактування відмовляється фокусувати увагу на політичних промахах і підкреслює силу духа та енергію цієї жінки. «Після неї

подружка короля перестала сприйматися приналежністю алькова. Будучи неабиякою жінкою, зі свого досить тривіального амплуа вона зробила першу роль, очистила її, надала їй форму, ушляхетнила і гордовитим жестом обернула в прах галантні анекдоти і пересуди про своїх попередниць» [3, с. 193], – писав французький історик Г. Шоссінан-Ногаре.

Маркіза де Помпадур стала офіційною фавориткою Людовика XV в 1745 р., і до початку 1750-х рр. політика знаходилася поза межами її основних інтересів: перш за все, особистого збагачення, потім меценатства. Із посиленням впливу фаворитки зростали так само її амбіції. Скоріше за все, прагнення до реальної влади з'явилося у маркізи де Помпадур з тієї миті, як вона почала неофіційно завідувати просуванням по службі. Придворні або їх родичі, що бажали зайняти ту або іншу придворну посаду, піддавалися перевірячці на лояльність до маркізи де Помпадур.

На тлі політичних змін, що відбувалися в Європі, турботи маркізи де Помпадур були незначними та надуманими. До середини XVIII ст. Франція вже не могла ігнорувати зростаючий вплив Англії як колоніальної держави. Проблема погіршення англо-французьких відносин особливо загострилася в 1755 р., під впливом неспокійної ситуації в колоніях. Традиційним партнером і підтримкою Франції була Пруссія, проте вона пішла на зближення з Англією аж до можливого створення союзу. Підготовка англо-пруського договору в той час, як на порядку денному Франції стояло питання про продовження військового союзу з Пруссією, не носила явно зрадницький характер, але її тлумачили французькі дипломати саме таким чином.

Таке охолодження відносин збіглося із висуненням нового можливого союзника Франції – Австрії. Ще з 1740-х рр. Австрія намагалася налагодити відносини з Францією. У жовтні 1740 р. імператор Карл VI раптово помер, залишивши двадцятичотирирічну дочку Марію-Терезію. У Пруссії також запанував новий молодий король Фрідріх II, який 16 грудня 1740 р. вторгся до австрійської Силезії, продемонструвавши цим свої наміри відносно того, якою буде прусська політика найближчим часом. Таким чином, за півтора десятки років до нагнітання нової європей-

ської війни найважливіші трони зайняли нові особи, що встигли за ці передвоєнні роки навчитися дипломатичним тонкощам та політичній грі.

Імператриця Марія-Терезія відправила до Франції свого міністра закордонних справ із завданням встановити доброзичливий контакт і схилити французького короля до союзу, який би дозволив Австрії підтвердити свої права на її провінцію Силезію [14, р. 16]. У 1755 р. відомий дипломат, австрійський князь Венцель Антон Кауніц (1711-1794), що був послом Марії-Терезії у Франції в 1750-1753 рр., звернувся до маркізи де Помпадур із проханням взяти участь в переговорах.

Ще в 1750 р., прибувши у Фонтенбло, він писав секретареві Марії-Терезії, барону Ігнацію Коху, що він «не забуває також бути ввічливим із мадам де Помпадур» [7, р. 23]. Його розумна поведінка швидко принесла свої плоди. У серпні 1751 р. він впевнено повідомляв, що зав'язав добрі стосунки з маркізою: «Якщо мадам де Помпадур втручатиметься в зовнішню політику, у мене є підстави вважати, що вона не шкодитиме нам. Вона відноситься до мене з добротою і довірою. У Компьені мені довелося в будинку, який я займав, робити послуги придворним, що склали друзів і оточення короля; я знаю, що принц був зворушений цим і що багато хто з них став моїми кращими друзями...» [8, р. 113-114]. В. Кауніц з неприхованим задоволенням констатував наприкінці цього листа: «Коротше кажучи, я не знаю, як це сталося, але вірно те, що і король, і мадам де Помпадур, і все ті, хто їх оточує, ставляться до мене з величезною добротою. Все це, безумовно, справ не вирішує, але подібного роду особисті прихильності не можуть нічого зіпсувати і можуть мати велике значення в деяких обставинах» [8, р. 114]. Прекрасно розуміючи специфіку сучасної йому французької політики, дипломат усіяко прагнув заволодіти прихильністю маркізи де Помпадур, оскільки це автоматично означало б і доброзичливість з боку Людовика XV.

Через декілька місяців між дипломатом і фавориткою відбулася бесіда про політику, результатами якої В. Кауніц був дуже задоволений. Вони немов змагалися в лестощах. Маркіза де Помпадур завірила його, що Людовик XV завжди, навіть в розпалі

військових дій, мав глибоку і щирю пошану до Марії-Терезії, і при особистому знайомстві швидко став би її відданим другом [9, р. 239-240].

До 1755 р. В. Кауніц добре впізнав слабкості і особливості характеру маркізи де Помпадур, вирішив полестити її гордості і зробив ставку на її пихатість [4, р. 202]. Передбачається також, що він передав їй лист від імператриці Марії-Терезії та мініатюру з її зображенням, хоча пізніше будь-яка її кореспонденція з фавориткою Людовика XV офіційно заперечувалася. Марія-Терезія висловила однозначне обурення цим припущенням курфюрсту Саксонському, Фрідріху-Крістіану. Проте, оскільки він був одружений з Марією-Антуанеттою Баварською, своячкою французької дофіни – ворогом маркізи де Помпадур, суспільна думка поставилася до цього спростування скептично [4, р. 202]. Реакція широких верств населення була неприємною для всіх учасників можливої змови. Протягом декількох десятиліть у памфлетах того часу були широко поширені чутки, що встановлення франко-австрійських відносин відбулося завдяки листу імператриці Марії-Терезії, в якому вона звертається до маркізи де Помпадур, називаючи ту своєю «кузиною» [5, р. 136].

В будь-якому випадку, з листів Марії-Терезії [13, р. 360] видно, що вона цінувала маркізу де Помпадур вище, аніж її ставлеників-міністрів, наприклад, Етьєна де Шуазеля (1719-1785), що став міністром закордонних справ лише завдяки протекції маркізи.

Поступово франко-австрійські переговори зосередилися в одній з резиденцій маркізи де Помпадур, в Бельвю, саме там з нею консультувалися Георг Адам Старемберг (1724-1807), австрійський посол у Франції в 1753-1766 рр., і проавстрійські міністри Людовика XV. Саме Г. Старемберг свого часу переконав Марію-Терезію обрати серед декількох фавориток Людовика XV своєю союзницею саме маркізу де Помпадур [6, р. 153].

Таким чином, 1 травня 1756 р. був підписаний перший Версальський мирний договір, що з'єднав давніх суперників, Австрію і Францію, у союзі. В. Кауніц наполіг на тому, щоб Г. Старемберг переконав маркізу в її вирішальній ролі по встановленню даного альянсу. Фаворитка залишилася впевненою, що Версальський

мирний договір – це її особистий успіх в політиці [3, с. 205]. Союз двох країн в тому або іншому вигляді проіснував близько тридцяти років.

За п'ять місяців до цього, в січні 1756 р., Вестмінстерською конвенцією були закріплені нові союзні відносини між Англією і Пруссією. Перед цим Людовик XV відправив послом до Фрідріха II герцога де Ніверне, проте прусський король «посміявся над французьким королем, підписавши договір з Англією в той самий день, коли посол прибув до Берліну» [2, с. 435]. Надалі французи, посилаючись на хронологію подій, всю відповідальність за перекроювання союзів покладали на Англію і Пруссію [5, р. 139], що не зовсім правильно, оскільки впродовж декількох місяців таємних переговорів всі зацікавлені монархи негайно інформувалися про те, що відбувається, послами та секретними агентами.

Ці два договори поклали початок справжньому перевороту в міжнародних відносинах Європи, який став відомий як «дипломатична революція»: старим союзам, франко-пруському і англо-австрійському, на зміну прийшли англо-пруський і австро-французький. Змінився традиційний європейський розклад альянсів, що існував на той час не одне століття. Саме при такому балансі сил Європа згодом вступила у Семирічну війну.

15 травня 1756 р. Англія офіційно оголосила війну Франції, «через декілька арпанів снігу» [2, с. 435], як писав Вольтер: приводом були багаточисельні зіткнення англійців і французів в Північній Америці.

У червні 1756 р. маркіза де Помпадур писала Г. Старембергу, що «більше трьохсот років ... дома Австрії і Франції були ворогами», це протистояння досягло свого накалу за часів кардинала де Рішельє, але прийшла пора змінити цей порядок речей [10, р. 33]. «Що стосується успіхів нашої армії, то вони цілком в руках Провидіння» [10, р. 33-34], – застережливо писала вона, не згадуючи про те, що сама призначала, контролювала і знімала з посад генералів. У подальших листах, особливо за літо 1756 р., вона захоплено писала про успіхи французьких солда-

тів, «цих сміливців», потім ентузіазм почав спадати. У листопаді 1758 р. один з кореспондентів, міністр юстиції Берье, в листі до фаворитки згадує про величезні суми, які витрачалися на війну – «понад 60 мільйонів щорічних витрат ... Слід визнати, що ситуація сильно змінилася з початку війни» [11, р. 88].

Судячи по її висловлюваннях у листах, маркізу де Помпадур украй залучала думка, що саме її діяльність може змінити хід французької історії. З певної точки зору, так і сталося. У Семирічній війні Людовик, що захопився тією дипломатичною лінією, яку вже розробляла маркіза де Помпадур, став на сторону Австрії. Після ряду нищівних поразок і втрати близько мільйона солдат Франції довелося укласти ганебний Паризький мир, віддати Англії декілька стратегічно найважливіших колоній (серед них – Канаду і Індію) [1, с. 416-417].

Фактично, з цього моменту у франко-англійських відносинах і склалася остаточна перевага на користь Англії. Значення Франції як морської держави було знищено, флот зруйнований. Паризький мирний договір був підписаний в 1763 р., за рік до передчасної смерті маркізи де Помпадур. Вона не дожила до того часу, коли змогла б переконатися в далекосяжній провальності своєї політики, і тим більше не дожила до перших грізних звісток революції, що насувалася. Оцінна характеристика ролі маркізи де Помпадур в зовнішній політиці Франції 1750-х рр. традиційно негативна, проте складно заперечувати її сильний вплив. Головною її помилкою було те, що вона переоцінювала власні здібності в якості політика. При цьому маркіза де Помпадур займалася дипломатією з енергією і зацікавленістю, рідкісною навіть для «професійних» політиків того часу, вміла наполягти на своєму, переконати співбесідника, організувати безперебійну роботу радного характеру. Можна стверджувати, що по відношенню до історії Франції зокрема та історії дипломатії взагалі маркіза де Помпадур стала справжньою історичною особистістю, діячем, одним з персоніфікованих чинників історії XVIII століття.

THE SIGNIFICANCE OF MARQUISE DE POMPADOUR'S ACTIVITY IN THE DIPLOMATIC REVOLUTION BEFORE THE SEVEN YEARS' WAR

The article is focused on research of role of marquise de Pompadour, the Louis XV's favourite, in the Diplomatic revolution of 1750^{ies}. Analysing the correspondence between the marquise de Pompadour and a few of her contemporaries, engaged in the process of franco-austrian negotiations on signing of agreement 1756, an author emphasized their political hopes and calculations. Finally, the author of the article shows its conclusion about the importance of the activity of marquise de Pompadour on establishment of franco-austrian allied relations and forming of foreign policy of France in the first half of 1750^{ies} in the context of the Diplomatic revolution.

Key words: *France, favourite, marquise de Pompadour, the Diplomatic revolution, history of favouritism, foreign policy, the Seven Year's War*

M. С. Ковальская

РОЛЬ МАРКИЗЫ ДЕ ПОМПАДУР В «ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ» НАКАНУНЕ ВСТУПЛЕНИЯ ФРАНЦИИ В СЕМИЛЕТНЮЮ ВОЙНУ

Статья посвящена исследованию роли маркизы де Помпадур, фаворитки французского короля Людовика XV, в «дипломатической революции» 1750-х гг. Проанализировав переписку маркизы де Помпадур и нескольких её современников, вовлечённых в процесс франко-австрийских переговоров по подписанию договора 1756 г., автор показывает их политические надежды и расчёты. Автор приходит к мнению о важном значении маркизы де Помпадур в содействии установлению дружественных франко-австрийских отношений и расстановке сил накануне Семилетней войны.

Ключевые слова: *Франция, фаворитка, маркиза де Помпадур, внешняя политика, Семилетняя война, история фаворитизма*

Список використаної літератури та джерел

1. Белоусов А. Париж и парижане [Текст] / А. Белоусов // История Франции / Сост. А. Р. Андреев. – М.: Крафт+, 2009. – С. 300-463.
2. Вольтер. Мемуары [Текст] / Вольтер // Вольтер : Избранные произведения. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1947. – С. 391-453.
3. Шоссинан-Ногаре Г. Повседневная жизнь жен и возлюбленных французских королей [Текст] / Ги Шоссинан-Ногаре. – М.: Молодая гвардия, Палимпсест, 2003. – 249 с.
4. Campardon E. Madame de Pompadour et la cour de Louis XV au milieu du XVIIIe siècle [Texte] / Emile Campardon. – Paris: Henri Plon, 1867. – 515 p.
5. Capefigue M. Madame la marquise de Pompadour [Texte] / Jean-Baptiste Honoré Raymond Capefigue. – Paris: Amyot, 1858. – 296 p.
6. Goncourt E., Goncour J. Madame de Pompadour [Texte] / Edmond de Goncourt, Jules de Goncourt. – Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, fils et co., 1888. – 402 p.
7. Kaunitz W. Kaunitz à Koch. Fontenbleau, le 7 novembre 1750 [Texte] / Wenzel Anton Kaunitz // Correspondance secrete entre le comte A.W. Kaunitz-Rietberg ambassadeur imperial a Paris et le baron Ignaz de Koch, secretaire de l'imperatrice Marie-Therese, 1750-1752 / Publ. par Hanns Schlitter. – Paris : E. Plon, Nourrit et co., 1899. – P. 20-23.
8. Kaunitz W. Kaunitz à Koch. Paris, le 22 aout 1751 [Texte] / Wenzel Anton Kaunitz // Correspondance secrete entre le comte A.W. Kaunitz-Rietberg ambassadeur imperial a Paris et le baron Ignaz de Koch, secretaire de l'imperatrice Marie-Therese, 1750-1752 / Publ. par Hanns Schlitter. – Paris : E. Plon, Nourrit et co., 1899. – P. 112-114.
9. Kaunitz W. Kaunitz à Koch. Paris, le 23 juin 1752 [Texte] / Wenzel Anton Kaunitz // Correspondance secrete entre le comte A.W. Kaunitz-Rietberg ambassadeur imperial a Paris et le baron Ignaz de Koch, secretaire de l'imperatrice Marie-Therese, 1750-1752. – Paris : E. Plon, Nourrit et co., 1899 /

- Publ. par Hanns Schlitter. – P. 238-240.
10. Pompadour J. Lettre XXII Au Comte de Staremberge, Juin, 1756 [Texte] / Jeanne Antoinette Poisson, marquise de Pompadour // Lettres de madame la marquise de Pompadour depuis 1753 jusqu'a 1762, inclusivement. – Londres: Chez G. Owen & T. Cadell, 1772. – P. 33-34.
 11. Berrier M. Lettre XXIX De Monsieur Berrier. Paris, le 2 Novembre, 1758 [Texte] / M. Berrier // Lettres de madame la marquise de Pompadour depuis 1753 jusqu'a 1762, inclusivement. – Londres: Chez G. Owen & T. Cadell, 1772. – P. 86-89.
 12. Lewis T. Madame de Pompadour : Eminence without Honor [Text] / Tess Lewis // The Hudson Review. – Vol. 56. – 2003. – № 2. – P. 303-314.
 13. Marie-Thérèse d'Autriche. Marie-Thérèse à Mercy, Schönbrunn, 31 juillet [Texte] / Marie-Thérèse d'Autriche, impératrice consort du Saint-Empire // Correspondance secrète entre Marie-Thérèse et le comte de Mercy-Argenteau / Publ. par Alfred d'Arneht, intr., et de notes. – En 3 t^{es}. – T. 2. – Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, fils et co., 1874. – P. 359-361.
 14. Pevitt A. Madame de Pompadour; Mistress of France [Text] / Algrant Christine Pevitt. – New York: Grove Press, 2003. – 352 p.

С. С. Павленко

УДК 94(520+(470+571))“1900/1906”

ДІЯЛЬНІСТЬ ЯПОНСЬКОГО КОНСУЛА В ОДЕСІ В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ КРИЗИ РОСІЙСЬКО- ЯПОНСЬКИХ ВІДНОСИН ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджується діяльність К. Іідзіми – японського консула в Одесі (1900–1906 рр.). Розкривається вплив російсько-японських відносин на зміст основних напрямків його роботи. Аналізуються основні консульські функції.

Ключові слова: *К. Іідзіма, Японське імперське консульство в Одесі, російсько-японська війна, Одеса, консульські функції.*

- Publ. par Hanns Schlitter. – P. 238-240.
10. Pompadour J. Lettre XXII Au Comte de Staremberge, Juin, 1756 [Texte] / Jeanne Antoinette Poisson, marquise de Pompadour // Lettres de madame la marquise de Pompadour depuis 1753 jusqu'a 1762, inclusivement. – Londres: Chez G. Owen & T. Cadell, 1772. – P. 33-34.
 11. Berrier M. Lettre XXIX De Monsieur Berrier. Paris, le 2 Novembre, 1758 [Texte] / M. Berrier // Lettres de madame la marquise de Pompadour depuis 1753 jusqu'a 1762, inclusivement. – Londres: Chez G. Owen & T. Cadell, 1772. – P. 86-89.
 12. Lewis T. Madame de Pompadour : Eminence without Honor [Text] / Tess Lewis // The Hudson Review. – Vol. 56. – 2003. – № 2. – P. 303-314.
 13. Marie-Thérèse d'Autriche. Marie-Thérèse à Mercy, Schönbrunn, 31 juillet [Texte] / Marie-Thérèse d'Autriche, impératrice consort du Saint-Empire // Correspondance secrète entre Marie-Thérèse et le comte de Mercy-Argenteau / Publ. par Alfred d'Arneht, intr., et de notes. – En 3 t^{es}. – T. 2. – Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, fils et co., 1874. – P. 359-361.
 14. Pevitt A. Madame de Pompadour; Mistress of France [Text] / Algrant Christine Pevitt. – New York: Grove Press, 2003. – 352 p.

С. С. Павленко

УДК 94(520+(470+571))“1900/1906”

ДІЯЛЬНІСТЬ ЯПОНСЬКОГО КОНСУЛА В ОДЕСІ В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ КРИЗИ РОСІЙСЬКО- ЯПОНСЬКИХ ВІДНОСИН ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджується діяльність К. Іідзіми – японського консула в Одесі (1900–1906 рр.). Розкривається вплив російсько-японських відносин на зміст основних напрямків його роботи. Аналізуються основні консульські функції.

Ключові слова: *К. Іідзіма, Японське імперське консульство в Одесі, російсько-японська війна, Одеса, консульські функції.*

Традиційне міжнародне право обмежує компетенції діяльності консульського інституту соціально-економічними питаннями. Проте, фактичний зміст сфери консульської відповідальності демонструє пряму залежність від характеру міждержавних відносин, локальних особливостей країни перебування та зовнішньополітичного курсу держави, інтереси якої консул має відстоювати. Протиріччя російських та японських експансіоністських інтересів у Китаї та Кореї у другій половині 1890-х рр. актуалізували для токійського уряду значення діяльності консульських установ у Росії. Через своє розташування у важливому військово-морському та торгівельно-економічному порту Росії, японське консульство в Одесі мало принципово тактичне значення для Токіо. Його діяльність дозволила японцям безпосередньо відстежувати ситуацію у європейській частині імперії. Конфронтація між Росією та Японією призвела до трансформації основних напрямів діяльності японського консульства у відповідності до інтересів Токіо на Півдні Російської імперії на початку ХХ ст.

Діяльність японського імперського консульства в Одесі залишається малодослідженим сюжетом російсько-японських стосунків. Американський науковець Дж. Ленсен у роботі «*Japanese Diplomatic and Consider Officials in Russia*» здійснив спробу скласти перелік службовців японських консульських установ на території Росії [24]. Хоча у цьому дослідженні ми знайшли деякі хронологічні помилки, що додає важливість обраної нами теми, наразі воно залишається єдиною комплексною роботою з історії становлення японської консульської служби у Росії. Лише побіжно торкається діяльності японського консула в Одесі сучасний історик Ф. О'Брайен. При цьому головним предметом його дослідження є вивчення військової співпраці Великобританії та Японії за союзним договором 1902 р. [27, р. 72-73]. Досліджуючи розвідницьку діяльність консульських чинів на Півдні Російської імперії, українські дослідники Л. Вовчок [2, с. 13] та О. П. Тригуб [11] приділяють увагу характеру функціонування зазначеної установи. Для японської історичної науки дана проблематика не набула достатньої актуальності і тому для неї притаманні лише «згадування» про існування у Одесі консульства Японії без на-

дання відповідних характеристик. Таким чином, у доступних нам наукових працях розглядаються лише окремі сюжети діяльності японського імперського консульства в Одесі, які вписані у контекст інших дослідницьких проблем.

Дослідження базується на джерелах з трьох складових. Перша група джерел охоплює документи, що характеризують консульське право ХІХ – початку ХХ ст. Вони дозволяють не лише зрозуміти юридичну основу діяльності установ, але й визначити, наскільки консул дотримувався правових норм в залежності від певного стану відносин. До цієї групи належать «Правила для японських консулів» 1890 р. [29], а також різноманітні урядові накази та інструкції. Друга група джерел складається зі звітів консульських та дипломатичних чинів, що містять відомості про діяльність японського консульства в Одесі, зокрема, К. Ідзими, Е. Хінана та інших. Змістовно ці матеріали демонструють зміни у діяльності установи, спричинені наближенням російсько-японської війни. До третьої групи джерел належать матеріали періодичних видань. У нашому випадку це матеріали «Торгово-промышленной газеты» та «Южного обозрения». Вони розкривають ставлення російського суспільства як до діяльності японської установи, так і щодо окремих процесів у низці питань російсько-японських відносин.

Зазначена історіографічна база та джерела надають можливість дослідити головні напрями діяльності японського імперського консула в Одесі та їх залежність від стану російсько-японських відносин початку ХХ ст., що складає головну мету цього дослідження.

Призначення К. Ідзими. Хоча з середини 90-х рр. ХІХ ст. спостерігається поступове погіршення російсько-японських відносин, до початку ХХ ст. сторони утримувались від відкритого збройного протистояння. Російський уряд не розглядав Японію як серйозного суперника та, усвідомлюючи слабкість своїх позицій на Далекому Сході, волів відтермінувати конфлікт і, певною мірою, згладити найгостріші міждержавні протиріччя. Токійська сторона також розуміла свою тогочасну неспроможність протидіяти Росії, яка у військово-політичному відношенні була сильнішою ніж Японія.

Тому остання зосередила свою увагу на пошуку союзників для зміцненні свого положення на міжнародній арені та посилення військових сил. Досвід японсько-китайської війни 1894–1895 рр., коли японська перемога, здобута військовим шляхом, були «відібрана» дипломатичними маневрами Росії, Німеччини та Франції, спонукав Токіо до обачних дій.

На початку ХХ ст. відбувається збільшення чисельності службовців у консульствах Японії. Якщо на 1892 р. їх загальна кількість становила 98 осіб, то на 1900 р., згідно відомостей російського віце-консула у Хакодате Н. Роспопова, вона збільшилась до 252. Слід враховувати, що переважна більшість з них були резидентами у Китаї (35 осіб) та Кореї (178 осіб), що відповідало тогочасним прагнення Японії надійно закріпитись у регіоні і консульські чини мали сприяти цьому. Як повідомляв Н. Роспопов, чисельність японських консульських службовців у Росії становила 7 осіб [9, с. 136]. До цієї інформації слід ставитись досить критично, адже російська сторона не враховувала персонал японського комерційного агентства у Владивостоці. Тобто, 7 осіб – це чисельний склад лише двох японських консульських установ у Одесі та Корсакові. Ще близько 6 осіб були службовцями установи у Владивостоці [1, с. 16].

Причина збільшення кількості консульських службовців була обумовлена як практичною необхідністю, так і наявністю фахівців, що були здатними відповідати вимогам рівня консульських службовців. Встановлення на початку 90-х рр. чіткої системи акредитації та визначення вимог для просування по кар'єрній драбині дозволило токійському уряду збільшити штат службовців закордонних установ. Зауважимо, що остаточно вирішити проблему недостатньої кількості консульських чинів на той час японському уряду ще не вдалося [24, р. 5].

За таких обставин на посаду нового імперського консула в Одесі було призначено Каметаро Іідзіму (Яп. – 飯島亀太郎, інший варіант перекладу на українську Ііджіма Каметаро, англ. – Iijima Kametaro). Сама установа діяла з 1889 р. Тривалий час її очолював почесний консул О. В. Ракшеєв, основним напрямом діяльності якого були торгівельно-економічні питання [8, с. 85–86].

Зрозуміло, що призначення етнічного японця мало кардинально змінити напрями та характер функціонування установи.

К. Ідзіма закінчив Токійський університет (1893 р.) та був кар'єрним дипломатом, який не мав досвіду роботи у військовій сфері [20]. Останнім його місцем служби, перед призначенням до Одеси, була посада секретаря при японській дипломатичній місії у Петербурзі. У 1899 р. його було відряджено на батьківщину, і до Росії вдруге він повернувся вже як японський консул [12].

К. Ідзіма розпочав виконувати свої консульські обов'язки в Одесі у 1900 р. [32]. Також до установи як студенти-перекладачі, тобто секретарі, були призначені Н. Фукуда та М. Мацумото [29, р. 144]. Установа знаходилась у м. Одеса на вул. Воронцовській, буд. 4 [14, арк. 85]. Таким чином, японське консульство в Одесі було нечисленним, а тому його діяльності не була притаманна суспільна активність.

З набуттям чинності у 1899 р. російсько-японської конвенції про торгівлю та мореплавання від 1895 р. обсяги японського експорту до Російської імперії поступово збільшувались. Загальна вартість продукції, ввезеної з Японії до європейської Росії за 1903 р., склала 1 125 250 єн, що значно перевищувало обсяг російської продукції, імпортованої до японських островів з цього регіону (її вартість становила 291 558 єн). Слід зазначити, що тогорічний загальний японський експорт складав майже 290 млн. єн, включаючи 2 239 980 єн до азійської частини Росії [21, р. 3]. Токійський уряд шукав нові ринки збуту та прагнув збільшити обсяги свого експорту у європейську частину Росії. Діяльність японського консула в Одесі мала сприяти досягненню цієї мети.

Перший звіт К. Ідзіми на посаді консула датується травнем 1900 р. Тематично він присвячений поширенню перських облігацій у Росії [32]. При виконанні своїх обов'язків у сфері міждержавної торгівлі К. Ідзіма зосередив увагу на дослідженні економічних умов Одеси та регіону. У своїх звітах він наводить відомості про виробництво алкоголю, стан цукрової промисловості та сільського господарства Півдня Російської імперії, зазначає основні групи товарів та ціни на них [31]. Збір подібних відомостей мав допомогти токійським чиновникам скласти цілісну картину

економічного положення Півдня Російської імперії та, відповідно до отриманої інформації, скорегувати намічений курс розвитку російсько-японської торгівлі.

Діяльність консульства була далеко не єдиним заходом щодо досягнення поставленої японським урядом цілі – стимулювання розвитку російсько-японських економічних відносин. У жовтневому номері газети «Южное обозрение» за 1900 р. повідомлялось: «Учора до Одеси прибула особлива японська комісія від японського товариства пароплавства і торгівлі, яка планує встановити пряме сполучення з портами Чорного моря для перевезення пасажирів і, головним чином, товарів» [17, с. 3].

Важливим напрямом діяльності консульства за часів К. Іідзими, що згадувалось у положеннях консульського права, були обов'язки з дослідження комерційного мореплавання Одеси. Третина японських «Правил...» від 1890 р. була присвячена саме роз'ясненню цих питань [29]. З огляду на це К. Іідзіма приділяв значну увагу дослідженню стану російського добровольчого флоту та маршрутів його сполучення, зокрема, з портами Італії та США [35].

Соціально-економічні питання були домінуючим у роботі К. Іідзими у перші роки його службі в Одесі, але зі зміною характеру взаємин Росії та Японії обсяг завдань консульства зазнав змін.

Вплив російсько-японських відносин на діяльність К. Іідзими (1900-1904 рр.). Зволікання Росії з виведенням своїх військ з Маньчжурії після придушення «Боксерського повстання» 1900 р., посилення позицій царського уряду у Китаї та Кореї поступово стали консолідуючим фактом для зближення Великобританії та Японії. У 1902 р. між країнами було укладено союз, що у подальшому дозволило токійському уряду зміцнити свої військово-стратегічні та зовнішньополітичні позиції. З цього часу і російська, і японська сторони були налаштовані на військові дії. Міждержавні переговори, що на той час проводилися між країнами, мали на меті відтермінування відкритого конфлікту задля завершення обома сторонами приготувань до агресії. Як зазначав тогочасний російський дослідник Г. Дюомолар, обидві держави відкинули можливість мирного вирішення протиріч, розраховуючи на кращі

перспективи посилення свого впливу у Китаї та Кореї [5, с. 265].

Кожна зі сторін виробила власну стратегію радикального вирішення російсько-японських протиріч. З огляду на власну ресурсну обмеженість, військові кола Японії були прихильниками нетривалого відкритого конфлікту зі швидким захопленням ключових позицій у Кореї та Маньчжурії (Порт-Артур). З іншого боку, у 1903 р. статс-секретар О. М. Безобразов розробив довгостроковий план вирішення російсько-японських протиріч, що складався з трьох пунктів: 1) посилення російських позицій на Тихому океані; 2) політична ізоляція Японії; 3) після цього можливі переговори вже «на більш скромних для... [Японії] умовах» [4, с. 16]. Російські військові до початку конфлікту не виробили детального плану військових дій, намітивши лише основний курс початкового періоду протистояння, який передбачав при нападі Японії відступ на оборонні позиції до прибуття основної частини армії [7, с. 23].

Зазначені події мали безпосередній вплив на діяльність К. Ідзіма, який тепер керував консульством, що знаходилося на території майже ворожої країни. Розширився обсяг його традиційних повноважень. У своїх звітах, як і раніше, консул подає інформацію про комерційний флот та роботу одеського порту, що мав для Росії військово-стратегічне значення. К. Ідзіма продовжує звітувати про наявні шляхи сполучення російського добровольчого флоту, зокрема, з Великобританією та США [22] [34], порядок роботи одеської портової митниці і розмір митних та інших супутніх зборів при ввезенні товарів [25]. Але поступово економічні питання набувають другорядного значення. К. Ідзіма звертає більше уваги на питання зовнішньої політики царського уряду, стосунки Росії з Францією, її активні дії у Китаї. Стосовно останнього, він, наприклад, повідомляє про розміщення російських облігацій у Маньчжурії, виплату китайською стороною репарації Росії, надання російським урядом Китаю позик на будівництво залізниці [30]. Важливе значення у цій системі стосунків мали взаємини між Петербургом та Парижем. К. Ідзіма аналізує зміст матеріалів російських періодичних видань (зокрема, газети «Санкт-Петербургские ведомости»), де розкривались питан-

ня російсько-французького зближення. Консул відзначає, що у газетних публікаціях вказується на економічну зацікавленість Франції у зближенні з Росією і робиться акцент на винятково мирному характері союзу, який презентувався як зразковий для всієї Європи [33].

У Токіо чітко усвідомлювали, що військово-стратегічний потенціал Росії значно перевищував японський. Тому паралельно з підготовкою власних сил до ведення військових дій японці прагнули отримати достовірні відомості про стан російського військово-морського флоту. Дослідження подібних питань перебувало поза юридично визначеного поля консульської компетенції, але виявилось досить важливою функцією [2, с. 13].

Таким чином, з наближенням російсько-японської війни збір стратегічної інформації стає актуальним напрямом консульської діяльності К. Ідзими. У звіті від 22 червня 1903 р. консул подає інформацію про склад російського чорноморського військово-морського флоту, наводячи відомості не лише про його чисельність, але й з переліком назв військових суден та їх класів [36]. Це дозволяло японському військовому керівництву сформулювати досить точне уявлення про силу російського чорноморського військово-морського флоту, що було важливим в умовах наближення війни.

Укладення англійсько-японського союзу дозволило налагодити співпрацю у сфері обміну інформацією між британськими та японськими дипломатами і консульськими чинами. Як зауважив Ф. О. Брайен, з 1903 р. К. Ідзіма та Ч. Сміт, британський генеральний консул у Одесі, постійно обмінювалися відомостями про стан російського військово-морського чорноморського флоту. Перед початком російсько-японської війни МЗС Японії, відповідно до клопотання японського генерального штабу, доручило К. Ідзімі функцію кураторства західних інформаторів. Серед них був Т. Дж. МакКенон, кореспондент журналу Таймс у м. Одеса [27, р. 72-73]. Таким чином, будучи японським консулом, К. Ідзіма здійснював повноцінну розвідницьку діяльність у регіоні.

Згортання діяльності Японського імперського консульства в Одесі. Хоча наприкінці 1903 р. офіційні кола на високому рівні міждержавних відносин продовжували запевнювати суспільство

про відсутність між Росією та Японією принципових протиріч, у тогорічному жовтневому номері «Торгово-промышленной газеты» зазначалося: «Згідно відомостей японського консульства, значна частина японців, що мешкали в Одесі, виїхали на батьківщину» [10, с. 1]. Японські консульські службовці продовжували виконувати свої зобов'язання, але з огляду на загострення російсько-японських відносин на початку 1904 р. спостерігається поступове згортання діяльності установ.

24 січня (6 лютого) 1904 р. японський надзвичайний та уповноважений посланець у Петербурзі С. Куріно передав графу В. М. Ламздорфу дипломатичну ноту. У ній зазначалося, що, оскільки вимоги Токіо стосовно російсько-японських протиріч у Кореї та Китаї «не отримали уваги, якої вони заслуговують», то токійський уряд «вирішив припинити свої дипломатичні зносини з Імперським Російським урядом...» [16, с. 181]. Після вручення ноти С. Куріно зробив заяву про свій намір 26 січня (8 лютого) 1904 р. покинути не лише Петербург, а і межі Російської імперії [16, с. 181]. До аналогічних дій, однак вже без притаманної столичній місії демонстративності, вдалися і службовці японських консульських установ на російській території. 25 січня (7 лютого) К. Ідзіма отримав наказ міністра закордонних справ Японії Д. Комури припинити діяльність його установи. У наказі було зазначено, що введення всіх справ буде передано американському консулові. К. Ідзіма залишив Одесу 26 січня (8 лютого) 1904 р., за день до початку військових дій [24, р. 145]. 28 січня (10 лютого) він прибув до Відня, де очікував на подальші інструкції від уряду своєї країни [28]. У Росії від'їзд консула ніхто не сприймав як знак, що вказував на початок війни, через незначне, з точки зору царського уряду, політичне значення установи. Окрім того, російське політичне та військове командування дійсно недооцінювало Японію, вважаючи її у військовому відношенні досить слабкою, а також через впевнення у перевазі власних сил.

Одеська газета «Южное обозрение» від 28 січня (10 лютого) 1904 р. повідомляла: «Незважаючи на загострення політичних подій, японські купці не розривали до останніх днів свої зносини з російськими і європейськими фірмами. Почтова кореспонден-

ція та товари продовжують в Одесі отримуватися справно з міст Японії в звичайному порядку без будь-яких затримок шляхом... в Одесі торгівельні фірми, що мають зносини з Японією, отримали повідомлення, що нещодавно у порту Йокогама, здійснювалося навантаження нових партій японських товарів, призначених для Одеси на пароплави Добровільного флоту... З Японії в Росію і Європу, головним чином, спрямовуються такі товари, як предмети побуту, мигдаль, копра, бамбук, сірники і меблі кустарного виробництва, фарфор, статуетки та інші речі...» [18, с. 3].

У тому ж випуску йшлося про факт згорання діяльності в Одесі японського імперського консульства: «З від'їздом учора секретарів японського консульства Фукуди та Мацумото у Одесі залишається лише один японець... для охорони майна... Учора ввечорі обидва секретарі також виїхали до Відня аби потім, зустрівшись зі своїм консулом, направитись до Берліну у розпорядження свого посланця...» [18, с. 3]. Посилаючись на запевнення Н. Фукуди, газета інформувала, що «.. після приїзду усіх членів японського консульства до Берліну, там відбудеться екстрена нарада посла Японії з послами інших зацікавлених країн, які фактично залишаються осторонь від подій, що відбуваються» [19, с. 3].

Однак, незважаючи на загальний дружній тон газетної публікації, у ній робиться зауваження, що «очікуваний рух [японських] військ, як нам вдалося дізнатися, чудово був відомий членам японського консульства» [19, с. 3].

У цілому від'їзд японських консульських службовців з Одеси відбувся досить спокійно, без проявів відкритої агресії зі сторони місцевої громадськості.

Згідно тогочасного консульського права при оголошенні війни охорона консульських архівів могла бути доручена консулу дружньої країни. За умов відсутності в Одесі особи, що могла б опікуватися цими питаннями, на прохання Токіо їх виконання було доручене консулу США Е. Хінану. Під його керівництво були передані японські консульські архіви. Він також мав найняти охоронця для будівлі, де раніше розташовувалась установа. Щомісячна заробітна плата охоронця становила 30 руб. [28].

Положення Японського імперського консула в Одесі у роки російсько-японської війни. 27 січня (9 лютого) 1904 р. японська

ескадра здійснила напад на кораблі російського флоту, що перебували на рейді Порт-Артуру. Ця подія стала приводом для початку російсько-японської війни (1904-1905 рр.).

За умов розгортання військових дій, важливим питанням для японської сторони стала можливість участі у конфлікті російсько-чорноморського флоту. На початку ХХ ст. прохід військових суден через протоки Босфор і Дарданелли був заборонений. Японія побоювалась, що Росія проігнорує заборону і відправить чорноморський флот на Далекий Схід. Це питання було проблемним для Японії, адже через відсутність офіційних японських представників у Туреччині Токіо не міг безпосередньо стежити за російською активністю у районі проток.

Незважаючи на початок військових дій, К. Ідзіма, що перебував у Відні, продовжував залишатися службовцем МЗС Японії і був зобов'язаний слідкувати за російською активністю на Чорному морі. Для виконання цих обов'язків у липні 1904 р. він нелегально прибув до м. Константинополь. Попередньо К. Ідзіма звернувшись до англійських дипломатичних кіл із запитом про можливість надання йому необхідної інформації через їх представника у Туреччині. Однак з огляду на стан англійсько-турецьких відносин та нейтралітет Туреччини, Великобританія відмовила японському консулу у цьому проханні. У супереч офіційній британській позиції, англійський повірений у справах у м. Константинополь Н. Р. О'Конор надав К. Ідзімі відомості про становище російського чорноморського флоту в зазначеному регіоні. Питання про те, чому британський представник проігнорував офіційну урядову позицію, залишається без відповіді. Як припускає П. О'Брійен, англієць просто вчасно не отримав відповідних інструкцій. Зрештою, його співпраця дозволила Японії корегувати ведення своїх військових дій залежно від набутої інформації [27, р. 72-73].

Слід зазначити, що К. Ідзіма був не єдиним японським резидентом, що діяв у Східній Європі на користь своєї країни. Згідно відомостей російського представника у Римі І. Ф. Манасевича-Мануйлова, у Стокгольмі діяв японський військовий агент М. Акаши – керівник шпигунсько-розвідницької діяльності. У своєму звіті від 20 квітня (3 травня) 1905 р. І. Ф. Манасевич-Мануйлов зазна-

чав, що М. Акаши на той час вже мав у Одесі співробітника, який працював на японську розвідку та прагнув налагодити контакти ще з однією особою, яка могла б допомагати зі збором інформації про ситуацію на Півдні Російської імперії [6, с. 74-75].

Після того, як на початку 1904 р. персонал японського консульства залишив Одесу, обов'язки по нагляду за майном будівлі виконував К. Тагасі. Тривалий час його діяльність залишалась поза увагою місцевої російської адміністрації. Згідно затверджених російським урядом «Правил, якими має намір керуватися Росія під час війни з Японією» (від 1 (14) лютого 1904 р.), японським підданим, що проживали на території Російської імперії, за винятком Далекосхідного намісництва, дозволялось продовжувати своє перебування і займатися мирними справами під захистом діючих законів [15, арк. 1]. Але по мірі розгортання військових дій російська сторона переглянула своє ставлення до японців, що знаходилися на території імперії. У серпні 1904 р. К. Тагасі був звинувачений у підтримці таємних відносин з агентами японського уряду. Його було заарештовано. За умов відсутності японських представників в Одесі, консул США намагався довести невинність К. Тагасі. Однак зрештою, у супроводі жандармів японець був фактично висланий за межі Російської імперії через російсько-австрійський кордон [28].

Поновлення діяльності японського імперського консульства в Одесі. З підписанням між Росією та Японією Портсмутського миру 23 серпня (5 вересня) 1905 р. відбувається процес поступового налагодження міждержавних відносин та діяльності консульських установ.

2 (15) березня 1906 р. одеському градоначальнику А. Григор'єву надійшло повідомлення від Департаменту поліції, де йшлося про те, що японська сторона звернулася з клопотанням про допущення К. Ідзіми до виконання консульських обов'язків у Одесі. На той час консул ще не отримав від російського уряду екзекватури (дозволу), де б офіційно підтверджувалося його призначення [3, арк. 1]. Місцева одеська адміністрація не мала жодних заперечень проти поновлення діяльності консульства і видала відповідні розпорядження про допущення К. Ідзіми до виконання покла-

дених на нього обов'язків [3, арк. 2]. Офіційно він був визнаний у якості японського консула в Одесі згідно наказу імператора Миколи II від 15 (28) квітня 1906 р. [3, арк. 6].

У післявоєнний період служби в Одесі консул продовжив намагання «зрозуміти» Південь Російської імперії та виконувати роль посередника між місцевою російською адміністрацією та японськими підданими, що проживали або тимчасово перебували у Одесі [3, арк. 3].

Наприкінці серпня 1906 р. генерал-майор Одеський градоначальник П. Ф. Глаголев отримав повідомлення, що «через від'їзд японського консула у м. Одеса Каметаро Іджими у відпустку до Японії управління справами консульства передано ним Фукуді, секретарю того ж консульства» [13, арк. 9]. З відпустки К. Ідзіма до Одеси не повернувся, оскільки отримав призначення на нове місце служби. Подібна ситуація для японської консульської системи була досить типовою. В умовах недостатньої кількості кваліфікованих кадрів та збільшення чисельності консульських установ досвідчені службовці призначались у більш важливі місця.

З рештою, для К. Ідзіми його діяльність у м. Одеса стала однією зі сходинок його консульської кар'єри. Вже у 1907 р. він виконував обов'язки генерального консула у м. Калькутта, а у 1913 р. був призначений генеральним консулом у м. Нью-Йорк, що стало значним кар'єрним стрибком [25; 37, р. 1]. В цілому на службі у МЗС К. Ідзіма перебував до 1918 р. Наскільки нам відомо, останнім місцем роботи колишнього консула перед його виходом у відставку стала посада радника у США [20].

Російсько-японська конфронтація початку ХХ ст. вплинула на всі сфери міждержавних відносин, у тому числі й на діяльність консульських установ, що були важливим інструментом втілення зовнішньополітичного курсу свого уряду. З огляду на це, поступова трансформація основних напрямів діяльності японського консула К. Ідзіми була логічним процесом, що був обумовлений військово-стратегічним та торгівельно-економічним значенням Одеси.

Основними питаннями діяльності К. Ідзіми у перші роки його служби у якості консула стали соціально-економічні питання. Важливим напрямом його роботи було дослідження стану ро-

сійського флоту та основних напрямів його сполучення. Однак поступово соціально-економічна складова набуває другорядного значення. З наближенням російсько-японської війни К. Ідзіма у своїх звітах зупиняється на аналізі питань зовнішньої політики Росії та положення російського чорноморського військово-морським флоту.

Слід зазначити, що, незважаючи на загальний характер заго-стрення російсько-японських відносин, на регіональному рівні, а саме у Одесі, не було помічено суттєвих протиріч між японськи-ми службовцями, місцевою російською адміністрацією та суспільством. Це стало гарним підґрунтям для досить швидкого на-лагодження мирних міждержавних відносин після 1905 р.

Фотографія Ідзіми Каметаро (1913 р.)[23]

**THE ACTIVITY OF THE JAPANESE CONSUL IN ODESSA
IN THE CONDITIONS OF DEEPENING CRISIS OF THE
RUSSIAN-JAPANESE RELATIONS AT THE BEGINNING
OF THE TWENTIETH CENTURY**

The article examines the activity of K. Iijima – Japanese Consul in Odessa (1900–1906). It reveals the impact the Russian-Japanese relations on the content of the main directions of his work. Analysis the main functions of Consul.

Keywords: *K. Iijima, Japanese imperial consulate in Odessa, Russian-Japanese War, Odessa, consular functions.*

C. C. Павленко

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЯПОНСКОГО КОНСУЛА В ОДЕССЕ
В УСЛОВИЯХ НАРАСТАНИЯ КРИЗИСА РОССИЙСКО-
ЯПОНСКИХ ОТНОШЕНИЙ НАЧАЛА XX В.**

В статье исследуется деятельность К. Иидзими – японского консула в Одессе (1900–1906 гг.). Раскрывается влияние российско-японских отношений на характер основных направлений его работы. Анализируются основные консульские функции.

Ключевые слова: *К. Иидзима, Японское имперское консульство в Одессе, русско-японская война, Одесса, консульские функции.*

Список використаної літератури та джерел

1. Васкевич П. Ю. Очерк быта японцев в Приамурском крае/ П. Ю. Васкевич // Известия Восточного института. 1906.– Т. 15, Вып. 1. – 39 с.
2. Вовчук Л. А. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII–початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». / Л. А. Вовчук – Черкаси, 2014. – 23 с.
3. Державний архів Одеської області. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 3264. – Арк. 1–6.
 4. Документи по переговорам с Японией, 1903–1904 гг., хранящиеся в канцелярии Особого Комитета Дальнего Востока. – Спб., 1905. – 49 с.
 5. Дюмоляр Г. Япония. Политическое, экономическое и социальное положение страны / Г. Дюмоляр – СПб, 1904. – 288 с.
 6. Куланов А., Молодяков В. Россия и Япония: имиджевые войны / А. Куланов, В. Молодяков. – М, 2007. – С. 74-75.
 7. Молодяков В. Э.. История Японии. XX век / В. Э. Молодяков, Э. В. Молодякова, С. Б. Маркарьян. – М., 2007. – 528 с.
 8. Павленко С. С. Основні функції консульств та особливості діяльності японського імперського консульства в Одесі (1889-1910) / С. С. Павленко. – Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія: Історія та Археологія. – 2014. – Т. 22 № 1/1. – С. 82-97.
 9. Сборник консульских донесений. – Спб., 1900. – Выпуск III. – С. 127-137.
 10. Торгово-промышленная газета. – 10 (23) октября 1903 г. № 230. – С. 1.
 11. Тригуб О. П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку ХХ ст.) / О. П. Тригуб. – С. 48-53.
 12. Хіросе Т. Ненрію – Хронологія. – [Електронний ресурс], режим доступу: <http://murakumo1868.web.fc2.com/01-hirose/7-004-04.html> (дата звернення 18.05.2015). – Назва з екрана.
 13. Центральний державний історичний архів м. Київ (далі – ЦДАК). – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 9.
 14. ЦДАК. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 1090. – Арк. 85.
 15. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 33. – Спр. 854. – Арк. 1

16. Широкоград А. Б. Русско-японские войны 1904–1945 гг. / А. Б. Широкоград– Минск, 2003. – 448 с.
17. Южное обозрение. – 25 октября 1900. – № 1296. – С. 3.
18. Южное обозрение. – 28-го января 1904. – № 2394. – С. 3.
19. Южное обозрение. – 29 января 1904 г. – № 2395. – С. 3
20. Bunkan kōtōshiken gōkaku-sha ichiran – [Электронный ресурс], режим доступа: <http://homepage1.nifty.com/katabatake/tekishi25.2.html> (дата звернения 10.05.2015).
21. Dai Nihon gaikoku bōeki nenryū. Meiji 36-nen. – Tokio: The insetsu kiōpku, 1912. – [Электронный ресурс], режим доступа: <http://kindai.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/804313> (дата звернения 12.05.2015).
22. Eikoku oyobi Tsuyu ryū ingrando-kan teikikōkai kaishi no kudan Meiji san jū go-nen // Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B11092405100 (дата звернения 14.05.2015).
23. K. Iijima, Japanese Consul Gen[eral] – [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.loc.gov/pictures/item/ggb2005013452/> (дата звернения 16.05.2015).
24. Lensen G. A. Japanese Diplomatic and Consider Officials in Russia. – Sophia University, 1968. – 230 p.
25. Levyng on carrying goods of Iijima, consul at Odessa customs, Russia. Same month, same year // Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_B10073484100 (дата звернения 14.05.2015).
26. National sports situation in India // Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_B08090162100 (дата звернения 14.05.2015).
27. O'Brien P. The Anglo-Japanese Alliance, 1902–1922 (Routledge Studies in the Modern History of Asia) / P. O'Brien. – RoutledgeCurzon, 2004. – 300 p.
28. Odessa// Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_B07090547000 (дата звернения 14.05.2015).

29. Original script signed by the Emperor, 1890, Imperial Ordinance No.80, Rules for Japanese Consul / National Archives of Japan // Japan Center for Asian Historical Records. – [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_A03020068100 (дата звернения 14.05.2015).
30. Report from Consul Iijima in Odessa on new Russian bonds against reparations from China and on relationship between Russo-France alliance and finances of Russia / National Archives of Japan. – [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_A04010068800 (дата звернения 14.05.2015).
31. Report from Consul stationing in Odessa about farming situation // Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_B11090848600 (дата звернения 14.05.2015).
32. Report from the Consul in Odessa about the acceptance of the issuance of Persian bond by Russia July, Meiji // Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_B11090713400 (дата звернения 14.05.2015).
33. Report from the Consul in Odessa on the placement of new government by Russia and the economic reasons behind the formation of the alliance between Russian and France July, Meiji 35 / Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B11090684200 (дата звернения 14.05.2015).
34. Roshia giyū kantai Beikoku shin kōro kaishi no kudan Meiji san jū roku-nen // Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/imageen_B10073484100 (дата звернения 14.05.2015).

35. Roshia giyū kantai kisen `Odessa'-gō I Amerika ryōkokukan ni shin kōro kaishi ichi-ken // Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – [Електронний ресурс], режим: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B11092480100 (дата звернення 14.05.2015).
36. Roshia Kokkai kantai kaijō kinmu берруō Meiji san jū roku-nen. – [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B11092358000 (дата звернення 14.05.2015).
37. The New York Times. – June 30, 1913. – P. 1. – [Електронний ресурс], режим доступу: <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=990CE5DD153FE633A25753C3A9609C946296D6CF> (дата звернення 14.05.2015).

І. І. Татарко

УДК 94(477+478)«1944/1954»: (043.5)

**УЧАСТЬ БОЛГАР ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР ТА ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ МРСР В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ У ПОВОЄННІ ЧАСИ
(друга половина 40-50-ті рр. ХХ ст.)**

В статті аналізуються особливості соціальних змін серед болгар Ізмаїльської області УРСР та південної частини МРСР у повоєнні часи. Досліджується їх участь в громадському житті, в політичних кампаніях, у відбудові народного господарства, їх взаємини із українцями, молдованами та їх ставлення до радянської влади. Спираючись на архівні данні, автор розкриває нові аспекти розвитку болгарської діаспори у повоєнні часи (друга половина 40-50-ті рр. ХХ ст.).

Ключові слова: болгарське населення, Молдова, Україна, радянська організація, Радянський союз, комуністи, комсомольські організації, КП(б)У.

В умовах становлення і розвитку пострадянських незалежних держав, зокрема України та Молдови, проблема розвитку та духо-

35. Roshia giyū kantai kisen `Odessa'-gō I Amerika ryōkokukan ni shin kōro kaishi ichi-ken // Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs. – [Електронний ресурс], режим: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B11092480100 (дата звернення 14.05.2015).
36. Roshia Kokkai kantai kaijō kinmu beruyō Meiji san jū roku-nen. – [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.jacar.go.jp/DAS/meta/image_B11092358000 (дата звернення 14.05.2015).
37. The New York Times. – June 30, 1913. – P. 1. – [Електронний ресурс], режим доступу: <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=990CE5DD153FE633A25753C3A9609C946296D6CF> (дата звернення 14.05.2015).

І. І. Татарко

УДК 94(477+478)«1944/1954»: (043.5)

**УЧАСТЬ БОЛГАР ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР ТА ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ МРСР В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ У ПОВОЄННІ ЧАСИ
(друга половина 40-50-ті рр. ХХ ст.)**

В статті аналізуються особливості соціальних змін серед болгар Ізмаїльської області УРСР та південної частини МРСР у повоєнні часи. Досліджується їх участь в громадському житті, в політичних кампаніях, у відбудові народного господарства, їх взаємини із українцями, молдованами та їх ставлення до радянської влади. Спираючись на архівні данні, автор розкриває нові аспекти розвитку болгарської діаспори у повоєнні часи (друга половина 40-50-ті рр. ХХ ст.).

Ключові слова: болгарське населення, Молдова, Україна, радянська організація, Радянський союз, комуністи, комсомольські організації, КП(б)У.

В умовах становлення і розвитку пострадянських незалежних держав, зокрема України та Молдови, проблема розвитку та духо-

вного відродження на їх теренах національних меншин стала досить актуальною. Історія різних етнічних груп в пострадянських країнах дедалі привертає все більше уваги дослідників: істориків, мовознавців, етнологів. Зростання інтересу до цієї проблематики пов'язане і з введенням у науковий обіг нових джерел, у тому числі з розсекречених архівних фондів, і з прагненням переглянути усталені стереотипи та штампи.

Історія діяльності болгарської діаспори в Ізмаїльській області УРСР та південної частини МРСР ще не знайшли достатнього висвітлення. Одним з практично невисвітлених періодів історії болгарського населення є повоєнний період. Це спонукає дослідити життя цієї національної групи у вказаних регіонах.

Так, мета статті полягає в аналізі громадської діяльності болгарського населення Ізмаїльської області УРСР та південної частини МРСР у повоєнні часи. Визначена мета передбачає дослідження соціальних змін серед болгар в повоєнні часи, їх взаємини з іншими національностями, ставлення до радянської влади, участь в політичних кампаніях та внесок болгарської діаспори у відбудову народного господарства республік.

Найважливішим елементом у реалізації культурної революції із позицій комуністичної партії Радянського Союзу був процес формування нової соціалістичної ідеології. Її провідниками на місцях виступали насамперед, партійні та комсомольські організації.

У 1947 р. до Ізмаїльської обласної організації КП(б) України входили 4801 чоловік: 3624 члени ВКП(б) та 1177 кандидатів у члени ВКП(б). В їх числі нараховувався 191 представник болгарської національності. Болградський районний комітет КП(б) України налічував 181 член ВКП(б) та 49 кандидатів у члени ВКП(б). Серед них – 16 осіб болгарської національності. Ново-Іванівський районний комітет партії налічував 88 членів ВКП(б) та 65 кандидатів у члени ВКП(б), із загального числа яких нараховувалось 64 представники болгарської національності. До складу Суворівського районного комітету партії входило 103 члени ВКП(б) та 59 кандидатів у члени ВКП(б), серед яких було 32 особи болгарської національності. Тобто, в партійній організації

області болгари склали усього 3,9%. Дещо по-іншому ситуація виглядала у районних організаціях: у Болградському районі – близько 7%, у Суворівському – близько 20%, в Ново-Іванівському – близько 41% [19, с. 1-17].

У 1948 р. у ЧаDIR-Лунгському районі з 50 комуністів місцевої партійної організації КП(б) Молдавії – 23 були болгарами. Через п'ять років чисельність комуністів у Молдавії суттєво зросла, головним чином, за рахунок представників титульної нації і на 31 грудня 1953 р. у ЧаDIR-Лунгському районі налічувалося уже 378 комуністів, серед яких було 90 болгар (83 членів партії та 7 кандидатів) [11, с. 88зв], тобто болгари склали вже приблизно 25 % від загального складу комуністів району. На 1 січня 1953 р. у Тараклійському районі з 274 членів і кандидатів у члени ВКП(б) – 82-і особи представляли болгарську національність [4, с. 54зв].

Болгари достатньо чисельно входили до складу керівних органів ЧаDIR-Лунгської районної партійної організації. На 18 червня 1953 р. серед 24 членів райкому КП Молдавії болгар нараховувалося 6 осіб, а серед 4 кандидатів у члени райкому один був болгарин, тобто болгари були представлені пропорційно чисельності у загальному складі комуністів району. А серед членів ревізійної комісії цього ж райкому болгари склали аж 40 відсотків [11, с. 58-59].

Показова тенденція зростання чисельності комуністів серед болгарського населення регіону. Так, низові партійні організації в болгарських селах ЧаDIR-Лунгського району почали утворюватися тільки в 1948 р. У квітні парторганізація утворилася в с. Валя-Пержа, в жовтні – в с. Твардиця. Цей процес продовжився після певної перерви, вже з початку 50-х рр.: у колгоспі ім. Леніна (с. Твардиця) парторганізація утворилася у січні 1951 р., у колгоспі ім. Маленкова (с. Валя-Пержа) – у лютому 1952 р. [11, с. 54-55].

Активно болгари почали вступати в партію вже з 1952-1953 рр. Загалом за перший квартал 1952 р. у МРСР прийнято в члени КП(б) Молдавії 21 чоловік, з яких болгар нараховувалося 11 осіб. А з 274-х осіб, прийнятих за рік до лав комуністів на 1 січня 1953 р., було 82 представника болгарської національності [4, с. 6, 54]. Так, у ЧаDIR-Лунгському районі в III кварталі 1953 р.

у члени партії було прийнято 5 осіб, із яких – 2 болгарина; в VI кварталі – прийняли 5 (болгар двоє) [11, с. 70 зв.].

Поява комуністів у болгарських селах привела до певних зрушень в становищі болгарського жіноцтва. Так, у колгоспі ім. Маленкова (с. Валя-Пержа) низову партійну організацію очолила Євдокія Папурова. Вона ж увійшла й до складу членів Чадир-Лунгському райкому КП Молдавії [11, с. 54, 58].

Іншим наслідком зростання чисельності комуністів у районах стало активне призначення їх на посади голів сільських рад, голів колгоспів та секретарів місцевих партійних організацій [7, с. 4]. У Чадир-Лунгському районі станом на 1 липня 1949 р. з 23-х голів колгоспів 8 представляли болгарську національність: колгосп ім. Кірова смт. Чадир-Лунга – В. І. Гайдаржі, колгосп «Заповіти Ілліча» с. Валя-Пержа – А. А. Попов, «28 червня» с. Валя-Пержа – Р. С. Панчев, ім. Димитрова с. Валя-Пержа – І. Д. Дімов, ім. Леніна с. Твардиця – А. І. Папуров, ім. Молотова с. Твардиця – Н. І. Пасков, ім. Чапаєва с. Твардиця – І. Т. Заїмов, «Правда» с. Твардиця – Д. П. Шаврієв [8, с. 5]. У Тараклійському районі на 20 листопада 1953 р. з 10 голів колгоспів 2 болгарської національності: голова колгоспу ім. Кірова смт. Тараклія – І. Ф. Крясков та голова колгоспу ім. Димитрова с. Кайраклія [5, с. 26]. В складі 11 секретарів первісних парторганізацій колгоспів і МТС Тараклійського району на 30.11. 1953 р. налічувалося 3 болгарина [9, с. 124].

Нерідко комуністами ставали не за покликанням, а виходячи із матеріальних та кар'єрних перспектив. Про це свідчить ряд справ про виключення із лав комуністичної партії Молдавії. Так, рішенням Тараклійського райкому КП (б) Молдавії 25 січня 1949 р. виключений з партії за працю в державних органах румунської влади А. М. Панічерський, 1904 року народження, болгарин. Він вступив до партії в 1947 р. й у своїх особистих документах записав, що його батьки до 1917 р. і після були селянами-бідняками. Але, як виявилось, його батько мав середняцьке господарство, сам працював секретарем примарії та використовував найману працю [13, с. 394]. Викриття цього факту й стало підставою для виключення із партії.

З перших днів звільнення міст і районів Ізмаїльської області України та півдня Молдови міські та районні комітети комсомолу розпочали утворювати перші комсомольські організації та сприяли їх організаційно-політичному укріпленню. Спочатку комсомольські організації формувалися з комсомольців, які прибули зі східних областей УРСР. На 21 вересня 1944 р. в Ізмаїльську область прибуло вже 275 комсомольців.

З появою перших комсомольських організацій у містах і районах міські та районні комітети проводили одночасно реєстрацію комсомольців, які вже знаходилися на території області. Паралельно із цим йшов процес утворення нових комсомольських організацій. Так, у с. Главани комсомольську організацію створили 20 жовтня 1945 р. у середній школі чотири молоді люди: А. Карагенова, Д. Арабаджи, В. Топалов і В. Ільчев. Комсомольці займалися роз'ясненням радянських законів, боролись із неграмотністю, робили гучні читання в селянських будинках, допомагали багатодітнім сім'ям. В одному із покинутих помешкань облаштували клуб, допомогли організувати піонерську організацію та літній піонерський табір [22, с. 109-110].

Поява комсомольських організацій було спрямовано не тільки на згуртування комсомольців та молоді з метою відбудови народного господарства, а також для проведення серед них масово-політичної та виховної роботи. З числа комсомольського активу виділялися агітатори, які проводили масово-політичну роботу серед молоді. Так, комсомольська організація колгоспу ім. Суворова Суворовського району стала переможцем в обласному соціалістичному змаганні серед сільських первинних комсомольських організацій за участь у сільськогосподарських роботах в 1946 р., поряд із нею відзначалася й хороша робота комсомольських організацій в болгарських селах Ново-Іванівського району [15, с. 37].

Комсомольці і молодь брали активну участь у відбудові народного господарства. В Болградському районі організовано 39 бригад молоді для відбудови народного господарства. В них працювало близько 600 чоловік, які відбудовували електростанції, лікарні, школи, мости, дороги тощо. Так, комсомольці та молодь Табакської сільської ради Болградського району підготували дві школи до нового навчального року [18, с. 53-57].

Довідка відділу пропаганди й агітації Ізмаїльського обкому КП(б)У про масово-політичну роботу серед національних груп населення області від 6 березня 1948 р. засвідчила, що була організована масово-політична робота серед всіх національних груп з урахуванням національних специфічних особливостей. Так, станом на 1 січня 1948 р. у селах області працювало 9390 агітатори, до числа яких було залучено з місцевого населення близько 6 тис. чоловік, котрі проводили масово-політичну роботу рідною мовою. Зазначалось, що Ізмаїльська область є молодією, її населення тільки приєдналося до життя радянського народу, тому треба підвищувати його політичний і культурний рівень. Також підкреслювалось, що місцеве населення достатньо швидко пристосовувалося до нового життя та почало брати активну участь у всіх господарсько-політичних кампаніях. Так, кращими агітаторами Тарутинського району з місцевого населення, хто регулярно проводив бесіди серед колгоспників рідною мовою, були названі болгарини Ніков, Узун (колгосп «Перемога», с. Перемога) та Перликокошко, Деде, Недова (колгосп ім. Тимошенко, с. Ярове). Крім того, відзначалась активна робота агітколективу с. Острівне Ново-Іванівського району, яким керував місцевий учитель болгарин Градинар. Колектив складався з 38-и чоловік, більшу половину яких представляли особи болгарської національності [15, с. 89]. Під час підготовки до виборів у місцеві Ради, агітатори цього агітколективу пов'язували масово-політичну роботу серед сільських виборців із виконанням господарсько-політичних заходів. Так, за період виборчої кампанії це село стало зразком суцільної колективізації.

Аналогічна масово-політична робота проводилася в усіх селах та районах області. Так, агітатори с. Кирнички Суворовського району проводили прилюдне читання газет, пояснювали завдання п'ятирічного плану сільському населенню. Як результат – 50% селянських господарств вступили до колгоспу. Добре працювали агітколективи Ново-Іванівського району (с. Главани – керівник Овчаров, с. Огородне – керівник Парамонов). З місцевої інтелігенції багато вчителів виступали з доповідями національними мовами, в тому числі й болгарською мовою тощо. Систематич-

но виступала з політичними доповідями перед населенням директор середньої школи міста Болграду депутат Верховної ради УРСР Н. І. Параскевова. Таким чином, опираючись на низовий актив місцевих жителів, партійні організації проводили господарсько-політичні кампанії та сприяли прискоренню колективізації [15, с. 34-35].

Аналогічна робота проводилася і в болгарських селах південної Молдови. Так, агітколлектив колгоспу ім. Димитрова Тараклійського району, який організаційно існував з 1950 р., у 1954 р. налічував 26 агітаторів. До його складу входили рядові колгоспники, члени будівельної, виноградної, тракторної та рільницької бригад, були й представники сільської інтелігенції. Сили колективу були рівномірно розподілено по всіх бригадах. Протягом серпня та вересня кожний агітатор провів не менше 15 бесід. У сільському клубі не менш 2-3 разів на місяць читалися доповіді, лекції на різноманітні теми: про міжнародне становище, про рішення пленумів ЦК КПСС, про завдання колгоспників тощо. Особливо активне проведення бесід відзначалося в роботі агітаторів В. Бовдур та І. Грекова [21, 1954, 7 жовтня].

Болгарське населення, поряд з іншими національностями, брало участь у громадському житті МРСР та УРСР, зокрема, у виборах до місцевих Рад депутатів трудящих. Так, у 1948 р. проходили перші вибори в Ізмаїльську обласну Раду депутатів трудящих. Серед 70 чоловік, обраних депутатами, 12 осіб були вихідцями із болгарських сіл області [17, с. 35 – 37]. В ході підготовки і проведення виборів до Верховної ради УРСР обласний радіокомітет організував цілий цикл радіопередач для болгарського та молдавського населення рідною мовою [20, с. 2-5].

Разом із тим, не все населення позитивно ставилося до радянської влади. Спостерігалися й опозиційні антирадянські політичні настрої серед болгарського населення півдня Молдови, причому у представників різних соціальних прошарків. Так, у 1944-1945 рр. у зв'язку із виборами до Верховної ради СРСР, агітатор по с. Тараклія Дмитро Кавлак в присутності громадянина Михайла Кара заявив, «...що йому важко проводити агітацію, бо люди, які приходили на агітаційний пункт в більшості у п'яному

вигляді, говорять, що їм радянська влада не потрібна; вона нічого не дає, а навпаки все забирає, краще не голосуватимуть». Тимофій Кайряк, «куркуль», із с. Тараклія казав: «...як би під час виборів звільнитися від радянської влади, вона в нас все відібрала, ми залишилися голі та босі. Потрібно боротися за відокремлення Бессарабії в окрему Молдавську Державу...»; Дмитро Дериволков, селянин-середняк із того ж с. Тараклія в розмові сказав, що «...потрібно голосувати за Америку та Англію, від радянської влади можна одержати тільки в'язницю...». Подібну думку висловив і бідняк із все того ж с. Тараклія Георгій Топал: «...хто буде голосувати за радянську владу, той буде під землею...» [3, с. 31-32].

Невдоволення радянською владою виявлялось і в наступні роки. В донесенні від 15 грудня 1948 р. на священника Паскалова із с. Твардиця вказувалось, що він скаржився на сільські раду, яка хоче обкласти його податком на зібрані гроші за померлих. Крім того, священник захищав «куркулів» та висловлював невдоволення станом речей: «...При румунах цих поставок ми не знали. Кожен собі намолотив, скільки йому потрібно продав, а решта його власність. А при радах придумали якість колгоспи, зігнали туди усіх людей і життя їм не дають» [12, с. 9].

Поряд із пасивним невдоволенням були й спроби зорганізуватись та підняти національне питання. Ідея вивчення болгарської мови, утворення адміністративного об'єднання бессарабських болгар обговорювалася групою однодумців с. Огородне. До неї входили місцеві жителі, виключно студенти, народжені в селі. Ініціатором був Петро Недов, який закінчив софійську гімназію і на той час був студентом Кишинівського сільськогосподарського інституту. Ця група не встигла створити організацію, розгорнути діяльність, висловити свої пропозиції владі – вона була ліквідована в 1949 р. – всі сім учасників (Петро Недов, Федір Стоянов, Петро Терзієв та інші) були засуджені на 25 років сталінського ГУЛАГУ [16, с. 233-234].

Вже в 1946 р. партійні, радянські та господарські організації почали змінювати стиль роботи стосовно добору та вихованню кадрів з місцевого населення, сміливіше залучали місцевих жителів на керівні посади, а також до активної участі в господарсько-

політичному житті. Наприклад, якщо на 1 січня 1946 р. в Ізмаїльській області для низової роботи в різноманітних організаціях було задіяно понад 15 тис. чоловік (робітники сільпо, фінансові агенти, голови земельних громад тощо), то станом на 1 січня 1947 р. місцевих жителів на низовій роботі налічувалось вже 24 тис. чоловік. З місцевого населення 20 чоловік було висунуто до складу окружних і 1784 чоловіка – до складу дільничних виборчих комісій з виборів до Верховної ради УРСР. Близько 5832 місцевих жителі стали агітаторами на виборах. Але особливо показовим є те, що із 252-х колгоспів області в 246-ти колгоспах головами були висунуті представники місцевого, в тому числі й болгарського, населення [15, с. 30-31]. Болгар достатньо активно долучали й до керівної роботи у сфері дитячого виховання: із 10-ти завідувачів дитячими садками 4 особи були болгарами [1, с. 8].

В МРСР можливостей щодо висунення болгар на керівні посади було більше, враховуючи республіканський рівень керівництва. До того ж, аграрний характер основних виробництв у республіці сприяв просуванню болгар, особливо тих, хто мав вищу освіту. Так, станом на 15 вересня 1947 р. по міністерству промисловості МРСР з 24 чоловік з вищою освітою 1 болгарин – І. М. Чілік (винороб сільського господарства); по міністерству сільського господарства – Д. Д. Абрамогло (старший агроном), К.К.Займов (інженер-агроном), М. О. Влах (садовод), Г. К. Шупак (агроном) [14, с.10;27;31] Члена ВКП(б) Д. П. Іванова в грудні 1950 р. обрали депутатом районної ради Чадир-Лунгського району. З вересня 1951 р. він працював заступником голови Чадир-Лунгського райвиконкому та головою районної планової комісії [10, с. 1].

Велика увага після війни почала приділялася вихованню та висуненню на керівні посади жінок з місцевого населення. Так, у Ізмаїльській області на 1 січня 1947 р. на керівну роботу з місцевого населення висунули 410 жінок. Вони обіймали різноманітні посади: голови та секретарі сільських рад, голови колгоспів, завідувачі клубами, бригадири тощо. З'явилися навіть й кандидати в депутати Верховної Ради УРСР із представників болгарського населення області: Н. І. Параскевова – болгарка, викладач іноземних мов, а потім директор Болградської середньої школи та

М. Н. Порванова – болгарка, голова жіночої ради с. Ново-Іванівка, член батьківського комітету [15, с. 30-32].

Серед передовиків сільського господарства вже в перші повоєнні роки з'явилося багато болгар. Так, у колгоспах ім. Леніна та ім. Димитрова с. Твардиця Чадир-Лунгського району в 1947 р.: А. І. Папуров, С. З. Парліков, Х. С. Бельчівічіна, А. М. Желева, М. І. Іванова. У Томайській сільській раді цього ж району: Д. Д. Гарчу, А. Ф. Топчу, Ф. І. Корободжак [6, с. 1, 3]. Деякі з болгар у 1954 р. були відзначені за хорошу роботу на дошках пошани. Наприклад, у Тараклійській сільській раді занесено на дошку пошани 15 кращих агрономів та селян-передовиків: І. В. Юровський, І. І. Гарановський, В. А. Морар, І. П. Корнєв, Д. М. Цветков, Г. К. Дериволков, В. П. Запорожан, Ф. К. Парпулов, М. М. Тодорова, С. М. Замфірова, М. Д. Кочев, І. Д. Гарановський, А. М. Ілієва, А. І. Арнаут, М. Г. Бурлаков [2, с. 42].

Таким чином, в повоєнні роки болгарське населення регіону поряд з іншими національностями почало брати участь у громадській діяльності УРСР та МРСР. Багато болгар стали членами партійних, комсомольських та господарських організацій. Розпочалось висунення, в тому числі і жінок, на керівні посади, від сільської ради до республіканських структур. Залучення болгарського населення до громадського життя сприяло поступовому переходу болгар на радянські позиції.

I. I. Tatarko

PARTICIPATION OF BULGARIANS OF IZMAIL REGION OF USSR AND THE SOUTHERN PART OF MSSR IN PUBLIC LIFE DURING WORLD WAR II (THE SECOND HALF OF THE 40-50-s. XX CENTURY)

The article analyzes the features of social changes among Bulgarians of Izmail region of USSR and the southern part of MSSR during World War II. Their participation in public life, in political campaigns in the reconstruction of the national economy, their relations with the Ukrainian, Moldovan and their attitude to Soviet power are studied.

Based on data archives, the author reveals new aspects of the Bulgarian diaspora during World War II (the second half of the 40 - 50-s. XX century).

Keywords: *Bulgarian population, Moldova, Ukraine, sovietization, the Soviet Union, communists, Komsomol organizations, the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (CP(b)U).*

И. И. Татарко

УЧАСТИЕ БОЛГАР ИЗМАЙЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ УССР И ЮГА МССР В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ПОСЛЕ ОКОНЧАНИЯ ВОЙНЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 40-х – 50-е гг. XX в.)

В статье анализируются особенности социальных изменений среди болгар Измаильской области УССР и юга МССР после окончания войны. Исследуется их участие в общественной, политической и культурной жизни, их взаимоотношения с украинцами и молдованами, а также отношение к советской власти. Используя архивные данные, автор раскрывает новые аспекты развития болгарской диаспоры в послевоенный период (вторая половина 40-х – 50-е гг. XX в.).

Ключевые слова: *болгарское население, Молдавия, Украина, советизация, Советский Союз, коммунисты, комсомольские организации, КП(б)У.*

Список використаної літератури та джерел

1. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–18. Комратский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 257. – Справки, сведения, докладные записки о развитии сельского хозяйства и животноводства за 1952 – 1953 гг. – 1952 – 1953 pp. – 147 арк.
2. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–28. Тараклийский районный комитет

- КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 31. – Списки передовиков сельского хозяйства за 1945 г. – 1945 р. – 68 арк.
3. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–28. Тараклийский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 35. – О политических настроениях населения в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР 1944 – 1945 гг. – 1944 – 1945 pp. – 136 арк.
 4. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–28. Тараклийский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 233. – Списки членов РКП(б), кандидатов в члены КП(б) и членов ревизионных комиссий по возрасту, партийному стажу и национальности за 1948 – 1953 гг. – 1948 – 1953 pp. – 265 арк.
 5. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–28. Тараклийский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 246. – Справки, сведения, докладные записки о работе МТС колхозов, промышленных предприятий и транспорта за 1952 – 1953 г. О составе председателей колхозов, по национальности и партийной принадлежности. – 1952 – 1953 pp. – 298 арк.
 6. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–29. Чадыр-Лунгский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 87. – Состояние сельского хозяйства по колхозам МССР. Списки передовиков сельского хозяйства по районам МССР. – 1948 р. – 46 арк.
 7. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–29. Чадыр-Лунгский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 92. – Списки коммунистов Чадыр-Лунгского района за 1948 г. из местной коренной национальности. О составе председателей колхозов, по национальности и партийной принадлежности. – 1948 р. – 27 арк.

8. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–29. Чадыр-Лунгский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 130. – О составе председателей колхозов, по национальности и партийной принадлежности. – 1948 – 1949 pp. – 64 арк.
9. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–29. Чадыр-Лунгский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 223. – Экономическое состояние колхозов Тараклийского района МССР за 1950 – 1951 гг. – 1950 – 1951 pp. – 236 арк.
10. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–29. Чадыр-Лунгский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 266. – Списки-характеристики на занимающих руководящие посты из местного населения по образованию, возрасту, партийному стажу и национальности. – 1950 – 1951 pp. – 42 арк.
11. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–29. Чадыр-Лунгский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 272. – Списки членов РКП(б), кандидатов в члены КП(б) и членов ревизионных комиссий по возрасту, партийному стажу и национальности Чадыр-Лунгского района за 1953 г. – 1953 p. – 132 арк.
12. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–29. Чадыр-Лунгский районный комитет КПМ и его первичные организации. Оп. № 1, д. 289. – Отчеты о выполнении планов животноводства по районам МССР за 1952 – 1954 гг. – 276 арк.
13. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova. – Ф.Р.–51. Центральный комитет Коммунистической партии Молдовы. Оп. № 8, д. 43. – Отчеты, сведения, о развитии сельского хозяйства в МССР за 1949 г. – 1949 p. – 450 арк.

14. Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova.– Ф.Р.–2931. Коллекция документов министерств, ведомств и общественных организаций МССР. Оп. № 1, д. 49. Справки, сведения и докладные записки о состоянии сельского хозяйства и животноводства по районам МССР за 1954 г. – 1954 р. – 244 арк.
15. В братской семье: Документы и материалы о борьбе трудящихся украинских придунайских земель за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства (1946 – 1953 гг.) [Текст] / Сост. А. Д. Бачинский, А. П. Белобородова, В. Т. Коломийчук.– Одесса: Маяк, 1972. – 246 с.
16. Грек И. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще [Текст] / И. Грек, Н. Червенков. – София: Христо Ботев, 1993. – 296 с.
17. Держархів Одеської області. – Ф.Р. –470. Управление народного образования Измаильской области. Оп. № 1, спр.5. – Материалы о работе детских домов в Измаильской области. – 1948 р. – 59 арк.
18. Держархів Одеської області. – Ф.П. – 4980 – Партийный архив Одесского обкома Компартии Украины. Измаильский обком КП Украины. Оп. № 1, спр. 15. – Стенограмма пленума обкома КП(б)У. Доклад секретаря обкома партии на пленуме об организации и хозяйственном укреплении колхозов области, развертывании сети школ. – 1941 - 1945 рр. – 75 арк.
19. Держархів Одеської області. – Ф.П.– 4980, – Партийный архив Одесского обкома Компартии Украины. Измаильский обком КП Украины. Оп. № 1, спр.609. – Отчеты обкома, горкомов и райкомов КП(б)У о составе партийных организаций по партийному стажу, образованию, возрасту, национальности и пребыванию в других партиях. – 1947 р. – 22 арк.
20. Держархів Одеської області. – Ф.П. – 4980, – Партийный архив Одесского обкома Компартии Украины. Измаильский обком КП Украины. Оп. № 6, спр.378. – Списки первичных партийных организаций, кандидатских и пар-

тийно-комсомольских групп областной, Измаильской, Белгород – Днестровской, Килийской городских, Арцизской, Болградской, Бородинской районных партийных организаций. – 1946 р. – 120 арк.

21. Заря Молдавии. Орган Тараклийского РК КП(б) Молдовы и Тараклийского исполкома районного Совета депутатов трудящихся. 1950 – 1954.
22. Пеливан К. К. Краткая история села Главаны [Текст] / Константин Константинович Пеливан. – Арциз: Диамант, 2007. – 227 с.

Д. М. Янов

УДК 731.1.033.39:336.746.055(09)(477.74/.78)

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБІГУ ОСМАНСЬКИХ МОНЕТ НА ТЕРИТОРІЇ ПРУТО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Стаття присвячена історіографії проблеми обігу монет Османської імперії на території Пруто-Дністровського межиріччя, яку можна розділити на три періоди. Розглянутий розвиток досліджень від простої фіксації знахідок монет в публікаціях до аналізу цих знахідок в контексті грошового обігу регіону.

Ключові слова: історіографія, османські монети, грошовий обіг, Пруто-Дністровське межиріччя.

Монети Османської імперії впродовж періоду з кінця XV до початку XIX ст. відігравали важливу роль у грошовому обігу Пруто-Дністровського межиріччя. Проте впродовж довгого часу османські монети залишалися поза увагою дослідників: поперше, внаслідок недостатньої кількості відомих знахідок цих монет, по-друге, у зв'язку з труднощами в ідентифікації ісламських монет. Проте в останні два десятиріччя значно зріс інтерес до османської нумізматики серед дослідників. У зв'язку з цим, постає потреба у розгляді публікацій, присвячених цій проблемі, окресленні їх основних досягнень і виявленні актуальних та дискусійних питань.

- тийно-комсомольских групп областной, Измаильской, Белгород – Днестровской, Килийской городских, Арцизской, Болградской, Бородинской районных партийных организаций. – 1946 р. – 120 арк.
21. Заря Молдавии. Орган Тараклийского РК КП(б) Молдовы и Тараклийского исполкома районного Совета депутатов трудящихся. 1950 – 1954.
 22. Пеливан К. К. Краткая история села Главаны [Текст] / Константин Константинович Пеливан. – Арциз: Диамант, 2007. – 227 с.

Д. М. Янов

УДК 731.1.033.39:336.746.055(09)(477.74/.78)

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБІГУ ОСМАНСЬКИХ МОНЕТ НА ТЕРИТОРІЇ ПРУТО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Стаття присвячена історіографії проблеми обігу монет Османської імперії на території Пруто-Дністровського межиріччя, яку можна розділити на три періоди. Розглянутий розвиток досліджень від простої фіксації знахідок монет в публікаціях до аналізу цих знахідок в контексті грошового обігу регіону.

Ключові слова: історіографія, османські монети, грошовий обіг, Пруто-Дністровське межиріччя.

Монети Османської імперії впродовж періоду з кінця XV до початку XIX ст. відігравали важливу роль у грошовому обігу Пруто-Дністровського межиріччя. Проте впродовж довгого часу османські монети залишалися поза увагою дослідників: поперше, внаслідок недостатньої кількості відомих знахідок цих монет, по-друге, у зв'язку з труднощами в ідентифікації ісламських монет. Проте в останні два десятиріччя значно зріс інтерес до османської нумізматики серед дослідників. У зв'язку з цим, постає потреба у розгляді публікацій, присвячених цій проблемі, окресленні їх основних досягнень і виявленні актуальних та дискусійних питань.

Отже, в історії дослідження обігу османських монет на території Пруто-Дністровського межиріччя можна виділити декілька етапів: 1) кінець XIX – початок XX ст., коли з'явилися перші публікації знахідок монет в досліджуваному регіоні; 2) 70 – початок 90-х рр. XX ст., – період, коли проблема обігу османських монет вивчалася радянськими дослідниками, головним чином, А.А. Нудельманом; 3) з 90-х рр. до сьогодні – період найбільш інтенсивного розвитку досліджень, пов'язаний з даною проблематикою.

Перший етап дослідження османських монет представлений поодинокими випадками публікації їх знахідок. Перші свідчення про знахідки османських монет в регіоні містяться у Звітах Імператорської Археологічної комісії. Всього було опубліковано чотири скарба: у випусках за 1898 р. [26, с. 63], 1903 р. [27, с. 147], 1905 р. [28, с. 100] та 1909-1910 рр. [29, с. 213]. Монети в цих збірках публікувалися без визначення монетного двору, та в деяких випадках без визначення емітента, проте введення в науковий обіг та збереження цих знахідок сприяло подальшому дослідженню грошового обігу – А.А. Нудельман згодом досліджував ці монети та зробив деякі уточнення щодо їхньої ідентифікації [19, с. 114-115, 127, 128-129, 132].

Всі ці комплекси були знайдені випадково, і могли потрапити до комісії в неповному складі. Першими ж достовірними знахідками, тобто зафіксованими під час археологічних досліджень, були монети, знайдені в 1912 р. в Аккерманській фортеці Е. Р. фон Штерном. Серед них згадані монета Мехмеда II (1444-1446, 1451-1481 рр.), Баязіда II (1481-1512 рр.), дві монети Сулеймана II (1687-1691 рр.) та чотири не ідентифіковані османські монети, які датуються XV – XVI ст. Монети були визначені А. К. Марковим; нажаль, метал та номінал монет не був вказаний, монетні двори були ідентифіковані лише для монет Сулеймана II – Босна та Костантинія [32, с. 95-99].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. почалося введення в науковий обіг османських монет, яке полягало у топографічній фіксації знахідок та їх ідентифікації, яке мало важливе значення для подальших досліджень. Проте дослідники цього пе-

ріоду обмежилися лише цим, не приділяючи увагу інтерпретації цих знахідок як джерела для вивчення різних аспектів історії регіону [22, с. 97].

На другому етапі, окрім простої фіксації знахідок османських монет, був розпочатий аналіз цих даних в контексті реконструкції грошового обігу на території Пруто-Дністровського межиріччя. Даний період, як було вказано вище, представлений працями Авраама Ароновича Нудельмана – видатного дослідника історії грошового обігу Карпато-Дністровського регіону від античності до раннього Нового часу, який впродовж 70-х – початку 90-х рр. видав низку праць, присвячених цій тематиці, в тому числі знахідкам османських монет.

А. А. Нудельман вперше опублікував османські монети серед окремих знахідок у Білгороді-Дністровському та у складі скарбів Леушени-Кеприєни [17, с. 201, 215] та Сесени [17, с. 206; 18, с. 104]. В 1976 р. вийшла одна з його головних монографій – «Топографія скарбів та окремих знахідок монет», в якій були зібрані дані про знахідки 142 скарбів з V ст. до н.е. до XVII ст. н.е., у тому числі 17 скарбів, у складі яких були присутні османські монети XV-XVII ст. [19]. Впродовж 80-х – початку 90-х рр. Нудельман видав низку статей, які були доповненням до складеної топографії, в яких були опубліковані 8 скарбів з османськими монетами, які були відсутні в монографії 1976 р. [20, с. 174-191; 21, с. 160-175; 23, с. 145-159; 24, с. 126-141; 25, с. 113-156]. Крім скарбів, дослідник публікував окремі знахідки османських монет з городища Старий Орхей [1, с. 64, 87-88].

Слід зазначити, що А. А. Нудельман при ідентифікації монет припускався деяких помилок. Так, він неправильно ідентифікував монети зі скарбів Кріулени-3, Пепени та Трубаївка, віднесши їх до емісій кінця XV – XVI ст., які після вивчення цих скарбів А. Болдуряну та Є. Ніколає були датовані XVII ст. [38, р. 84]. Крім того, Нудельман не враховував того, що на османських монетах вказувалася не дата карбування монети, а дата сходження на престол правлячого на той час султана за хіджрою. Тому в деяких скарбах він допускав помилки – наприклад, у скарбі Спея найпізнішою монетою визнана польська монета Сигізмунда I, 1529 р.

[19, с. 30-31; 24, с. 130], а не монета Сулеймана I, яка повинна бути датована не 1520 р., а всім періодом його правління: 1520-1566 р. [38, р. 70]. До того ж, Нудельман не розділяв монети за типами, а отже монети, визначені ним, можуть датуватися лише періодом правління султана, а не більш вузьким хронологічним діапазоном, що особливо відчутно з монетами Сулеймана I. Деякі висновки дослідника на сьогоднішній момент вже застарілі, наприклад, датування появи перших османських монет на території Молдови кінцем другої – початком третьої чверті XV ст. [18, с. 113], хоча зараз відомі знахідки османських монет другої половини XIV – початку XV ст. [16, р. 27-29].

Однак більшість помилок були зроблені Нудельманом з об'єктивних причин: по-перше, він не був фахівцем з османської нумізматики, його спеціалізація охоплювала значно ширший обсяг; по-друге, більшість іноземних каталогів, в першу чергу, турецьких, були недоступні для радянського дослідника; по-третє, власне робота з типологізації османських монет на той час тільки почала розвиватися, причому багато питань з виділення типів та їх датування залишаються невирішеними і на сьогоднішній день. Наприклад, впродовж другої половини 80 – початку 90-х рр. тривала дискусія між С. Сречковичем та Є. Ніколає щодо виділення та датування типів акче Сулеймана I [38, р. 43-45]. Зрештою, Нудельман робив висновки, спираючись на доступний для нього матеріал, в той час як сучасні дослідники мають в своєму розпорядженні більше даних про знахідки монет.

Отже, попри помилки, А. А. Нудельман зробив найвагоміший для свого часу вклад у дослідження обігу османських монет в зазначеному регіоні. Завдяки зібраної ним топографії знахідок стали можливими подальші дослідження. Як він стверджував, «вивчення монетних знахідок дозволяє встановити об'єктивну картину економіки краю в різні історичні періоди. Воно дає також можливість вивчити склад і динаміку грошового обігу і прослідкувати лінії зовнішньоекономічних зв'язків» [19, с. 5].

У всіх працях Нудельман досліджував грошовий обіг, дотримуючись сталої схеми, яку можна розглянути на прикладі скарбів пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу в згаданій

монографії «Топографія скарбів та окремих знахідок монет»: він аналізував скарби за якісно-кількісними показниками, класифікував склад скарбу за таким порядком: 1) країна, в якій була карбована монета; 2) номінал; 3) монетний двір; 4) дата карбування. Також дослідник встановлював період накопичення скарбу (за старшою та молодшою монетою) та приблизний час зариття скарбу (за молодшою монетою) [19, с. 92-130]. Наступним етапом було дослідження надходження та обігу монет кожної окремо країни на території Молдови, спираючись на отримані дані [19, с. 21-44]. Нарешті, підсумовуючи встановлені особливості обігу монет окремих країн, Нудельман характеризував загальний грошовий обіг та розробляв його періодизацію [19, с. 155]. Як у випадку зі скарбами, подібним чином були досліджені окремі знахідки монет зі Старого Орхею [1, с. 63-92].

В деяких публікаціях Нудельман розраховував питому вагу монет кожного емітента, виражену у відсотках, по відношенню до загальної кількості монет у скарбі [23, с. 145-159]. Отримані кількісні показники дозволили зробити більш точну характеристику динаміки грошового обігу.

Подібна схема дослідження грошового обігу була загально-вживаною в радянській нумізматиці, що демонструє, наприклад, монографія київського дослідника Миколи Федоровича Котляра «Грошовий обіг на території України доби феодалізму», в якій згадані османські монети. Проте їм відведене дуже незначне місце в монографії, оскільки автору була відома лише невелика кількість скарбів з османськими монетами, здебільшого, в Південній Україні [13, с. 100-101, 125].

Після еміграції А. А. Нудельмана до Ізраїлю на початку 90-х рр., дослідження османських монет на деякий час припинилося. Проте згодом розпочався третій етап в історії дослідження, завдяки появі дослідників, які спеціалізуються саме на ідентифікації монет ісламських держав – Ануци Болдуряну з Національного музею історії Молдови в Кишиневі та Єуджена Ніколає з Інституту Археології ім. В. Пирвана в Бухаресті, який і раніше займався дослідженням обігу османських монет на території Румунії, а з 90-х рр. вивчає знахідки з території Республіки Молдова.

Протягом останніх двох десятиліть був проведений значний об'єм роботи з введення в науковий обіг нових нумізматичних джерел та повторної ідентифікації опублікованих раніше скарбів (більш детальний розгляд монет за типологією та виправлення помилок, яких припустився А. А. Нудельман). В 1994 р. була опублікована колективна монографія «Скарби в музеях міста Кишинєва XVI-XVII ст.» під редакцією В. Бутнару, яка містила 41 скарб з Національного музею етнографії та природної історії, Археологічного музею та Національного музею історії Молдови [48, р. 9-13]. Османські монети у складі опублікованих скарбів були ідентифіковані А. Болдуряну та Є. Ніколає, крім того, останній проаналізував їх участь у грошовому обігу Молдови [48, р. 63-69]. Згодом було продовжене дослідження скарбів у контексті обігу османських монет: були опубліковані скарби Балтаца [44, р. 167-177], Сесени [45, р. 201-209], Бретушени [46, р. 299-305], Резіна [34, р. 157-161], Комрат, Семени [47, р. 151-155], Скімауци [35, 195-202], Топала [37, р. 189-199], Белебенешти [36, р. 226] та Онешти [39, р. 157-162].

Слід згадати також монографію дослідника з Санкт-Петербургу С.М. Травкіна «Надходження іноземних монет на територію Південно-Східної Європи в XIII – першій половині XVII ст.», опубліковану в 2003 р., в якій обіг османських монет розглядався разом з монетами інших країн. Травкін описав загальну історію карбування османських монет, і, крім того, приділив увагу проблемам їх обігу на досліджуваній території, головним чином, у Пруто-Дністровському межиріччі: визначенню часу появи монет в Північному Причорномор'ї, головних шляхів їх надходження, динаміки та факторів, які впливали на їх обіг [31, с. 238-239, 253-255].

В цей період з'явилися праці, присвячені окремо обігу османських монет в Пруто-Дністровському межиріччі. Таким чином, дослідження османських монет формується як окремий напрям, чого не було раніше. В 2003 р. була опублікована монографія Є. Ніколає «Османська монета в румунських землях в період 1451-1512 рр.», в якій розглядається обіг османських монет, карбованих при султанах Мехмеді II (друге правління, 1451-1481 рр.) та Баязиді II (1481-1512 рр.). Автор охопив, у тому чис-

лі, територію Пруто-Дністровського межиріччя (розглядається разом з румунською Молдовою) [43, р. 45-50, 84-92, 106-107]. В монографії окремо розглядаються золоті, срібні та мідні османські монети. Автор, застосовуючи методи, загальноприйняті у римській та візантійській нумізматиці, розглядає питання типології та хронології османських монет, досліджує особливості їх обігу та пов'язані з ним економічні, політичні та військові аспекти [43, р. 12].

У 2005 р. А. Болдуряну захистила докторську дисертацію під керівництвом П. Бирні «Османська монета у Молдові в 1512-1603 рр.», яка стала своєрідним продовженням монографії Є. Ніколае та охопила періоди правління султанів Селіма I (1512-1520 рр.), Сулеймана I (1520-1566 рр.), Селіма II (1566-1574 рр.), Мурада III (1574-1595 рр.) та Мехмеда III (1595-1603 рр.), проте, на відміну від монографії Ніколае, охоплювала лише територію Молдавського князівства. Дослідження було побудоване також за зразком монографії Ніколае, з поділом монет за металом та номіналами і топографією знахідок. Важливим здобутком автора був ретельний аналіз складу скарбів: підрахунок частки окремих монетних дворів та емітентів (включаючи типи), вираженої у відсотках, який застосовувався як для окремих скарбів [38, р. 127-134], так і для їх сукупності [38, р. 120-126]. Ці кількісні методи дозволили встановити динаміку та хронологію надходження османських акче з різних монетних дворів. Так, було встановлено, що акче, присутні в скарбах Молдови, в більшості випадків були карбовані на монетних дворах столиці (Костантинія) та Балкан (Новар, Едірне, Каратова, Серез, Ускюб та ін.). Натомість, акче, карбовані на монетних дворах Малої Азії та Близького Сходу були присутні в значно меншій кількості, і переважали тільки серед акче Мурада III [38, р. 43-49]. Основні підсумки дисертації російською мовою були опубліковані у збірці «Давнє Причорномор'я» [7, с. 69-73].

На сучасному етапі відбувається активізація дослідження османських монет в межах окремих регіонів, які повністю або частково входять до складу території Пруто-Дністровського межиріччя.

Найбільша кількість опублікованих окремих знахідок османських монет відома на території Білгорода-Дністровського. Серед

них переважають монети, знайдені в останні роки під час археологічних досліджень Білгород-Дністровської фортеці, які проводилися Білгород-Тірською експедицією [3, с. 55-68; 4, р. 40-41] та Міжнародною Південною Середньовічною експедицією [33, р. 27-29]. Також були ідентифіковані монети з розкопок 40–60-х рр. XX ст., які зберігаються в Інституті Археології НАН України [12, с. 283-289], та монети з приватних колекцій [40, р. 14-15]. Окрім знахідок османських монет з території фортеці, публікувалися монети Молдавського князівства, які також відігравали визначну роль в грошовому обігу середньовічного Білгорода [2, с. 73-91; 5, с. 131-151], а також монет Кримського ханства [6, с. 345-357].

Дослідник із Тирасполя А. В. Кривенко вивчає грошовий обіг, у тому числі османських монет, на території Придністров'я, а в деяких публікаціях на всій території Пруто-Дністровського межиріччя. Завдяки ідентифікації та введенню в науковий обіг значної кількості монетних знахідок, переважно з приватних колекцій, зокрема скарбів з Бендер [14, с. 10-21], Буджаку [15, с. 96-104], Пенешешть [8, с. 131-135], окремих знахідок з Бендер [41, р. 23-24] та ін., А. В. Кривенко зробив значний внесок у дослідження обігу османських монет. Слід відзначити також його узагальнюючу працю «Придністров'я в грошових знаках» [11], публікацію унікальних знахідок ранніх османських монет кінця XIV – початку XV ст., раніше невідомих серед знахідок у Пруто-Дністровському межиріччі [16, р. 27-29], та відкриття нового аверсного типу акче Баязіда II [42, р. 18-21].

Історію грошового обігу, зокрема обігу османських монет, на території Буковини, східна частина якої входить до складу Пруто-Дністровського межиріччя, вивчав дослідник з Чернівців О. Д. Огуй. Він вводив в науковий обіг знахідки османських монет та вивчав загальноісторичні дані про їх обіг [30, с. 234-266]. Окрім цього, особливим його внеском стало застосування даних з письмових джерел – монетно-лічильних одиниць, відомих з архівних документів, за допомогою чого йому вдалося співвіднести номінали монет з відомими лічильними термінами [30, с. 240-244, 249-255, 259-260].

Географічний розподіл знахідок османських монет на території Пруто-Дністровського межиріччя демонструє, що найменша кількість знахідок відома в південній частині регіону: по-перше, оскільки там кочувала Білгородська Орда; по-друге, попри те, що османські монети знаходили в Нижньому Подунав'ї, де розташовувалися важливі порти, всі вони залишалися невідомими та переважно надходили до приватних колекцій. Але нещодавно з'явилися публікації знахідок османських монет з Ізмаїльської фортеці, які зберігалися у приватних колекціях [10, с. 114-122] та у Історико-краєзнавчому музеї Подунав'я [9, с. 153-162]. Дослідник з Ізмаїлу Р. А. Ісламов, окрім того, що зробив внесок у дослідження обігу османських монет, застосував їх як джерело для реконструкції історії Ізмаїла: за нумізматичними даними він довів, що заснування Ізмаїльської фортеці слід датувати серединою XVII ст., а не кінцем XVI ст., як вважалося раніше [10, с. 121].

Таким чином, в процесі становлення дослідження обігу османських монет, яке триває з кінця XIX ст. зі значними перервами до сьогодні, дослідники перейшли від простої фіксації монетних знахідок до повноцінної реконструкції грошового обігу, зробивши значний внесок у вивченні цього важливого аспекту у середньовічній та новій історії регіону. Однак слід відзначити, що на сьогоднішній день багато питань, пов'язаних з обігом османських монет, залишаються актуальними та дискусійними: проблема їх появи в регіоні; особливості обігу мідних монет на місцевих ринках; проблема запізнення монет у скарбах та відповідно проблема визначення дати зариття скарбів; визначення чинників, які впливали на ступінь інтенсивності обігу османських монет; реакція регіонального ринку на фінансову кризу, пов'язану з Револуцією цін в Європі та ін.

Вирішення багатьох дискусійних проблем в історії грошового обігу стане можливим завдяки подальшій публікації нових монетних знахідок, відповідно надзвичайно актуальною є проблема введення в науковий обіг монет з приватних колекцій.

THE HISTORY OF RESEARCH OF OTTOMAN COINS' CIRCULATION IN THE TERRITORY BETWEEN PRUT AND DNIESTER RIVERS

The article is dedicated to historiography of the problem of Ottoman coins' circulation in the territory between Prut and Dniester rivers, which can be divided into three periods. The development of the researches from simple fixation of the coins' findings in the publications to analysis of these findings in the context of the monetary circulation of the region is considered.

Key words: *historiography, Ottoman coins, monetary circulation, the territory between Prut and Dniester rivers.*

Д. М. Янов

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБРАЩЕНИЯ ОСМАНСКИХ МОНЕТ НА ТЕРРИТОРИИ ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ

Статья посвящена историографии проблемы обращения монет Османской империи на территории Пруто-Днестровского междуречья, которую можно разделить на три периода. Рассмотрено развитие исследований от простой фиксации находок монет в публикациях до анализа этих находок в контексте денежного обращения региона.

Ключевые слова: *историография, османские монеты, денежное обращение, Пруто-Днестровское междуречье.*

Список використаної літератури та джерел

1. Абызова Е. Н. Древности Старого Орхья. Молдавский период / Е. Н. Абызова, П. П. Бырня, А. А. Нудельман; отв. ред. Г. А. Федоров-Давыдов. – Кишинев: Штиинца, 1982. – 99 с.

2. Богуславский Г. С. Молдавские монеты из раскопок 2005-2007 гг. в Гражданском дворе Белгород-Днестровской крепости и некоторые проблемы постройки стен Гражданского двора / Г. С. Богуславский, Л.В. Дергачева // Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея / отв. ред. И. В. Бруяко. – Одесса: СМИЛ, 2011. – Вып. I. – С. 73-91.
3. Богуславский Г. С. Акче Османской империи последней четверти XV – первой четверти XVII вв. (из новейших находок Белгород-Тирской экспедиции) / Г. С. Богуславский, Д. М. Янов // ДП / глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А. С. Фридман», 2013. – Вып. X. – С. 55-68.
4. Богуславский Г. Медные монеты Османской империи (из новейших находок Белгород-Тирской экспедиции) / Г. Богуславский, Д. Янов // Al XIV-lea simpozion de numismatică. Dedicat aniversării a 20-a a leului moldovenesc: progr. și rez. comunic. / com. org. A. Boldureanu et al. – Chișinău: Tipogr. «Bons Offices», 2013. – P. 40-41.
5. Богуславский Г. С. Средневековые монеты из раскопок 2005-2010 гг. в Гарнизонном дворе Белгород-Днестровской крепости / Г. С. Богуславский, Л. В. Дергачева // Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея / отв. ред. И. В. Бруяко. – Одесса: СМИЛ, 2014. – Вып. II. – С. 131-151.
6. Богуславский Г. С. Серебряные и биллонные монеты Крымского ханства из новейших находок в Белгороде (Аккермане) / Г. С. Богуславский, Д.М. Янов // МАИЭТ / ред.-сост. А. И. Айбабин. – Симферополь, Керчь: Крымское отделение Института востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, 2014. – Вып. XIX. – С. 345-357.
7. Болдуряну А. К вопросу о хождении османских аспров в Молдове / А. Болдуряну // ДП / отв. ред. И. В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А. С. Фридман», 2008. – Вып. VIII. – С. 69-73.
8. Дергачева Л. В. Клад серебряных монет XV–XVI вв. из с. Пэнэшешть (Страшенский район, Республика Молдо-

- ва) / Л. В. Дергачева, А. В. Кривенко // ДП / отв. ред. И. В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А. С. Фридман», 2011. – Вып. IX. – С. 131-135.
9. Добролюбський А.О. Знахідки монет другої половини XIV – початку XIX ст. на території Ізмаїла (за матеріалами колекції Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я) / А. О. Добролюбський, Д. М. Янов // ЗІФ / гол. ред. В. Г. Кушнір. – Одесса: «Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова», 2013. – Вип. 24. – С. 153-162.
 10. Исламов Р. Основание и развитие города Измаила в свете нумизматических находок / Р. Исламов // Восточная нумизматика в Украине: сб. публикаций / под ред. К. К. Хромова. – К.: Изд. «Логос», 2013. – Ч. III. Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII – XVIII вв. – С. 114-122.
 11. История Приднестровья в денежных знаках / Автор-сост. А.В. Кривенко. – Бендеры : Полиграфист, 2013. – 128 с.
 12. Карашевич И. Средневековые монеты из раскопок Белгород-Днестровской крепости из фондов Института Археологии НАН Украины (предварительные результаты) / И. Карашевич, А. Болдуряну, Л. Дергачева // ДП / глав. ред. И. В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А. С. Фридман», 2013. – Вып. X. – С. 283-289.
 13. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / Микола Федорович Котляр; відп. ред. В. Н. Рябцевич. – К.: Наукова Думка, 1971. – 175 с.
 14. Кривенко А. В. Турецкие монеты на территории Приднестровского края / А. В. Кривенко // Исторический альманах Приднестровья. – 2006. – № 10. – С. 10-21.
 15. Кривенко А. В. Буджакский клад : предварительные результаты исследования / А. В. Кривенко, С. Сречкович // I Международная научная конференция «РАСМИР : Восточная нумизматика»: сб. науч. тр., Одесса, 29-31 июля 2011 / автор вступ. ст. А. О. Брагин. – К.: Альфа Реклама, 2013. – С. 96-104.

16. Кривенко А. Малоазийские монеты XIII – первой четверти XV вв. из находок в Пруто-Днестровье / А. Кривенко, Е. Гончаров // Al XIV-lea simpozion de numismatică: progr. și rez. comunic. / com. org. A. Boldureanu et al. – Chișinău: Tipogr. «Bons Offices», 2013. – P. 27-29.
17. Нудельман А. А. Монеты из раскопок и сборов 1972-1973 гг. / А. А. Нудельман // АИМ в 1973 г. / отв. ред. В. И. Маркевич. – Кишинев: Штиинца, 1974. – С. 188-229.
18. Нудельман А. А. К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в XIV – начале XVI вв. (по материалам кладов) / А. А. Нудельман // Карпато-Дунайские земли в Средние века / отв. ред. Я. С. Гросул. – Кишинев: Штиинца, 1975. – С. 94-124.
19. Нудельман А. А. Топография кладов и находок единичных монет / Авраам Аронович Нудельман; отв. ред. Н. А. Кетрару. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 195 с.
20. Нудельман А.А. Находки монет эпохи феодализма из раскопок и сборов 1974-1976 гг. в Днестровско-Прутском регионе / А. А. Нудельман // АИМ в 1974-1976 гг. / отв. ред. В. И. Маркевич, Г. Ф. Чеботаренко – Кишинев: Штиинца, 1981. – С. 174-191.
21. Нудельман А. А. Клад золотых и серебряных монет XVI – начала XVII вв. из Буджака / А. А. Нудельман // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье / отв. ред. П. П. Бырня. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С. 160-175.
22. Нудельман А. А. Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе / Авраам Аронович Нудельман; под. ред. В. Л. Янина. – Кишинев: Штиинца, 1985. – 181 с.
23. Нудельман А. А. Неизданные монетные клады XVI – XVII вв. из Днестровско-Прутского региона / А. А. Нудельман // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья / отв. ред. П. П. Бырня. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 145-159.
24. Нудельман А. А. Несколько неизданных монетных кладов XVI в. из Днестровско-Прутского региона / А. А. Ну-

- дельман // АИМ в 1983 г. / отв. ред. Г. Ф. Чеботаренко. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 126-141.
25. Нудельман А. А. Золотые монеты в денежном обращении Молдовы / А. А. Нудельман // Археологические исследования в Старом Орхее / отв. ред. П. П. Бырня. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С. 113-156.
 26. ОАК за 1898 г. / Императорская Археологическая Комиссия. – СПб.: Типография главного управления уделов, 1901. – 190 с.
 27. ОАК за 1903 г. / Императорская Археологическая Комиссия. – СПб.: Типография главного управления уделов, 1906. – 245 с.
 28. ОАК за 1905 г. / Императорская Археологическая Комиссия. – СПб.: Типография главного управления уделов, 1908. – 144 с.
 29. ОАК за 1909-1910 гг. / Императорская Археологическая Комиссия. – СПб.: Типография главного управления уделов, 1913. – 289 с.
 30. Огуй О. Д. Обіг турецьких монет та їх позначення на території Буковини та Молдови / О. Д. Огуй // Історико-географічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НАН України, Ін-т Історії України, 2004. – Ч. 7. – С. 234-266.
 31. Травкин С. Н. Поступление иноземных монет на территорию Юго-Восточной Европы в XIII – первой половине XVII вв. / С. Н. Травкин // Stratum plus / гл. ред. М. Е. Ткачук. – Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2003. – № 6. Знамена цивилизаций. 2001-2002. – С. 218-303.
 32. Штерн Э. Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. / Э. Р. Штерн // ЗООИД. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1913. – Т. XXXI. – С. 92-101.
 33. Beljaeva S. Câteva aspecte privind periodizarea construcției barbacanei din Cetatea Albă în baza descoperirilor monetare (campaniile arheologice din anii 2006-2007) / S. Beljaeva, A. Boldureanu, L. Dergaciova // Al XIII-lea simpozion de

- numismatică: progr. și rez. comunic. / com. org. A. Boldureanu et al. – Chișinău: Tipogr. «Bons Offices», 2012. – P. 27-29.
34. Boldureanu A. Un tezaur din epoca lui Mihai Viteazul descoperit în fostul raion Rezina / A. Boldureanu, R. Tabuică, E. Nicolae // Simpozion de Numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul: comunicări, studii și note, Chișinău, 28-30 mai 2000 / red. respons. E. Nicolae. – București: Editura Enciclopedică, 2001. – P. 157-161.
35. Boldureanu A. Tezaurul de aspri otomani de la Echimauți, jud. Orhei (sec. XVI) / A. Boldureanu, A. Niculiță // Simpozion de Numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001): comunicări, studii și note, Chișinău, 13-15 mai 2001 / red. respons. E. Nicolae. – București: Editura Enciclopedică, 2002. – P.195-202.
36. Boldureanu A. Les aspres ottomans du XVIe siecle du tresor de Bălăbănești, departement de Chișinău, Rep. de Moldavie / A. Boldureanu // XIII Congreso Internacional de Numismatica: resúmenes de la comunicaciones, 15-19 Septiembre, 2003 / ed. por C. Alfaro Asins. – Madrid: Ministerio de Educacion, Cultura y Deporte, 2003. – P. 226.
37. Boldureanu A. Tezaurul de la Topala, com. Cenac, jud. Lăpușna (sec. XVI) / A. Boldureanu, A. Niculiță, E. Nicolae // Simpozion de Numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la Proclamarea Independenței României: comunicări, studii și note, Chișinău, 24-26 septembrie 2002 / red. respons. E. Nicolae. – București: Editura Enciclopedică, 2003. – P. 189-199.
38. Boldureanu A. Moneda Otomană în Moldova (1512-1603) [Електронна копія]: teză ... de doctor în științe istorice : 07.00.06 / Anuța Boldureanu; Academia de Științe a Moldovei. Institutul de Arheologie și Etnografie. – Chișinău, 2005. – 159 p.
39. Boldureanu A. Date noi privind tezaurul de la Onești, raionul Hâncești / A. Boldureanu, R. Tabuică // Simpozion

- de Numismatică dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003): comunicări, studii și note, Chișinău, 26-28 noiembrie, 2003 / red. respons. E. Nicolae. – București: Editura Enciclopedică, 2005. – P. 157-162.
40. Boldureanu A. Un lot de monede medievale și moderne descoperite la Cetatea Albă. Observații și preliminare / A. Boldureanu, L. Bacumenco-Pîrnău // Al XI-lea simpozion de numismatică: progr. și rez. comunic. / com. org. A Boldureanu et al. – Chișinău: Tipogr. «Bons Offices», 2010. – P. 14-15.
41. Crivenco A. Monede otomane și girayde descoperite la Tigghina / A. Crivenco // Al X-lea simpozion de numismatică: progr. și rez. comunic. / com. org. A. Boldureanu et al. – Chișinău: Tipogr. «Bons Offices», 2009. – P. 23-24.
42. Crivenco A. A new obverse variety of Ottoman akches during the reign of Bayezid II / A. Crivenco // Journal of the Oriental Numismatic Society. – 2013. – № 216. – P. 18-21.
43. Nicolae E. Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451-1512 / Eugen Nicolae; resp. ed. T. Osmochescu. – Chișinău: Editura ARC, 2003. – 128 p.
44. Niculiță A. Monede de aur otomane din tezaurul de la Bălțata, raionul Criuleni, Rep. Moldova / A. Niculiță, E. Nicolae // Buletinul Societății Numismatice Române. Anii 140-141 (1992-1993) / red. șef C. Preda. – București: Editura Academiei Române, 1996. – P. 167-177.
45. Niculiță A. Les aspres ottomans du tresor de Săseni, dep. de Călărași (Rep. de Moldavie) / A. Niculiță, A. Boldureanu, E. Nicolae // Studii și cercetări de Numismatică / red. respons. Gh. Poenaru-Bordea. – București: Editura Academiei Române, 1997. – Vol. XI (1995). – P. 201-209.
46. Niculiță A. Le tresor de Brătușeni (Sărata Albă), dep. d'Edineț (XVI-esiècle) / A. Niculiță, E. Nicolae // Studia in Honorem Ion Niculiță. Omagiu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. – Chișinău: Cartdidact, 1999. – P. 299-305.
47. Niculiță A. Asprii otomani din secolul al XVI-lea din tezaurile de la Comrat și Semeni, jud. Ungheni / A. Niculiță, R. Tabuică, A. Boldureanu // Simpozion de Numismatică,

- dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul: comunicări, studii și note, Chișinău, 28-30 mai 2000 / red. respons. E. Nicolae. – București: Editura Enciclopedică, 2001. – P. 151-155.
48. Tezaure din muzeele orașului Chișinău. Secolele XVI-XVII / V.M. Butnariu, E. Nicolae, A. Boldureanu, V. Paiul, A. Niculiță, R. Tabuică; coord. V.M. Butnariu. – Chișinău: Editura Universitas, 1994. – 130 p.

Перелік умовних позначень

АИМ – Археологические исследования в Молдавии

ДП – Древнее Причерноморье

ЗІФ – Записки історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии

Таврии

ОАК – Отчет императорской археологической комиссии

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.2:911.3(477.43/.44)«14/15»

О. В. Білецька

КАЧИБЕЙ У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ XV – XVI СТОЛІТЬ (МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я)

Дослідження присвячене вивченню актових джерел XV-XVI століть, в яких є згадка про населений пункт Качибей. В полі зору дослідника також головні історіографічні напрацювання на цьому терені. В результаті автор приходить до висновків, що перебування татарського населення залишилося в топоніміці. Качибей, Татарка, Хаджибеївський лиман – все це є свідченням минулого. Було віднайдено шість актових документів XV в. (перший датується 1431 р.), в яких є згадка про порт і замок Качибей. Однак, з плином часу ситуація змінилася. І джерела XVI ст. вже свідчать лише про існування промислового поселення, пов'язаного з видобутком солі. Все це дає змогу говорити про певний континуїтет поколінь, які проживали в досліджуваній місцевості Північного Причорномор'я.

Ключові слова: *Качибей, Поділля, Північне Причорномор'я, історична географія України XV-XVI ст., Велике князівство Литовське, Польське королівство, королівські привілеї, ханські ярлики, подільські замки*

Важливим моментом у вивченні регіональної історії є збирання, систематизація та осмислення назв населених пунктів, замків, сіл, міст, пусток, рік, озер, боліт, лісів тощо в історичних джерелах. Ще в XVI ст. Станіслав Сарницький, укладаючи свій компендіум, подав стислі відомості про Качибей [73, с. 1134]. Проте, науково в сучасному розумінні цього слова підійшли до вивчення цього об'єкту вже П. К. Брун та О. І. Маркевич [16; 17; 43]. Згодом, на основі їхнього доробку проторували шлях вивчення краю

такі вчені як М. С. Грушевський та Ф. Є. Петрунь [25; 49]. З сучасних істориків варто відзначити на цій ниві Януша Куртику, А. О. Добролюбського, І. В. Сапожникова, Т. Г. Гончарука, О. І. Галенка, А. В. Красножона, О. І. Третяка, С. В. Гізера [68; 69; 70; 71; 35; 23; 33; 34; 35; 36; 37; 53; 22; 20a]. Та й ми мали можливість вже торкатися деяких аспектів розвитку цього населеного пункту [6; 7; 9; 11]. Всі вищеперераховані дослідники буквально по крупинкам збирали інформацію. Проте в полі зору їх діяльності були переважно хроніки, спогади мандрівників та картографічний матеріал. Ми ж постараємось підійти до вивчення Качибей на основі аналізу даних актових джерел (королівських привілеїв, ханських ярликів, офіційного листування між королями та ханами) тощо. Окрім того, будуть задіяні дані археологічних обстежень та лінгвістичні матеріали (а саме, з топонімії та ономастики).

Після Синьоводської битви змінилась розстановка сил у центральній та південній Україні. Якщо в районі Смотричу та Кам'янця князями Коріятовичами була створена нова держава – Подільське князівство [5; 20; 75], то у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові політичні утворення [30; 50; 14], одним з яких була держава Качибей. Швидше за все, вона була незначна. Письмових джерел про її існування нам не вдалось віднайти (можливо, їх і немає), проте відгомін залишився у топонімії. Так, Я. Р. Дашкевич писав, «... володіння Хаджибей (саме так називав цю державу Я. Дашкевич. – *О. Б.*)... не менш переконливо і достовірно – також визначаються топонімічно» і далі «.. локалізація держави Хаджибей не викликає особливих сумнівів – це приморський регіон тогочасного «великого» Поділля» [30, с. 116]. Цю думку вченого можна підкріпити знахідками «червоно-жовто-стрічкової» кераміки, яку науковці відносять до золотоординських часів XIV ст. [35, с. 476], на території сучасного міста Одеси. Окрім того, від колишніх поселенців збереглась й назва – селище Татарка [28, с.39-40].

Одну з перших спроб пояснити назву “Качибей” здійснив Станіслав Сарницький. В «Описі Старої та Нової Польщі», що була видана у 1585 р., він стверджував, що порт Качибей названо іменем татарського князя:

“Progressus enim cum suis copiis usque ad Boristhenem et ostia eius, totum robur Tartarorum, et tres duces eorum Kadlubachum, Demetrium, et Kaczibeium, a quo portus ille Kaczibeius (жирне виділення моє. – О. Б.) vocatus est, armis suis attrivit, profligavit et disecit, ita ut alii eorum ultra Tanaim fluvium, alii ultra Turam, ad Dobrucenes usque campos, a quibus Orda Dobruciorum vocata est, fuga dila-berentur... ” [73, с. 1134].

Просуваючись же зі своїми військами аж до Борисфена і його гирла, він (Ольгерд. – О. Б.) знищив усі укріплення татар, і трьох їхніх князів Кадлубаха, Дмитра і Качибей, від якого порт Качибей є названий, військом своїм знищив, розтропив і розігнав: одних - далі за річку Танаїс, інших – далі Тираса, до Добруджі аж до степів, що Добруджською ордою називається, прирікши на вигнання”

Укладач «Кроніки Литовської та Жемайтської» незалежно від Сарницького занотував: «Там же цариков их троих: Коутлубая, Катибея, Бекера – забито, от которого и теперь есть озеро в Диких полях названое Катибейское» [55, с.43; 23, с.6]. Що назва походить від імені татарського бея писав і Януш Куртика. У праці «Поділля поміж Польшею та Литвою...» (2000 р.) він вказав, що біля 1397 р. Вітовт здійснив один із своїх походів на Очаків (Осзакów) та на побережжя Чорного моря, де він добив татарських начальників *“Hadzi-beja (Chadzybeja), Kutlug-beja i Dymitra, a dodatkowo zapewne zdobył port nazwany imieniem tego pierszego – Chadzybej (Chadzybejów)”*. І далі Я.Куртика зазначав, що *«Zamek Chadzybejów jeszcze w połowie XV w. uważany był za dalekie przedpole Podola»* [68, с. 30]. Питанням локалізації Кочубейового улусу займався також О. І. Галенко [20а, с. 138-141]. На його думку, «ідентифікація Стрийковським синьоводського ватажка «Качибей» з епонімом порту й поселення Качибіїва (Kaczubieiów), що локалізується на місці сучасної Одеси, виглядає правдоподібною як з лінгвістичного, так і історичного погляду» [20а, 138]. З'ясовуючи питання, до якого улусу належав порт Качибіїв, автор доходить до висновку, що «за даними тих самих ярликів Кочубіїв відноситься до Брацлавської тьми» [20а, 139-140].

Над етимологією назви Качибей плідно працюють й сучасні одеські вчені. Так, А. В. Шабашов висловив припущення «про

зв'язок антропоніма з тюркською дієслівною основою к'ач- (qač-) «втікати», «бігти», «уникати, сторонитися, позбавлятися», «віддалятися, вирушати, проходити» [56, с. 161-164]. На думку С. М. Гізера, назву Качибей варто зводити до Кічі-бей і в такому разі можна перекласти з кримськотатарської як «малий, молодший бей» [22, с. 194].

Проте, якщо Качибей існував з 60-х років XIV ст. – то перша його згадка в 30-х роках XV ст. вже як про замок [36; 37] є досить пізньою. Залишається відкритим питання, чому досить тривалий час назва не фіксувалася в документах. Так, її не вказує Ян Длугош, коли описує подорож польського короля та великого князя литовського у 1411 році, під час якої володарі відвідали цілу низку подільських замків: «Черкаси, Звенигород, Сокоlecь, Каравул, Браслав... та Кам'янець (“*Czirkassy, Swinigrodum, Sokolecz, Karawol, Braczlaw... Kamyenicz*” [66, с. 314]). Нема згадки про Качибей і в мандрівних нотатках єродіакона Зосими 1419 р. [54]. Не вказує на нього і добре відомий фламандець Гільберт де Ланнуа, який в 1421 році мандрував цими землями [41]. Тобто, нам невідомо жодного документу, в якому згадувався б Качибей разом з великим князем литовським Вітовтом. Хоча цей князь приділяв належну увагу своїм прикордонним володінням. Зокрема, це видно за документацією одного з найбільш віддалених порубіжних повітів [4; 51; 37]. Ще в 1885 р. Никандр Молчановський написав: «Как-бы то ни было, Витовтова политика относительно татар, насколько она касается судеб собственно Подольской Украины, безспорно достигла блестящего, хотя и кратко временного успеха. Ослабив врага и очистив почву для своей власти на Подольи вплоть до берегов Черного моря, Витовт старался создавать здесь твердые опорные пункты на случай новых замешательств и потрясений» [46, с. 294].

Тепер більш детально зупинимось на Длугошевій звітці 1415 року, яку хроніст, швидше за все, записував у другій половині XV ст. В ній вказав, що до польського короля, який перебував у Снятині, прибули послы від візантійського імператора та константинопольського патріарха, які просили допомоги жителям столиці. І король Владислав II Ягайло наказав відправити збіжжя “у своєму королівському порту Качибей” (*in portu suo Regio Kaczubyeiow*) [6].

<p>«<i>Venerunt insuper sub eo tempore ad Wladislaum Poloniae Regnem Nuncii Patriarchae & Imperatoris Graecorum, cum literis & bullis plumbeis, quatenus dignaretur eis, a Turcis multifarie lacessus ∪ oppressis, frumenti tantum modo subvenire. Wladislaus autem Poloniae Rex, necessitati eorum satagens pia commiseratione succurrere, petitam frumenti quantitatem dat & largitur, & in portu suo Regio Kaczubyeiow, per eos recipiendam, consignat</i>» [66, c.367].</p>	<p><i>Przybyli nadto w tym czasie od króla polskiego Władysława posłowie patriarchy i cesarza greckiego z listami i opieczętowanymi dokumentami, aby zaczepianym na różne sposoby i uciskami przez Turków raczył pomóc przez udzielenie jedynie zboża. A król Władysław w zbożnym współczuciu pragnąc im przyjść z pomocą w ich trudnej sytuacji, daje i użyzcza żądanej ilości zboża i wyznacza, że mają go odebrać w jego królewskim porcie Kaczubyeow [66a, c. 55-56]</i></p>	<p><i>Прибули окрім того у той час до польського короля Владислава посли Патріарха та грецького імператора з листами та свинцевими печатками, які їх удостоювали; що турки різним чином порушували спокій та стискали [та що. – О. Б.] їм необхідна допомога зерном. Владислав же польський король у святому співчутті, прагнучи їм прийти на допомогу в їх складній ситуації, дає і щедро дарує прохану кількість зерна і визначає, що його мають отримати в його королівському порту Качубейов.</i></p>
---	--	---

Це повідомлення Длугоша викликало і викликає багато запитань. Але чи дійсно саме з нього відправлялася допомога? Адже доправити хліб до Качибєя за доби середньовіччя дійсно було не так легко. Швидше можна було переправити його Дністром до Білгорода, а звідти до Константинополя.

Ще Олександр Гваньїні, який жив на зламі XVI-XVII століть писав, що «там був раніше великий порт, особливо у Білгороді. Звід-

ти возили пшеницю з Поділля аж до самого Кипру» [21, с. 429], та й в іншому місці принагідно вказав: «однак Кілія і Білгород залишилися у них; з цього Білгорода далеко, аж до Кипру, возилось збіжжя, яке з польських країн пускали туди Дністром, бо це був порт всього Поділля (*sic!*), знаменитий і раніше» [21, с. 346]. На думку А. В. Красножона з Білгорода не могла йти відправка зерна, оскільки склалась не зовсім вдала політична кон'юнктура між великим князем литовським Вітовтом та молдовським господарем Олександром Добрим, до володінь якого входив тоді Білгород [33; 37]. На думку вченого, литовський замок Качубієв швидше за все був заснований в 1421 р. за ініціативою великого князя литовського Вітовта як альтернатива молдовському Білгороду. А в 1422 р. (а не в 1415 р.) було відправлено збіжжя до Константинополя [37]. Хоча у М. С. Грушевського сумнівів щодо правдивості записів Яна Длугоша не було: «звертає на себе увагу, що перед побудованнем замку на Дністровім лимані, що наступило 1421 р., Ягайло висилає збіжже – розуміється з Поднстров'я, не до Білгорода, а до Качибєя; се могло б піддавати гадку, що в Качибєю польсько-литовське правительство стало твердою ногою скорше» [25, с. 608].

Принагідно хотілось би відзначити також дані Густинського літопису, які записані під 1415 роком. Відповідно до нього, збіжжя відправлялося не з Качибєя, а з Очакова [29, с. 353]. До того ж повідомлення Длугоша дає підстави також задати питання, чому константинопольський патріарх звернувся до католицького правителя, а не до православного, скажімо до великого князя московського? Тоді б збіжжя могло бути відправлене Доном до Тани (середньовічне місто на лівому березі Дона, в районі суч. м. Азов (Ростовська обл., РФ)), а звідти морем до столиці Візантійської імперії [9].

Першим актовим документом, де вказується Качибєй, є перемирна грамота, яка нам відома у вигляді регести, литовського князя Свидригайла з польським королем Владиславом II Ягайлом від 2 вересня 1431 року. Її опублікував у другому томі «*Skarbiec diplomatów*» І. М. Данілович в 1860 р., а тому вона була відома всім дослідникам Качибєя. Відповідно до нього за князем Свидригай-

лом закріплювалась ціла низка замків (“*zamki i miasta następane: Braclaw, Sokolec, Zwinigrod, Kazubinyow, Daszkow... Latyczew*”) [74, с.124]. Вслід за П. К. Бруном та Ф. Є. Петрунем [17, с. 178; 49] припускаємо, що Казубінов (*Kazubinyow*) це і є той самий Качибей, якому і присвячена розвідка. На маргінесі лише зазначимо, що П. К. Брун чомусь змінив написання з *Kazubinyow* на *Koczubinyow*.

Другим джерелом є перелік подільських замків Свидригайла. Сам «Список» не містить дати, проте аналіз тексту дозволяє приєднатися до думки С. В. Полехова щодо датування 1432 р. [50а, с. 112]. Наведемо всі відомі нам його публікації та витримки з нього. Вперше це джерело було опубліковано (у 1820 р.) пруським драматургом Август Коцебу у біографії князя Свидригайла [68а, Anhang 2, s. 144-145]. Російський переклад цієї книги - «Свитригайло, великий князь литовский...» – разом з джерелом появились у 1835 р. Тут у додатках було подано перелік міст князя Свидригайла. Правда, датував його А. Коцебу 1402 р., а назви були перекладені (іноді транслітеровані): «Города в Подоліи. Циркасси. Звимградъ. Саколечъ. Чарниградъ. Качакенов. Маяк, Каравулль. Дошау, на границе Каспень» [41а. Додаток. – С. 11.] Згодом (у 1860 р.), регесту цього документу опублікував І. М. Данилович: “*W ziemi Podolskiej: zamki Czirkassy Zwinihrod Sakolecz Czarnygrad Kaczakenow Mayak Karawull Doschau na granicy Caspen...*” [74, с. 331]. У 1879 р. вийшла праця П. К. Бруна, який навів назви з німецького видання А. Коцебу так: «*Cirkassi, Zwimhorod, Sokolecz, Czarnygrad, Kaczuklenow, u Majak-karawul*» [17, с. 174]. У 2000 р. виписку з документу (з праці І. М. Даниловича в українському перекладі О.Різникова) подав Т. Г. Гончарук у праці, присвяченій історії Хаджибея (Одеси): «В землі Подільській замки: Черкаси, Звинігород, Соколець, Чарніград, Качакенов... Маяк... Караул... Дошау... на кордоні» [23, с. 9]. За новітньою публікацією документу (2014 р.), яку здійснив С. В. Полехов: «*Item in terra Podoliensi castra Cirkassi Zwinihrod Sakolecz Czarnygrad Kaczakeyow Mayak Karawull Daschaw in metis Caffensibus*» [50а, с. 120]. І знову зробимо припущення, що Качакенов (*Kaczakenow, Kaczuklenow, Kaczakeyow*) це є нами дослі-

джуваний Качибей. Раніше ми на нього вказували разом з Маяком (*Kaczakenow Mayak*) [7, с.85-86; 47, с. 159], проте зараз, після п'ятнадцирічного дослідження цього регіону [8], вважаємо, що це були різні населені пункти, хоча повинні відзначити про постійну вказівку на два об'єкта одночасно – Качибей та Маяк.

Хронологічно третім джерелом буде привілей польського короля Владислава Варненчика подільському генеральному старості Теодорику з Бучача від 30 вересня 1442 р. Це надання стало об'єктом прискіпливого вивчення як польських (Я. Куртика), так і українських (М. С. Грушевський, Ф. Є. Петрунь, В. М. Михайловський, В. П. Гулевич) вчених [71; 24, с.25-27; 48, с. 185; 45; 26; 27]. Та й ми вже мали нагоду звертатись до нього не один раз [23, с. 12-13; 11; 9]. Цікавим для нас воно є в тому відношенні, що в ньому вказуються південні тримання Теодорика з Бучачу:

“... *castra nostra Carawl super Dniestr fluvio, Czarnigrod, ubi Dniestr fluvius dicitur mare intrat et Caczibieiw in litore maris sita, cum omnibus oppidis, portibus, theloneis...*” [59; 76, с. 232; 24, с. 26; 23, с. 12-13]. “наші замки Каравл на р. Дністр, Чарнігород, де зазначена р. Дністр впадає в море, і Качибейов, що розташований на морському березі з усіма містечками, портами, митницями...”

Вважаємо за доцільне наголосити, що Качибей названо «замком Качибейов» (*castra Caczibieiw*) та з'являється географічна прив'язка – розташований на березі моря. Земельне надання було дано під заставу 3000 гривень. В документі досить детально описана ця процедура надання: «... для того, щоб зазначеними замками... для нас і подільських земель він міг управляти досконало, забудовувати і покращувати їх, відповідно до того, як він обіцяв нам це зробити, за його служби... три тисячі гривень, польською монетою звичайного рахунку, по 48 грошів у кожній, на ці замки і ... законним спадкоємцям Теодорика записуємо... щоб вони володіли... так довго... доки ми або наші спадкоємці спадкоємцям цього Теодорика... згадані три тисячі марок ... цілком не виплатимо»[7, с. 258; 70, 194] .

Пізніше, Тадеуш Чацький, на якого першим зробив посилання М. С. Грушевський [25, с. 608], записав у своїй праці: «я бачив слід рішення Владислава Ягеллончика (очевидно, він мав на увазі Владислава Варненчика. – О. Б.) в 1442 р., між Язловецьким, якому він подарував ту частину землі понад Чорним море, де був і є невеликий порт Качібей [*Kaczubej*], та своїм чиновниками, які доводили, що в привілеї не були надані пересипи [*przysypisku*], а вони за сто років були принесені морем від інших земель і приєднані до наших (королівських) володінь... Напевно, ця річ була важливою, якщо за неї сперечались, і Язловецький чинив опір побудові домів для сторожі на цій Пересипі. Як Владислав закінчив це сперечання, я не міг знайти доказів»[65, с. 179; 23, с. 11 (пер. О. Різникова)]. Отож, порт та замок Качибей від 1442 р. перебував у руках польської магнатської родини Буцацьких-Язловецьких.

«Bona vero seu castra, que iacent in portibus et confinibus et super vel citra fluvium Dnyastr marinis videlicet Carawl Caczybyeyow Mayak Czarnygrod Balabkycum omnibus villis, teloneis, portibus, marinis et piscaturis uterque ipsorum in solidum utifrueretur et indivise tenebunt usque ad exemptionem eorundem plenarium per Regiam Maiestatem ...» [60, с. 330].

“Маєтки ж або замки, які (знаходяться біля) впадіння річки Дністер, порт і кордон і вище або по цей морський бік, а саме Каравл, Качибейов, Маяк, Чарнигород, Балабки з усіма селами, митницями, портами, морськими і річковими (місцями) обома [нехай] в повну суму користується і неподільно тримають аж до звільнення (викуплення) їх повного через Королівську Величність...”

Цікаво, що вслід за Качибейовим вказується Маяк (*Mayak*), який не фігурує в документі 1442 р., проте існує в переліку Свидригайлових замків 1431 р. Цей документ хоча й надрукований був відносно давно в 1887 р. (у «*Akta Grodzkie i Ziemskie*»), проте не був відомий широкому загалу істориків. З сучасних дослідників на цей документ посилається В. П. Гулевич, для підтвердження

ня думки про те, що «володіння Бучацьких на Східному Поділлі сягали чорноморського узбережжя та включали поселення Караул, Качибіїв, Чорнигород та ін.» [26, с. 26].

Ці надчорноморські тримання не були заборані королем ні у Теодорика (який помер у 1455 р.), ні у його спадкоємців. Оскільки з більш пізніших документів (зокрема, від 11 травня 1469 року), бачимо, що вони знаходяться в руках одного із його синів – Міхала. З тексту документа, який умовно можна назвати “Поділ Бучацьких” (інакше “*Divisio Buczaczkych*”), стає зрозумілим, що поділ було здійснено між рідними братами, спадкоємцями з Язловця подільським воєводою і коломийським старостою Міхалом з Бучачу, Якубом Бучацьким з Подгайче та Яном з Бучачу. У «поділі» вказується:

У цьому ж 1469 р., коли здійснювався «Поділ Бучацьких», було виконано «Опис королівського добра» Руських та Подільських земель. Міхал Бучацький теж з’явився під час люстрації до королівського службовця, і останній вказав:

«Produxit literam super quedam bona, que sunt in manibus Lithwanorum et quas non habet in possessione, videlicet: Caczubyeow et Czarnygrad, regis Hungarie Wladislai» [63, с. 60].

“Він приніс привілей на добра (інакше – маєтки. – О. Б.), які знаходяться в руках литовців (sic!) і які він не має у своєму володінні, а саме на: Качибейов та Чарнигород, від Владислава, короля Угорщини”.

Отож, як занотував писар, ці землі знаходилися в руках литовців. Це могло відповідати дійсності. Оскільки, як відомо, у 1434 р. Подільська земля була поділена на дві частини: західна частина становила Подільське воєводство, а східна – увійшла до складу Великого князівства Литовського. Кордон же проходив по річці Мурафа, лівій притоці р. Дністер [40, с. 14-35]. Саме тому М. Грушевський, аналізуючи привілей 1442 р., зазначав, що «пожалование Теодорику Бучацькому в 1442 г. чорноморських замків – Черного города (Аккермана) и Качибейя, и Каравула на Днестре для устройства там укрепленный было уже безследным отзвуком прошлаго...» [24, с. 25]. Два документи 1469 р. для нашого дослідження є відповідно четвертим та п’ятим джерелом.

Отож, в середині XV ст. Качибей, швидше за все, не був ні містом, ні містечком (ні державним, ні королівським, ні приватним (шляхетським)) Подільської землі. На доказ цього нашого припущення можна привести список подільських міст (*civitates et oppida*), який наводиться в Коронній Метриці за 1453 р.: Кам'янець (*Samyenyecz*), Смотрич (*Smotricz*), Скала (*Skala*), Червоногород (*Rubenin*), замок Бакота (*castrum Bakotha*), Летичев (*Lyeticzow*), Голчедаєв? (... *dayow*), Хмельник (*Chmyelnyk*), Ров (*Row*), Ялтушків (*Olthuschkow*). Цей список також містив приватні (шляхетські містечка: *oppida terrigenarum*): ...? (*thkowcze*), Шиповці (*Schipowcze*), Язловець (*Jaszlowcze*), Серет (*Sereth*), Чернокунці (*Carnokozyncze*), Бедрихівці (*Byedrzichowcze*), Сатанів (*Schathanow*), Зиньків (*Zynkow*), Меджибож (*Myedziborze*), Чемерівці (*Czemyerowcze*), Криків (*Krzykow*), Могильниця (*Mogelnycza*)[58; 72, с.11; 68, с. 50-51]. Окрім того, якщо погодитись з визначенням В. Д. Отамановського щодо міста відносно XV-XVI ст. – як осади, «мешканці якої через урядове надання одержали право на торги й ярмарки, а також на певні торговельно-промислові заклади, здебільшого на корчми» [46а, с. 17], то Качибей знову не підпадає під поняття «місто».

І, нарешті, до шостого джерела можна віднести ярлик Менглі – Гірея від 1472 р., де згадується Качибей (“*Koczibej*”) [3, с. 20]. Його опублікував в 1909 р. Б. Барвінський, а розбір тексту подав у 1929 р. Ф. Є. Петрунь [48, с.172]. Пізніше землі Північного Причорномор'я стали належати *de-jure* Київському князівству. Таке твердження напрошується з більш пізнішого джерела. Мова йде про так званій “попис” – детальний опис кордонів Велико-го князівства Литовського, Польської королівства та татарських земель («съ землею Татарскою такъ и зъ Белымъ городомъ, такъ тежъ зъ землею Волоскою») [39]. Посилаючись на часи Семена Олельковича, який був київським князем від 1455 до 1470 року, писар записав: «А то сут тые границы князства великого Литовского... Поведали люди старые... иж земля вашей милости господарская великого князя Литовского... почалася от Марахвы (суч. р. Мурахва. – О. Б.) речки, которая впала в Днестр, и на низ Днестром, по половине Днестра, мимо Тегиню, аж где Днестр

упал в море; а оттоль с устья Днестрова Лименом пошла граница мимо Очаков, аж до устья Днепра... А на тые границы князь Семен Олелькович высылал наместника своего Свиридова, который от него Черкасы держал и тот по тым урочищам границы клал, яко з землею Татарскою, так теж з землею Волоскою» [1, с. 361-362; 57].

Качибей як поселення тут не згадане. Тому вказана цитата наштовхує на припущення, що у середині XVI ст. він вже не існував як порт і замок, а, швидше за все, передавався лише у документах. Цю думку підтверджує і Мартін Броневський (книга вийшла у 1578 р.), який проїжджав через ці місця, і записав: “Далее Качибеево городище, как будто обрушившаяся земля ... там, говорят, был прежде довольно значительный порт” [64; 15, с. 336-337 (пер. М. Мурзакевича); 23, с. 34]. Теж саме писав Станіслав Сарницький, праця якого була вперше видана в 1585 р. Оповідаючи про Качибей, він вказав, що «Качибей (*Caczibei*)... фортеця, давністю зруйнована ... Давні люди пам’ятають його як порт на Чорному морі (*portus ad Euxinum*) [73, с. 1893].

На нашу думку, ситуація змінилась ще раніше (в XV ст.), після того як в 1484 р. турки захопили Білгород та Кілію [62, с. 48-66]. Якби Качибей мав статус хоча б приблизно такий як Білгород, повідомлення щодо нього обов’язково відобразилось на сторінках польських або угорських хронік, чи в молдовських літописах. Отож, близькість до турецьких володінь та втрата литовцями, а потім поляками контролю над морським узбережжям [9], призвела до того, що Качибей перетворився виключно на місце видобутку солі. Першим про це написав (в 1517 р.) у своєму трактаті Мацей Меховський. Вірніше він вказав на однойменне озеро: “Есть и соль; ее в сухое время собирают на озере Качибейском, а так как недалеко остуда находится татарский замок Очарков, то иногда возчиков соли перехватывают и берут в плен татары, вместе с двумястами, а то и тремястами возов” [44, с. 96 (пер. О. Аннінського); 23, с.17-18]. Напевне він мав на увазі сучасний Хаджибейський лиман.

Наведений пасаж нам цікавий також і в тому відношенні, що в ньому вказується (і знову вперше) на сутички між татарським населенням та чумаками [19; 2], яких перекладач назвав «возчи-

ками». Вслід за Меховським майже у всіх документах вказується на видобуток солі. Так, Сарницький написав, що «Качібей (*Saczibej*)... фортеця... [яка] була знаменитим ринком поляків, де морська сіль діставалася на берег» [73, с. 1893]. В даному відношенні ми повністю підтримуємо думку Ф. Є.Петруня, який майже біля ста років тому висловив її як припущення: «Качибеевские лиманы могли быть объектами хозяйственной деятельности в XVI в. (выволочка соли) и в XVII в. (Боплан) без наличия тут населенных пунктов, как и другие степные «уходы» того времени» [49, с. 192].

Окрім того, Ф. Петрунь, проаналізувавши картографічний матеріал XVI-XVIII ст., прийшов до висновку, що він «заставляет с большой осторожностью говорить о Качибее как населенном пункте» [49, с. 192; 12; 13]. До цього можна додати, що на деяких картах на місці сучасної Одеси взагалі позначався не Качібей, а такий топонім як “*Odessus*”. Зокрема, він є на карті, поміщений у праці Йоганна Вільгельма Стукіуса (1577 р.) [61а, вкладка]. Але дослідженню цього сюжету ми присвяtimo іншу нашу працю. На разі лише зазначимо, що центральна частина позначена як “*Podolia*”, а з річок зображено сучасну р. Дніпро як Бористеніс (“*Boristhenis. fl.*”) та р. Савранка як Савран (“*Savran*”).

Назва Качебейов в різному написанні фіксується в поборових реєстрах Польського королівства. Так, в поборовому реєстрі 1566 р. Качебейов згадується двічі: «*Kaczebieow, sors dni Jazlowieczki ar. 5, per dnum Skotniczki sol.*» та «*Kaczebieow, regalis sors dni Valentini Bąk aratr. 2, per dnum Domankowski sol*» [77, с. 200-201]. Є зафіксована звістка і в 1569 р.: «*Kaczebyow, sortis dni Jazlovieczky aratra 3*» [77, с. 223]; «*Kaczebyow, sortis dni Valentini Bąk aratr. 1*» [77, с. 226]. В поборових реєстрах 1578 - 1583 р. вказано: «*Kaczebiw. De medio aratri. Ab artifice I. Sors d. Swieszczowien, tenue dni N. c(apitaniensi) C(amenecnsis). De aratri 3. Sors d. Petri Bąnk, ten. Tholoczeko. S.d. Valen. Bąnk, t, Kayenski. De ½ artro*» [77, с. 265]. Можливо, що у всіх цих випадках мова йде про сучасне с. Кочубіїв Чемеровецького району Хмельницької області. М. Г. Крикун також вважає, що сучасне с. Кочубіїв у XVII ст. називалося Качубіїв і відносилось до шляхетських маєтків Подільського воєводства

Польського королівства [38, с. 215, 323]. Але, так само можливо, там де “Качебейов” вказаний як тримання пана Язловецького, там мова йде про надчорноморське тримання Язловецького, тобто саме про наш Качибей.

Тим більше, як писав Ф. Петрунь, «литовські та польські феодали, що залишили цей район найпізніш з 80-их років XV ст., все ж таки міцно трималися за свої претензії – в 1564 р. Язловецькі подали заставні документи на Чорний город, так саме, як і на сусідній Качибіїв»[47, с. 158]. Під час написання цієї статті, ми користувалися збірником документів з позначками на полях Ф. Є. Петруня навпроти слова «*Kaczebyow*». Можливо, саме під впливом цих поборових реєстрів, дослідник потім (у 1929 р.) записав: «Качибіїв (з 1415 р.), яко попередник Одеси, також став об’єктом декількох розвідок, що, однак, вимагають зараз ревізії під аспектом історико-топографічного дослідження» [48, с. 183].

Працюючи над актовою документацією щодо Качибєя, не можна не звернути увагу на ханські ярлики, які давалися як польським королям, так і великим князям литовським та офіційне польсько-татарське та татарсько-польське листування, де йшлося про підготовку різних домовленостей. Качибей під різними назвами, але постійно вказується в них: “*Chadzibejów*”, (1397 чи 1398) [69, с. 164]; “*Koczibej*”, 1472 р. [3, с. 20]; “Хачибиев”, 1506 р. [1, с. 4-5; 23, с. 14-16]; “Качибиев”, “в Качибиев”, 1540 р. [1, с. 362-364; 23, с. 21]; “Качибиев ”, “в Качибиеве”, 1540 р. [52, с. 76-81; 23, с. 24-25]; “*Kaczibēja-mostu*”, “*Kaczibnewie*”, 1540 р. [74, с. 312-313; 23, с.26]; “до Кочубиева”, 1548 р. [32, с. 22; 23, с. 32]; “до Качибєя”, 1552 р. [32, с. 67]. Майже всі ці згадки були пов’язані з видобутком солі. Як приклад наведемо декілька цитат з одного такого листа польського короля Сигізмунда до кримського хана Сагіп-Гірея від 1540 р. Спочатку в переліку населених пунктів згадується «Качибиев Маяк и з землями и з водами», а потім під четвертим пунктом записано: «Теж купцы панств его милости, корыуны Польское и великого князства Литовского, мают добровольно в Качибиев соль брати и, мыта водлуг давного обычаю заплативши, до Киева и Луцка и до иньших городов соль провадити за сторожею людей царевых; 5. А если

бы в Качибиеве которая ся шкода подданым короля его милости от людей царевих [стала]: ино цар мает тые шкоды королю его милости поплатити» [32, с. 22; 1, с. 362-364; 23, с. 21]. Можливо, Качибей як порт, замок і населений пункт не занепав би у XVI ст., якби він був розташований на дорозі татарського торгового шляху [10, с. 57-64; 31, с.65-89], як, скажімо, Білгород [34; 61]. Хоча, деякі свідчення щодо торгівлі, пов'язаної з Качибеем, можна віднайти в джерелах. Впершу чергу, це була торгівля сіллю: «по всем этим рекам сплавляют в Киев рыбу, мясо, меха, мед, также соль из таврических лиманов, называемых Качибеевыми, где нагрузка солью целого корабля стоит 10 стрел» [42, с. 49-50; 23, с. 19]. Можливо, Качибей якусь певну роль він відігравав також у транзитній торгівлі.

Отже, «Качибей» як назва замку і порту фіксується в шести актових джерелах XV ст.: Казубінов (*Kazubinyow*, 1431 р.); Качакенов (*Kaczakenow*, *Kaczakeyow*, 1432 р.); Качібейов (*Caczibie-iow*, 1442 р.), Качибейов (*Caczybyeyow*, 1469 р.); Качубейов (*Caczubyewow*, 1469 р.), Кочібей (*Koczibej*, 1472 р.). Та й Ян Длугош, який писав про події 1415 р., швидше за все в другій половині XV ст., теж йменує його як Качубейов (*Kaczubyeyow*). Разом з тим вважаємо, що питання про статус Качибей (місто, містечко чи щось інше) можна залишити відкритим. Можливо, знайдуться нові документи або нові бачення та трактовки. Єдине, що нам хотілося б додати, так це те, що про Качибей можна говорити, як на нашу думку, лише як про «городок» і то лише в тому випадку, як в рівноцінному за статусом таких населених пунктів як Ябу-городок, Звенигород тощо. На відміну від джерел XV ст., в джерелах XVI ст. назва згадується в основному в ярликах як центр певної округи та місце здобування солі. В жодному документі XVI ст. немає вказівки як на порт (хіба що згадки про його існування раніше, зокрема у М. Броневського та С. Сарницького). Отож, хоча й Качибей наносився на карти XVI-XVII (у свій час їх дослідили Ф. Брун, О. Маркевич та Ф. Петрунь [16; 17; 43; 49]), проте Качибей як порт і замок вже не існував. Він, швидше за все, був лише промисловим поселенням з видобутку солі. До подібного висновку дійшов також І. В. Сапожников, який писав, що «с на-

чала XVI в., после перехода значительной части степей Днепро-Днестровского междуречья под власть крымских ханов, Качибей чаще всего упоминается в источниках не как город или замок, а в связи с Качибейским соляным озером (озерами) как Качибейский маяк и даже как Качибейский (Kaczibeja) мост» [52а, 178].

Про належність його до Поділля можна говорити лише відносно. *De-jure* в 30-х роках XV ст. він дійсно входив до складу Подільської землі, однак *de-facto* влада як короля, так і великого князя литовського була досить номінальною. Теж саме було і в XVI ст., хоча й деякі картографії зображували Поділля до Чорного моря [67, с. 45]. Але це було швидше за все бажана, ніж реальна дійсність. Локалізувати Качибей як подільський (литовський, польський) замок за даними актового матеріалу не вдалось. Якщо в архітектурі татари залишили небагато, то в мові, особливо в назвах географічних об'єктів – їхнього (татарського) спадку дещо більше. Швидше за все, що назва татарського поселення була перенесена на замок, і це зафіксувалося в документах. І нарешті, існування та фіксація в актових документах назви населеного пункту дає справу стверджувати про наявність континуїтету цілих поколінь, що проживали в цій місцевості.

O. V. Biletska

**KACHYBEY IN THE LIGHT OF THE 15TH – 16TH
CENTURIES' SOURCES (MATERIALS FOR THE STUDIES
OF THE PODOLIA AND NORTH BLACK SEA REGION
HISTORICAL GEOGRAPHY)**

The research deals with study of documentary sources, dated from 15th -16th centuries, which consist mentions on the settlement of Kachybey. The author researches the major historiographical studies in the field. As a result, the author concludes that the presence of the Tatar population is reflected in the local toponymy. Kachybey, Tatar-ka, Hadzhybeyivskyy salt lake - all bear witness to the aforementioned conclusion. There are six documents from the 15th century (the first one dates from 1431), which have mentions of the port and castle (and might be town?) of Kachybey. However, the situation has been

changed over time. And the sources from the 16th century already indicate only the existence of the industrial settlement by the same name associated with the production of salt. That is why we can talk of a generational continuity of those people who lived in the this area of the Black Sea coast.

Key words: *Kachybey, Podolia (Podillia), North Black Sea Region, the historical geography of Ukraine of the 15th – 16th centuries, the Grand Duchy of Lithuania, Polish Kingdom, Royal privileges, Khan jarlig (yarlyk), Podolian castles.*

О. В. Белецкая

КАЧИБЕЙ В СВЕТЕ ИСТОЧНИКОВ XV - XVI ВЕКОВ (МАТЕРИАЛЫ К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ПОДОЛЬЯ И СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ)

Исследование посвящено изучению актовых источников XV-XVI веков, в которых есть упоминание о населенном пункте Качибей. В поле зрения исследователя также главные историографические наработки на этом поприще. В результате автор приходит к выводам, что пребывание татарского населения осталось в топонимике. Качибей, Татарка, Хаджибеевский лиман - все это является свидетельством прошлого. Были найдены шесть актовых документов XV в. (первый датируется 1431 г.), в которых есть упоминание о порте и замке Качибей. Однако, с течением времени ситуация изменилась. Источники XVI в. уже свидетельствуют лишь о существовании промышленного поселения, связанного с добычей соли. Все это позволяет говорить об определенном континуитет поколений, проживающих в исследуемой местности Северного Причерноморья.

Ключевые слова: *Качибей, Подолье, Северное Причерноморье, историческая география Украины XV-XVI вв., Великое княжество Литовское, Польское королевство, королевские привилегии, ханские ярлыки, подольские замки*

Список використаної літератури та джерел

1. Акты, относящиеся к истории Западной России / Собранные и изданные археографическою комиссиею. [Текст]: документы/ сост. Григорович И. – СПб., 1848. – Т.2.
2. Амеліна О. Хаджибей – місто здобичницького промислу козаків [Текст] / Олена Амеліна // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: Метеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015.– Одеса, 2015. – С. 103 – 105.
3. Барвінський Б. Два загадочні ярлики на руські землі з другої половини XV ст. [Текст] / Богдан Олександрович Барвінський // Барвінський Б. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – С. 20 – 27.
4. Білецька О. В. Актові документи до вивчення Червоногородського повіту Подільської землі в другій половині XIV-XVст. [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Гомін віків. – Заліщики, 2010. – С. 21-28.
5. Білецька О. В. Грамоти подільських князів Коріятовичів як джерела до вивчення історії Поділля XIV ст. [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Записки історичного факультету. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2002. – Вип. 12. – С. 415-423.
6. Білецька О. В. Повідомлення Яна Длугоша про Качубейов від 1415 р. в контексті ігнераріїв польського короля та великого князя литовського. [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: Метеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015. – Одеса, 2015. – С. 14-18.
7. Білецька О. В. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька.– Одеса: Астропринт, 2004.
8. Білецька О. В. Польська картографія XVI ст. як джерело до вивчення південно-східного Поділля [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Записки історичного факультету. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 101-110.
9. Білецька О. В. Польсько-татарсько-турецька політика щодо Північного Причорномор'я в XV ст. [Текст] / Ольга

- Валеріївна Білецька // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. Матеріали міжнародної конференції. (4-6 вересня 2008 р., Одеса). – Одеса – Ополе – Ольштин, 2008. – С. 38-44.
10. Білецька О. В. Роль зовнішньої торгівлі в польсько-татарських відносинах у другій половині XIV-XV ст. [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1 (1). – С. 57-64.
 11. Білецька О. В. Теодорик з Бучача – тримач середньовічного Качибєя [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Древнее Причерноморье. Материалы международной конференции VIII-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского (Одесса, 11-12 марта 2008 года). – Одесса, 2008. – С. 40-46.
 12. Білецька О. В. Дослідник середньовічного Поділля Федір Євстафійович Петрунь (1894-1963) [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. За матеріалами II Міжнародної наукової конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX-XX століттях». – Вінниця, 26-27 жовтня 2006 р. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – С. 316-321.
 13. Білецька О. В. Поділлезнавча література фонду Ф. Є. Петруня Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення і реконструкції”. 16-17 вересня 2003, Одеса. – Одеса, 2004. – С.18-26.
 14. Богуславский Г. С. Эпоха Улуса Джучи в Северном-Западном Причерноморье и город Акджа-Керман [Текст] / Григорий Степанович Богуславский // Генуэзская Газария и Золотая Орда = The Genoese Gazaria an the Golden Horde/ Под ред. С. Г. Бочарева, А.Г. Ситдикова. – Казань – Симферополь – Кишинев: Stratum Plus, 2015. – С. 559-569.
 15. Броневский М. Описание Крыма [Текст] / Мартин Броневский; [пер. И. Г. Шершеневича, ком. Н. И. Мурзакевича] // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1865. – Т.6. – С. 333-367.
 16. Брун Ф. К. Берег Чернаго моря между Днепром и

- Днестром по морским картам XIV и XV столетий [Текст] / Филипп Карлович Брун // Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной России. – Одесса, 1879. – Ч.1. – С. 72-97.
17. Брун Ф. К. Судьбы местности, занимаемой Одессой [Текст] / Филипп Карлович Брун // Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной России. – Одесса, 1879. – Ч.1. – С. 160-188.
18. Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной России. [Текст] / Филипп Карлович Брун. – Одесса, 1879. – Ч. 1. – Вкладка (факсимиле карты Чорного моря П.Весконтте, 1318 р.).
19. Букатеви́ч Н. І. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси [Текст] / Назарій Іванович Букатеви́ч. – Одеса, 1928.
20. Вашук Д. Подільське князівство за часів Коріатовичів: невідомий рукопис Юхима Сіцінського [Текст] / Вашук Дмитро Петрович // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 916-940.
- 20а Галенко О. І. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. [Текст] / Олександр Іванович Галенко // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / Наук. ред. Ф. М. Шабульдо. – Київ, 2005. – С. 129-159.
21. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії [Текст] / Олександр Гваньїні; [упорядк. та пер. з польської о.Юрія Мицика]. – Київ, 2007. – 1006 с.
22. Гізер С. М. До питання про вплив тюркських кочовиків на формування топонімів Північно-Західного Причорномор'я [Текст] / Сергій Миколайович Гізер // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 190-199.
23. Гончарук Т. Г. Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах [Текст]: документи / упор. Гончарук Т. Г. – Одеса: Астропринт, 2000. – 372 с.
24. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) [Текст] / Михайло Сергійович Грушевський (Репринтне видання: Грушевський М. С. Барское староство, исторические очерки (XV–XIV вв.). – Київ, 1894) / Післямова, примітки та покажчики М. Г. Крикуна. – Львів, 1996. – 623 с.

25. Грушевський М. С. Чорноморська торговельна дорога XIV—XV в. (Замки Каравул, Чорний город і Качибей) [Текст] / Михайло Сергійович Грушевський // Грушевський М. С. Історія України – Руси. – Київ, 1994. – Т. 5. – С. 608-609.
26. Гулевич В. П. Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджі Гірея (1442-1466) [Текст] / Владислав Петрович Гулевич // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 4-28.
27. Гулевич В. П. Северное Причерноморье в 1400 – 1442 гг. и возникновение Крымского ханства [Текст] / Владислав Петрович Гулевич // Золотоордынское обозрение. – Казань, 2013. – Вып.1. – С. 110-136.
28. Гулянович І. М. Гороніми Одеського градоначальства в середині XIX ст. [Текст] / Ігор Михайлович Гулянович // Кочубійв – Хаджибей – Одеса: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015. – Одеса, 2015. – С. 39-40.
29. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типогр. Э. Праца, 1843. – С. 229-373.
30. Дашкевич Я. Р. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. [Текст] / Ярослав Романович Дашкевич // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 112-121.
31. Дячок О. О. Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. [Текст] / Олег Олександрович Дячок // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – №1 (1). – С. 65-89.
32. Книга посольская Метрики Великаго княжнства Литовского с 1545 по 1572 год. [Текст]: документи / сост. М. Оболенский, И. Данилович. – М., 1843. – Т. 1. – 490 с.
33. Красножон А. В. Крепостной ансамбль Хаджибея: время основания и строительная периодизация [Текст] / Андрій Васильович Красножон // Stratum. – 2011. – № 5. – С. 201-211.
34. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре [Текст] / Андрій Васильович Красножон. – Кишинев, 2012.
35. Красножон А. В., Добролюбский А. О. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы (A Turkish Settlement and Castle Khadzibey on territory of Oessa) [Текст] / Андрей Васильевич Красножон, Андрей Олегович Добролюбский.

- Stratum. – 2005. – № 5. – С. 459-476.
36. Красножон А. В. До питання про датування Хаджибейського замку [Текст] / Андрій Васильович Красножон // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600 – річчю міста, 28-29 травня 2015. – Одеса, 2015. – С. 73-76.
 37. Красножон А. В. Литовский замок Качубиев на территории Одессы [Текст] / Андрей Васильевич Красножон // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – Вып. IX. – С. 226-234.
 38. Крикун М. Г. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. [Текст] / Микола Григорович Крикун // Подільське воєводство у XVI – XVIII століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 155-330.
 39. Крикун Н. Г. Границы Подольского воеводства в XV – XVIII веках [Текст] / Николай Григорьевич Крикун // Крикун М. Г. Подільське воєводство у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 36-82.
 40. Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях [Текст] / Микола Григорович Крикун // Подільське воєводство у XVI – XVIII століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 14-35.
 - 41а. Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовський, или дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской [Текст] / Август Коцебу / Пер. с нем. – СПб, 1835. – 296с.
 41. Ланнуа Г. Описание путешествия [Текст] / Гильбер де Ланнуа / [пер. Ф. К. Бруна] // Брун Ф. К. Путешествие Гильберта де Ланнуа по Южной России в 1421 г. – Одесса, 1852. – 32 с.
 42. Литвин М. О нравах татар, литовцев и московитов [Текст] / Михалон Литвин // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В. Антоновича. – Київ, 1890. – Вып. 1.(XVI). – С. 65-122.
 43. Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы [Текст] / Алексей Иванович Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т.17. – С. 1-72.
 44. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях [Текст] / Матвей Меховский [пер. А.Анненского]. АН СССР, Ин-т истории. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 288 с.
 45. Михайловський В. М. Привілей короля Владислава III

- на Кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р. [Текст] / Віталій Миколайович Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 44-58.
46. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле (Преимущественно по летописям) [Текст] / Никандр Васильевич Молчановский. – Київ, 1885. – 388 с.
- 46а Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях. Історичне дослідження [Текст] / Валентин Дмитрович Отамановський. – Вінниця, 1993. – 462 с.
47. Петрунь Ф. Є. Нове про татарську старовину Бозько–Дністрянського степу [Текст] / Федір Євстафійович Петрунь // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 155-171.
48. Петрунь Ф. Є. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) [Текст] / Федір Євстафійович Петрунь // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 170-188.
49. Петрунь Ф. Е. Качибей на старинных картах [Текст] / Федор Ефстафьевич Петрунь // Записки Одесского общества естествоиспытателей. – 1928. – Т. 44. – С. 191-198.
50. Пилипчук Я. В. Эмир Дмитрий. Улус Джучи и Центрально-Восточная Европа в XIV в. [Текст] / Ярослав Валентинович Пилипчук // Золотоордынская цивилизация = Golden Horde Civilization. – Казань, 2014. – №7. – С. 294-307.
- 50а Полехов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация [Текст] / Сергей Владимирович Полехов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики / Отв. ред. А. И. Груша. – М., 2014. – С. 111-125.
51. Радзиховская Е. А. Крепость князя Витовта у Гильберате Ланнуа и приднестровские топонимы средневековых карт [Текст] / Е. А. Радзиховская, А. С. Боренко // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – С. 422-428.
52. Русская историческая библиотека [Текст]: документы / сост. Императорская археографическая комиссия. – Юрьев, 1914. – Т.30. Литовская Метрика. – 538 с.
- 52а Сапожников И. В. Новый архивный документ середины XVI века по истории Северного Причерноморья и

- Кучубея – предшественника Одессы [Текст] / Игорь Викторович Сапожников // Архив. Документ. История. Сучасність: Збірник наукових статей та матеріалів. Праці Державного архіву Одеської області. – Т. IV. – Одеса: Друк, 2001. – С. 176-186.
53. Третьяк А. И. Коцобиев, или История фальшивки // Одесский альманах. Дерибасовская-Ришельевская [Текст] / Александр Третьяк. – Одесса, 2013. – № 52. – С. 25-53.
54. Хождение Зосимы в Царьград // Книга хождений. Записки русских путешественников XI–XV вв. – М., 1984. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Nozenija/XV/Zosima/frametext.htm>
55. Хроника Литовская и Жмойтская [Текст] // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1975. – Т. 32. – С. 16-127.
56. Шабашов А. В. До питання про походження назви попередника Одеси [Текст] / Андрей Васильевич Шабашов // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015. – Одеса, 2015. – С. 161-164.
57. Шабульдо Ф. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века [Текст] / Феликс Михайлович Шабульдо // Ruthenica. – Київ, 2010. – Т. IX. – С. 57-73.
58. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Metryka Koronna. – XI. – K. 10.
59. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Tzw “Metryka Litewska IVB. – Sygn.17. – K. 217 – 217 v. Tytuł: Geor(gius) Jaslowieczky cast(ellanus) Cam(eneczensis); castra Carawl, Czarnigrod, Caczibieiw = Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Teki Naruszewicza. – T.17. – № 155. – S. 555-556.
60. Akta Grodzkie i Ziemskie [Текст]: dokumenty; w skutek Fundacyi śp. Aleksandra Stadnickiego; wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – Lwów, 1887. – T.XII. – № 3428. – S. 330.
- 61a Arrianus F. Arriani historici et philosophi Ponti Euxini & maris Erythraei Periplus, ad Adrianum Caesarem ... Praeterea ipsius Ponti Chorographica tabula [Text] / Flavius Arrianus [Ed.] Iohannes Guilielmus Stuckius. – Genevae [Geneve]: Apud Eustathium Vignon, 1577.
61. Beldicheanu N. Kilia et Cetatea Alba à travers les documents ottomans [Text] / Nicoară Beldicianu // Revue des études is-

- lamiques. – Paris, 1968. – XXXVI. – 2. – P. 215-262.
62. Beldicheanu N. Recherchers sur les Ottomans et la Moldavie Ponto-Danubienne entre 1484 et 1520 (en collaboration avec Nicoară Beldiceanu et Matei Cazacu) [Text] / Nicoară Beldicianu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Matei Cazacu // Bulletin of the School of Oriental and Afrian Studies. – 45/1. – Londres, 1982. – P. 48-66.
63. Bona Regalia onerata in Terris Russiae etc. Lustratio 1469. [Tekst]: dokumenty / opr. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – T. 18. – Cz. 2. – S. 60.
64. Bronovius M. Tartariae descriptio. Russia seu Moscovia itemque Tartaria. Commentario topografico atque politico illustratae [Textus] / Martinus Bronovius. – Lugdunum Batavorum: Ex officina Elzeriana, 1630.
65. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 r. wydany. [Tekst] / Tadeusz Czacki. – Poznan, 1844. – T. 2.
66. Długossus I. Historiae Polonicae libri XII, quorum sex posteriores nondum editi, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L. B. ab Huyssen. [Textus] / Joannis Długossus. – Francofurti et Lipsiae, 1712. – T.2.
- 66a Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / Przekład na język polski J. Mrukówna. Ks.11. 1413 – 1430. [Tekst] / Jan Długosz. – Warszawa, 2009.
67. Godreccio W. Poloniae finitimarumque locorum descriptio, 1570 [tabula] / Wenceslao Godreccio // М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович Україна на стародавніх картах. Кінець XV ст. – перша половина XVII ст. – Київ, 2006. – С. 45.
- 68a Kotzebue A. Switrigail, ein Beytrag zu den Geschichten von Litthauen, Rußland, Polen und Preussen [Tekst] / August Kotzebue. – Leipzig, 1820.
68. Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I połowie XV wieku [Tekst] / Janusz Kurtyka // Kameiniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. – Kraków, 2000. – T.1. – S. 9-59.
69. Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. [Tekst] / Janusz Kurtyka // Rocznik Przemyski. – 2004. –

- T.XL. – Z. 4. Historia. – №36. – S. 127 – 269.
70. Urzędnicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy [Tekst] / Opracowali E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998.
 71. Kurtyka J. Z dziejów królewszczyzn i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.) [Tekst] / Janusz Kurtyka // Rocznik Przemyski. – 2007. – T. XLIII. – Z. 1. Historia wojskowości. – S. 3-52.
 72. *Matricularum Regni Poloniae Summaria* [Text]; dokumenta / ed. Theodoricus Wierzbowski. – Varsoviae, 1905. – Pars I.
 73. Sarnicius S. *Descriptio veteris et novae Poloniae cum diuisione eiusdem veteri et nova* [Text] / Stanislav Sarnicius // Długossus I. *Historiae Polonicae libri XII, quorum sex posteriores nondum editi, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L. B. ab Huyssen.* – Francofurti et Lipsiae, 1712. – T. 2.
 74. Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowien różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi, Litewskiej i ościennych im krajów [Tekst] : dokumenty. – Wilno, wyd. Ignacy Daniłowicz. – 1860. – T. 1.
 75. Tęgowski I. Dokumenty Koriatowiczów władców Podola w XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów [Tekst] / Jan Tęgowski // Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja / Pod redakcją Barbary Trelińskiej. – Warszawa, 2005. – S. 227-239.
 76. Zbiór dokumentów małopolskich [Tekst] / wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś. – Wrocław, 1975. – Cz. VIII.
 77. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VIII, Ziemia Ruskie: Wołyń Podole. [Text]: dokumenty. – Warszawa: wyd. Aleksandr Jabłonowski, 1889. – T. XIX.

ТАРАННИЙ БІЙ, РИЦАРСТВО І ТЕОРІЯ ВОЄННО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В статті розглянуто історіографічну традицію дослідження рицарських бойових практик в європейській науці. Центральною темою праці є відображення таранного бою, і пов'язаної з ним історії рицарства з позиції теорії воєнно-технологічного детермінізму, популярної течії у воєнно-історичних студіях другої половини ХХ ст.

Ключові слова: таранний бій, рицарство, теорія воєнно-технологічного детермінізму, історіографія.

Проблеми, пов'язані з воєнною історією Середньовічного Заходу дотепер не користуються увагою українських дослідників. Тоді як багато сюжетів історії середньовічної і ранньомодерної Русі, такі як: феодалні війни на Русі так званого удільного періоду, татаро-монгольську та литовську експансію, війни з Великим князівством Московським, а також, роль та участь у цих процесах руських воєнних еліт, не можливо зрозуміти без ґрунтового знання західної мілітарної культури доби Середньовіччя, оскільки саме вона служила концептуальним взірцем і джерелом технологічних інновацій руським воєнним елітам.

Воєнна історія західного Середньовіччя – попри поширений історіографічний стереотип – популярна галузь історичної науки на Заході. Так, бібліографія програмної праці французького історика Філіпа Контаміна «*Війна в добу Середньовіччя*» (вийшла друком 1980 р.) налічує 1018 позицій [7, с. 336-385]. Це при тому, що дана робота вважається піонерською, такою що лише спровокувала подальше зацікавлення академічної спільноти даною проблематикою. З того часу воєнно-історична медієвістика бурхливо і різнопланово розвивалася і в тематичному і методологічному плані. Широко стосується інттердисциплінарний підхід, залучаються методи антропології, мікроісторії, історії повсякдення, так званих *culture studies*.

На жаль, ця традиція залишається майже повністю невідомою вітчизняній науковій спільноті. Навіть ті історики, котрі безпосередньо працюють з середньовічними воєнними сюжетами, ігнорують досягнення західної науки. Симптоматичною в цьому плані є перевидана 2010 р. праця члена-кореспондента НАНУ, доктора історичних наук М. Ф. Котляра «Нариси історії воєнного мистецтва Давньої Русі» [8]. Автор не лише на завдав собі труду познайомитися з останніми здобутками воєнної медієвістики як то до прикладу працями Джона Френса [29], Девіда Ніколль [33], котрі безпосередньо зачіпають руську проблематику, але повністю зігнував класичні праці Ганса Дельбрюка [5], Філіпа Контаміна [7], Жоржа Дюбі [27] і т. д.

Основна мета нашої роботи полягає в тому аби на прикладі окремо взятої і чітко визначеної дослідницької проблеми в міру сил приблизити до вітчизняного історіографічного простору здобутки західної мілітарної медієвістики. Проблема таранного бою пасує такому завданню якнайкраще.

Таранний бій [*mounted shock combat* згідно англomовної термінології] є середньовічним бойовим прийомом, котрий полягає у використанні вершником нерухомо затиснутого під пахвою спису для нанесення удару не по через власні динамічні м'язові зусилля, але за рахунок енергії руху коня.

Не буде перебільшенням сказати, що таранний бій, як основний рицарський бойовий прийом, протягом XII-XVI ст. формував культурний характер рицарства і визначав його значення як воєнної сили. Прийом зафіксований вперше на гобелені з Байє, пам'ятці останньої третини XI ст., що являє собою візуальну наратію норманського завоювання Англії 1066 р. Там рицарі [*miles*] Вільгельма Завойовника в кінному строю атакують кушованими¹ списами спішених дружинників [хускарлів] короля Гарольда. Перший детальний опис таранного бою міститься в «Пісні про Роланда» – епічній пам'ятці так званого франко-нормандського культурного кола датованій початком XII ст. Таранний бій відміно виконував функцію презентаційного та ідентифікаційного засобу в середовищі рицарства як на війні так і турнірі – для його опа-

¹ Термін походить від французького *couche* — «лежати».

нування потрібна була не лише наявність зброї та коня, але і відповідний спосіб життя, позбавлений виробничих та комерційних клопотів, певний рівень достатку і, що найголовніше, доступ до елітарного військового середовища броньованих вершників і визнання у його представників, адже лише ті останні культивували практичні вміння і були здатні передати традицію наступникам. Таранний бій потребував значних інвестицій і залучення маси додаткових спеціалістів – виробників зброї, дресирувальників коней, комбатантів-сателітів, котрі асистували рицарю в бою.

Від першої третини XII ст. в культурному середовищі західноєвропейських воєнних еліт цьому прийому надавалося що далі то більше значення. Короновані особи такі як Річард Левове Серце, Пейре Арагонський або Едуард I Плантагенет вправлялися у таранних поєдинках на турнірах і водили до бою загони своїх аналогічно підготовлених васалів. Португальський король Дуарте Авіза та імператор Максиміліан Габсбург не шкодували часу на компонування трактатів про таранний бій на турнірі та війні. Приховані симпатии європейського рицарства як візантійська цесарівна Анна Комніна, його ситуативні противники як сирійський емір Усама ібн Мункиз, апологети на кшталт Жана Фруассара, чи компетентні і суворі критики як Філіп де Коммін сходяться в одному: таранний бій – це основа рицарського воєнного фаху, його головна, визначальна складова. Серед дослідників не вщухає дискусія про практичну ефективність таранного бою та частотність його застосування на війні. Але виглядає на те що саме таранний бій був квінтесенцією рицарської теорії і практики збройного насильства, рушієм рицарської культури і емблемою традиції. Кількість зображень рицаря із затиснутим під пахвою списом в європейській іконографії XII-XVI ст. важко облічити.

Відносно часу і місця виникнення таранного бою із застосуванням кушованого спису – основної ознаки рицаря як військової одиниці – серед істориків точилися запеклі дискусії. Неабиякого драматизму полеміці надавало поєднання тез про виникнення і розповсюдження цієї мілітарної технології з проблематикою генези феодалізму як такого. Дебати здебільшого точилися навколо питань: чи могли у Європі VIII ст. трансформації землеволодіння

і розповсюдження технічних інновацій, котрими були стремена, важка кіннота та таранний бій одразу викликати до життя й нову мілітарну технологію, а з нею і принципово новий спосіб організації суспільства – феодалізм? Або ж рицарство було продуктом, що виник у процесі більш тривалого функціонування феодальної системи і був її наслідком, а не причиною? [43, с. 95-122]

Німецький дослідник Генріх Бруннер першим пов'язав утворення феодалізму в Європі з виникненням важкої кавалерії в праці *«Рицарська /кінна/ служба і походження феодалізму»*. опублікованій 1887 р. [21]. У стислому викладі погляди Бруннера виглядають так. Рицарський спосіб ведення бою виник у межах Франкської імперії. Уже з VIII ст. у франкській армії якщо не кількісно, то якісно переважала кіннота. Розвивати кінне військо Карла Мартелла та його синів змусила жорстока необхідність, зумовлена зіткненням франків з мусульманами у битві при Пуатьє (25 жовтня 732 р.). Аби створити важку кавалерію, Карл Мартелл провів масову конфіскацію церковного майна та наділив землю васалів, зобов'язавши їх до кінної служби. Таким чином, одразу, або, принаймні, за короткий період, склалися основи феодалізму. Підтвердженням процесу перетворення франкського війська з пішого на кінне вважалося перенесення у 755 р. збору франкського ополчення, – *«березневого поля»* – на травень, аби дочекатися поки виросте трава для коней.

Ця теорія зазнала критики. Ганс Дельбрюк заперечив зв'язок відтермінування «березневого поля» до травня з фуражною потребою франкської кавалерії. На прикладі пізніших документів (капітулярія 811 р. та листа Карла Великого абату Фульраду 806 р.) він довів, що військо франків для походу потребувало стільки тяглової та харчової худоби, що питання фуражу і в попередні часи стояло гостро [5/2, с. 313-319]. Марк Блок вважав приурочення до битви при Пуатьє трудомістких і тривалих військових реформ «очевидним перебільшенням». Франки, маючи добре озброєних вершників, не чекали б цієї битви, аби зробити їх ударною силою війська [2, с. 166].

Попри критику, Бруннерова візія феодалізму, ввійшла і до історіографічного канону і до шкільних підручників.

Новий поштовх проблема виникнення рицарства і його характерних бойових практик дістала від теорії воєнно-технологічного детермінізму, про яку варто поговорити докладніше. В січні 1955 року в Королівському університеті Белфасту британський дослідник Майкл Робертс виголосив інавгураційну лекцію під назвою «Воєнна революція 1560-1660 рр.». У вільному переказі його молодшого колеги Джефрі Паркера її основні тези виглядають таким чином. «Чотири новації в військовому мистецтві цього періоду були критичними. Першою була «революція в тактиці»: витіснення спису та піки стрілою та мушкетом, через що феодальне рицарство схилилося перед масованим вогнем лучників та стрільців з вогнепальною зброєю. З цим пов'язане наступна новинка: різке збільшення чисельності європейських армій (в деяких країнах військо між 1500 та 1700 рр. зросло у десять разів). Що потягнуло за собою третю новацію: впровадження нових куди складніших та амбітніших стратегій застосування цих розбудованих армій у акції. Четвертою було драматичне загострення впливу війни на суспільство. Витрачалися більші кошти, завдавалися більші шкоди, зріст чисельності війська кидав куди поважніші адміністраційні виклики. Війна ніколи раніше не була настільки важкою ношею і настільки великою проблемою для суспільства та влади... Таким чином постав новий догмат – наступних двадцять років майже в кожній роботі присвяченій модерній Європі містився абзац або два де повторювалися Робертсові аргументи.» [36, с. I-II]

Концепт «воєнної революції» запалив вчених до пошуків її аналогій у давніших епохах, і таким чином викликав до життя «теорію воєнно—технологічного детермінізму», котра полягає в інтерпретації чи не всіх помітних культурних, економічних і політичних змін у історії за допомогою військово-технологічних винаходів та розвитку військової справи взагалі.

Один із її фундаторів, американський історик Лінн Вайт, значно вдосконалив концепцію Генріха Бруннера. На думку Вайта, Карла Мартелла та його наступників до розвитку кінного війська примусила жорстка необхідність, і через неї вони реорганізували королівство, створюючи бенефіціарні й феодальні структури. Проте, ці реформи не були безпосередньо пов'язані з боротьбою

проти мусульман. Пильна потреба у важкій кінноті далася взнаки у саме у першій половині VIII ст., через те, що у Західній Європі в цей час швидко поширилося стремено. І завдяки йому наступальний потенціал вершника значно збільшився. «Перед появою стремен вершник сидів верхи ненадійно. Нагайка або шпори полегшували йому контроль над твариною, примітивне сідло додавало певності посадці, але разом з тим він був надзвичайно обмежений у бойових прийомах. Він був, головним чином, мобільним лучником або бійцем, що метав дротики. Без стремен важко було собі дати раду з мечем, оскільки потужний удар з широким розмахом призводив до падіння. Що стосується списа, то до винайдення стремена, цю зброю тримали в кулаці, удар завдавали зусиллям плеча та біцепса. Стремено ... уможливило значно ефективніший спосіб атаки. Тепер вершник міг тримати спис напереваги, затискуючи його між ліктем та боком, і вражати ним противника не силою власних м'язів, а ударом, потужність котрого забезпечувала вага як вершника, так і галопуючого коня» [44, с. 1-2].

Поширення стремена у Європі спричинило, на думку Лінна Вайта, стрімке вдосконалення важкої кавалерії, в середовищі якої викристалізувалися рицарі та належна їм нова мілітарна технологія, що базувалася на таранному бою. Остання викликала до життя як рицарський стан зокрема, так і феодалну систему організації суспільства взагалі. Особливе значення Вайт надає новим бойовим практикам, котрі уможливлювали таранний удар списом — кушуванню списа та використанню спеціальних порід бойових коней. Таким чином, він був першим, хто потрактував рицарство через притаманні йому специфічні бойові практики як мілітарний феномен. Традиційно, до публікації його праці, рицарство у мілітарному плані визначали як різновид важкої кінноти, а не як окрему, оригінальну військову спеціальність. Звідси випливає опосередковане визначення рицаря як представника привілейованої суспільної верстви, котрий несе військову повинність «кінно і збройно» взамін за передані йому у володіння землі та людей, що на них працюють.

Важливо пам'ятати, що в тактичному аспекті кавалерист навіть при стременах та сідлі, із списом, мечем і надійним захисним

обладунком – це все ще не рицар. Від інших різновидів важкої кінноти домодерного часу – від парфянських катафрактів до японських самураїв-бусі включно – рицаря відрізняє застосування таранного удару з сідла кушованим списом. При цьому швидкий рух «зв'язки» людина – кінь використовується як живий снаряд. Розвиваючи думку Лінна Вайта, Жан Флорі зауважив, що такий спосіб бою являє собою один з найяскравіших проявів «культурної революції» у воєнному світі. Таранний бій був загальноприйнятим серед рицарства загалом, а тому складає його характерну особливість. Таким чином, не економічна і «не соціальна, а професійна ознака об'єднує рицарство в єдиний корпус. Рицарем людину робить здатність битися в повному озброєнні верхи на бойовому коні, вдаючись до способу атаки з кушованим списом, у спосіб, котрий був винайдений рицарством і за деякими винятками залишався характерним лише для нього» [12, с. 112-136].

Щоправда Лінна Вайта цікавила насамперед генеза феодалізму як суспільної формації - дослідницькі пріоритети помітні вже у титулі програмної праці *Medieval Technology and Social Change*, де рицарству присвячений перший розділ під промовистою назвою *“Stirrup, Mounted Shock Combat, Feudalism and Chivalry”*. А воєнні технології для нього були не стільки об'єктом дослідження, скільки майже апріорним джерелом аргументації і саме через це теорія виявилася надзвичайно вразливою для критики. [44, с. 1-36]

Справжній бум “воєнних революцій” спричинив в історіографії Західного світу Вільям Мак-Ніл, котрий видав 1982 року роботу *«Прагнення сили. Технологія, збройна сила та суспільство у XI–XX ст.»* – дослідження прямих зав'язків між зброєю, мілітарними технологіями та роллю їх користувачів у політиці, економіці та культурі [9]. Революційні трансформації суспільства більш чи менш переконливо прив'язувалися до англійських лучників доби Столітньої війни інституту найманства як своєрідного військового підприємництва, удосконалення пороху та облогової артилерії на початку XV ст. [35, с. 107], і багатьох інших мілітарних феноменів більшого чи меншого масштабу відповідних до уподобанням кожного автора. Реакція не забарилася і такі авторитетні спе-

ціалісти як Кліффорд Роджерс [37] або Ендрю Ейтон [16] ствердивши, що концепції Майкла Робертса рівною мірою підходять як до війни Столітньої так і Тридцятилітньої, почали наголошувати на “еволюційності”, а не “революційності” військової справи в Європі аж до часу промислової революції.

Яскравим спалахом теорії військово-технологічного детермінізму виявилася праця - Роберта Бартлетта, лауреата Вулфсонівської премії 1993 р. «Створення Європи. Експансія, колонізація, зміни у сфері культури. 950-1350 pp.» [1]. Бартлетт обґрунтовує існування Європи як історико-культурної єдності вже в добу Середньовіччя за допомогою фактора експансії, точніше, трьох її різновидів – воєнної, економічної та культурної. Теорією військово-технологічного детермінізму на початку 90-х років скористався Роберт Бартлетт у своїй експансіоністсько-колонізаційній концепції творення Європи. Він надає чимале значення рицарському озброєнню і тактиці кінного бою, потрактувавши їх разом з технологією будівництва кам'яних замків не лише як засіб західноєвропейської експансії, але і як показник засвоєння західноєвропейських культурних моделей та соціальних практик іншими народами Європи. Роберт Бартлетт однозначно закріплює винайдення нового військового мистецтва за франками [1, с. 82-85]. Щоправда, на відміну від Вайта, він пересуває час, коли «головною фігурою військових дій стала важка кіннота», на X ст., аргументуючи це мініатюрами з Лейденської книги Маккавейв. Роберт Бартлетт перекинув свого роду міст між західними носіями рицарської воєнної культури та елітами що функціонували на периферії цивілізації середньовічного Заходу, виділивши три основних способи за якими в середовище останніх відбувалося проникнення та поширення передових мілітарних технологій. На перше місце він ставить пряме завоювання, після якого покорені, змушені адаптуватися до нових умов з натури речей перебирали звичаї та культуру переможців. Другий спосіб безпосередньо пов'язаний з першим: перед загрозою вторгнення більш сильного противника, місцеві еліти вдавалася до найвірнішого спротиву агресії – наслідування. Третій був різновидом другого – вольові правителі європейських периферій впроваджували воєнні та організаційні новації не в якості самооборони через наглу загрозу вторгнення, але у межах

усвідомленої політики спрямованої на збільшення власної сили та влади. До слова, виглядає на те, що ніхто з вітчизняних істориків дотепер не взяв на себе труду перевірити дієвість Бартлеттової моделі поширення «інноваційних імпульсів» на руському матеріалі. Ані руським воєнним елітам XII-XVI ст. ані, тим більше, проблемі рецепції рицарської культури в їх середовищі поки що не особливо щастило у історіографії. [1, с. 71-73].

Натомість процес запозичення і освоєння рицарських пріоритетів носіями придворної культури в німецьких землях блискуче дослідив на матеріалі середньовічної літератури Йоахим Бумке у своїй роботі *Придворна культура: література та суспільство у Високому середньовіччі* [22.] Його цікавила перш за все молододосліджене на той час співвідношення літературного рицарського ідеалу, котрий стрімко розповсюджувався з Заходу на Схід, з реальним придворним повсякденням. Німецькі еліти виявилися чи не першими хто адаптував французький рицарський концепт до своїх потреб.

Теорію не раз критикували. “Технологічний детермінізм в історичних дослідженнях часто поєднується з ризикованими спекуляціями, особливо привабливими для тих хто намагається давати складним процесам прості пояснення.” Такий діагноз поставили Лінну Вайту одні з її перших рецензентів його праці [39, с. 92]. Його тезам про виникнення феодалізму як наслідок впровадження стремена та появу у війську Карла Мартелла важкої рицарської кавалерії, котра практикувала таранний бій, а також думку про стрімке розповсюдження цього роду військ в часи правління його синів Піпіна та Карломана, спритно опонував Бернард Баграх у тексті, що пародіював назву першого розділу Вайтової праці [17]. Він вказував на те, що перші західноєвропейські зображення стремен датуються 863 – 883 рр. і навіть в пізніший час, як це помітно на мініатюрах Родезької Біблії, їх відтворення не є регулярним. З 704 відомих на час виходу статті Баграха франкських воєнних поховань датованих з VII по IX ст. лише 135 могли бути ідентифіковані як кавалерійські і лише 13 них містять стремена. На підставі такої малої кількості кінних поховань Баграх стверджував, що немає [17, с. 47-75]. підстав вважати важко озброєних кавалеристів, які до того ж навряд чи практикували таранну кінну атаку, ключо-

вим складником франкських армій. Навіть ще за часів Карла Великого кінноту використовували не для ударних атак на полі бою, але майже виключно для пошуку та знищення невеликих загонів противника, порівняно погано підготовленого до війни з франкською військовою машиною.. Крім того, її використовували при облогах і для патрулювання. І хоча Баграк в іншому місці визнав що у ключовій для теорії Лінна Вайта битві при Пуат'є (732) наближені до Карла Мартелла комбатанти скоріше за все атакували та переслідували мусульман верхи, на його думку бракує регулярних джерельних свідчень про використання кінноти на битевних полях для масованих атак. У більших зіткненнях такі кіннотники злазили з коней і воювали у пішому строю [18, с. 112].

Останньо Гай Хелсалл слушно зауважив що у деконструкційному запалі Баграх пішов задалеко [30, с. 71]. На його фахову думку інвентар поховань із зброєю, не стільки відображав реальну воєнно-технологічну ситуацію у війську, скільки виконував символічну комунікаційну функцію і свідчив про боротьбу політичних еліт за статус та впливи [30, с. 108-109]. Концепцію «кінного піхотинця», котрий пересувається верхи але б'ється пішим він назвав анахронізмом, оскільки на його думку в Темні Віки *«одні загони мали в розпорядженні коней, а інші не мали, також траплялися бойові завдання котрі краще було виконувати спішеними, а не верхи. Подібно, деякі ситуації вимагали кінного бою, за інших обставин начальник вважав за краще спішитися. Від вояка ж вимагалось давати собі раду з більшістю якщо не з усіма такими задачами і битися за будь яких умов»* [30, с. 173-174]. Халсалл посилаючись на власне прочитання ранньосередньовічних текстів підкріплених іконографічними пам'ятками і то не лише франкського, але і кельтського походження, стверджував що кінні формації, нерідко надійно броньовані, були постійно присутні в європейських арміях Темних Віків. А що самі армії в силу господарчого рівня ранньосередньовічного суспільства були невеликими, то кінні елітарні формації автоматично грали там важливу роль, як то було, наприклад серед бретонців, скотів та піктів [30, с. 108-109, 173-174].

Хоча після критики Баграха ніхто вже не наважувався пов'язувати виникнення феодалізму із розповсюдженням стреме-

ні, міркування Лінна. Вайта стосовно таранного бою, кушування списа, впровадження бойових коней спеціальних порід, і як результат трансформації кавалерії «Темних віків» у воєнну еліту - рицарство, дістали розвиток у працях наступників. Тезу про ідентифікаційну роль *таранного бою* у визначенні рицарства як бойової сили прийняла більшість дослідників не лише воєнної та рицарської проблематики, зокрема Жан Флорі, Річард Барбер, Моріс Кін Домінік Бартелемі та Еварт Окшотт, але і Жорж Дюбі, Роберт Барлетт та— західні історики-медієвісти ширших наукових зацікавлень. Щоправда в процесі досліджень в тому числі і реконструкційних, виявилось, що самих стремени не достатньо для успішного здійснення таранної атаки – куди важливішим є сідло з високими луками, котре надійно фіксує комбатанта на коні, і відповідна кваліфікація вершника.

Базуючись на матеріалі «пісень про діяння» Девід. Росс помістив процес виникнення і розповсюдження таранного бою у франко-нормандського ареалі між 1050 та 1100 рр. [38]. Вікторія Сірло, дослідивши текстові та іконографічні джерела в Каталонії, вказала на те, що адаптація цього бойового прийому потребувала не тільки технологічних перетворень. Масове його впровадження не змогло б відбутися без докорінних трансформацій у основних повсякденних практиках воєнних еліт, таких як їзда верхи чи бойовий вишкіл молоді, і, загалом, без спровокованих ними змін у будові тіла комбатанта, необхідних для ефективного застосування списа як знаряддя таранного бою. Все це потребувало часу співмірного із життям кількох генерацій, що, на її думку пояснює чому у Каталонії наявні джерела дозволяють міркувати про широкое застосування таранного бою тільки починаючи від 1140 рр. [25, с. 43].

Тому у літературі відсутнє точне й одностаїне датування появи суто рицарської бойової практики кушування списа. Ще Ганс Дельбрюк вказував на те, що «саме на тактиці побудовано рицарство як стан», і відділив кількома століттями процес зародження власне феодальних відносин від «моменту, коли [рицарський] стан вже утворився», проте не оздобив свої міркування зайвими технологічними деталями. Момент цей німецький історик вважає свого роду переломним, і зауваживши, що Середні Віки не дають

можливості точно характеризувати відповідні проміжки часу, вважає, що цей перелом припадає, загалом, на XII ст. [5/3, с. 163].

Учень Жоржа Дюбі, швейцарський вчений Жан Флорі у низці праць, опублікованих протягом 1983-1998 рр., обстоював тезу про рицарство як професійну спільноту, котра обстоювала претензію на власну ексклюзивність, через монополію на фахове збройне насильство. Боротьба важкоозброєних вершників шляхетного походження з представниками інших «військових спеціальностей» за збереження цієї монополії, для Флорі складає основну інтригу історії рицарського стану. На прикладі біографії короля-рицаря Річарда I Англійського Флорі ґрунтовно дослідив проблему проникнення рицарських ідеалів та рицарського світогляду, в XII столітті, ще досить нехитрих, до вищих сфер середньовічного суспільства, та їх співіснування з брутальним повсякденням феодалної війни і політичною доцільністю. [11-13]

Проблему місця і часу виникнення на Заході техніки таранної кавалерійської атаки Жан Флорі видалив з контексту генези феодалізму, сконцентрувавшись власне на мілітарному аспекті питання [28]. Результати, отримані після ретельної роботи з давніми текстами та іконографією, дозволили стверджувати таке. Уперше зображення цього тактичного прийому зустрічається на гобелені з Байє, що ілюструє норманське завоювання Англії та датується що найраніше 70-ми роками XI ст. Причому це джерело, крім кушування, містить зображення чи не всіх інших можливих для кавалериста варіантів застосування списа. Жан Флорі детально зупинився на частотності зображення кушованого спису на гобелені з Байє і прийшов до висновку, що не існує заперечень до побутування цього прийому серед вершників що билися при Гастінґсі, проте впровадження такого прийому в європейському масштабі потребувало певного часу, тому про широке його розповсюдження не варто говорити до часу першого хрестового походу. [28, с. 238-239]

Ясний текстовий опис прийому подає «Пісня про Роланда». Про час написання та авторство твору в дослідників побутують різні думки, дискусії навколо нього час від часу поновлюються. Думка Жоржа Бедьє про те, що «Пісня про Роланда» створена у другій половині XI ст. певним автором з Північної Франції (мож-

ливо, легендарним Турольдом), вважається найавторитетнішою. Цьому, щоправда, свого часу опонував Поньон але його аргументи стосувалися скоріше можливої популярності сюжету про героїчну загибель ар'єргарду Карла Великого на чолі з Роландом у франкському «суспільстві тисячного року», аніж самого тексту «Пісні» [10, с. 248].

Вищеназвані дослідники відкинули тезу про «технологічну революцію» як першопричину соціальних змін. Натомість вони схильні поміняти причини та наслідки й підкреслити повільність еволюції привілейованих станів «варварських королівств». Технічні винаходи не створили феодалізму, вони лише супроводжували його появу як один із факторів становлення цієї суспільної формації. Так само вони не створили важкої кавалерії, проте підкреслили елітарний характер кінного вояка і збільшили його бойовий потенціал, перетворюючи тим самим вершника в броні із списом та мечем на рицаря – уособлення потужної культурної традиції.[12, с. 111].

Моріс Кін [6, с. 49-53] та Домінік Бартелемі [3, с. 203-210] були одностайними у визнанні за таранним боєм формуючої та ідентифікаційної ролі для рицарського стану. Обидва вчені відносять його виникнення до часу створення гобелену з Байє. Найпоміркованішу позицію відносно ефективності таранного бою зайняв Джон Френс, спеціаліст із воєнної історії «високого середньовіччя». Він вважає що в принаймні в XII–XIII ст., в золоту добу рицарства таранний бій, попри свою безперечну ефективність, був прийомом, котрий частіше та ефективніше застосовувався індивідуально, окремими комбатантами або невеликими групами бійців, оскільки його масоване використання вимагає неабиякої злагодженості бійців, котрого в збірних, мозаїчних феодальних арміях було надзвичайно важко досягти [29, с. 160].

Разом з тим попри тривале зацікавлення західних дослідників таранним боєм, окремої порівняльної праці, котра б дала концептуальну відповідь на питання про історію його виникнення, ефективність, ареал та період побутування до цього часу так і не було створено.

Не помітно одностайності і в поглядах на рицарство як бойову силу та культурний феномен. Річард Барбер у передмові до тре-

тього перевидання своєї роботи *“Рицар та рицарство”*, удостоєної нагороди ім. Сомерсета Моєма, зауважив, що на 1974 рік, коли книжка вперше побачила світ, “ніхто не займався поважно рицарством як історичним явищем на європейському континенті, небагато було і спеціальних праць на цю тему” [20].

Ясна справа, що рицарству як військовому стану чи культурному феномену присвячувалися обов’язкові сторінки у працях з економічної, соціальної, культурної чи військової історії. Але виглядає на те, що у академічному середовищі щодо рицарства домінували стереотипи що виростили з тез, сформульованих в надзвичайно сугестивний спосіб Йоганом Гейзінгою у *“Осені Середньовіччя”* (перше видання – 1919 року) [14] – легендарному бестселері культурної історії. Конфлікт між теорією рицарського ідеалу та практикою військового фаху є одним з його центральних сюжетів. Тези про ігровий характер рицарської культури, несумісність куртуазного «рицарського» ідеалу із середньовічними реаліями, занепад рицарства як бойової сили вже в другій половині XIV ст. і, зрештою, про тактичну безпорадність рицарства фатально підважували романтичні візії середньовічної Європи і у зрозуміли спосіб не захочували до мозольної розробки теми.

Річард Барбер нарахував всього 17 бібліографічних позицій з історії рицарства що вийшли друком з початку XIX ст. до 1974 р. Причому 11 з них з’явилися раніше роботи Гейзінги, що опосередковано підтверджує вплив його ідей на спад інтересу до рицарської проблематики. Праця Барбера була новаторською спробою зламати кліше *“Осені Середньовіччя”* і таким чином створити нове поле для досліджень. Цінність роботи полягала перш за все у широкому залученні маловідомих автентичних текстів створених представниками рицарського стану, на зразок життєпису кастильського графа дона Перо Ніно чи турнірного трактату португальського короля Дуарте Авізи, про які мова піде нижче. Цінна робота і пильною увагою автора до ролі і місця збройного насильства у рицарському існуванні.

1981 року з’явилася програмна праця Малколма Вейла, *«Війна і рицарство. Воєнна справа та аристократична культура в Англії, Франції та Бургундії наприкінці Середньовіччя»* [41]. Автор

широко користав з антропологічного підходу до воєнної історії Джона Кігана і, як сам зауважив, паралельно з Філіпом Контаміном прийшов до висновку про те що «між війнами Середньовіччя і Нового часу немає розриву, навпаки, помітний поступовий перехід, повільні зміни як на практичному так і ментальному рівні» [41, с. IX]. Вейл побудовав свою роботу як концептуальну реакцію на ідеї Йогана Гейзінги та його епігонів. Якщо Річарда Барбера цікавила історія стану від зародження до зникнення, то Вейл сконцентрувався на полеміці з популярною серед академічної спільноти візією пізньосередньовічного рицарства як zdegradованої воєнної сили, котра кохалася у турнірному ескапізмі. Полемізуючи з Гейзінгою, він на комплексному, ретельно добраному джерельному матеріалі послідовно спростовував поширені історіографічні стереотипи про невжитковість для воєнної підготовки пізньосередньовічних турнірів, про анахронічність рицарської кінноти в добу найманих армій, про перевагу середньовічної і ранньомодерної вогнепальної зброї над латним обладунком. Визнаючи кризу рицарської кінноти в XIV ст., Вейл не без успіху доводив, що рицарству вдалося переламати ситуацію на свою користь шляхом анатомічного вдосконалення захисного обладунку, тактики, та професіоналізації. Робота суттєво коригує як історіографічні уявлення про рицарство так і усталені періодизації військової історії, проте прихильники неопозитивістичних трендів у мілітарних студіях вважають за краще її ігнорувати.

Лунали голоси і з табору послідовників Гейзінги. Одним з них є розділ написаний Бернардом Баграхом для *Кембрідзької історії воєнної справи*, що охоплював період 300-1300 рр. Там Баграх, підсумовуючи свої багаторічні дослідницькі зусилля, з постмодерністською рішучістю заперечив вартість як усього документального, «пергаментного сліду» рицарської мілітарної культури так і цілого корпусу середньовічних нарацій, епіки та іконографії на тій підставі, що рицарство, як панівна суспільна група, мала можливість безпосередньо контролювати створення і поширення тих текстових та іконографічних пам'яток, котрі свого часу виставляли його у вигідному світлі, а зараз використовуються як джерела для студій над війною та військовою справою середньовічної

доби [23, с. 82-83]. Проблема полягає в тому, що деконструюючи в такий спосіб джерельний матеріал, дослідник залишається наодинці із своїми особистими візіями минулого, які з формальної точки зору мають не більшу цінність для процесу пізнання аніж опінії Жана де Жуанвіля, Робера де Кларі чи інших апологетів рицарської слави. Постає ще одне питання: як ставитися до авторів з ісламського світу, які бачили франків-хрестоносців на власні очі або навіть воювали з ними, проте були надзвичайно високої думки про бойові кондиції рицарської кінноти. Навряд чи сирійський емір Усама ібн Мункиз (1095-1188) перебував під «цілеспрямованим патронатом» представників західних феодалських еліт, проте він не тільки завдав собі труду опанувати техніку таранного бою, але і залишив нащадкам схвальний і компетентний опис бойової премудрості франкських рицарів у своїй «Книзі повчань».

Ще далі пішов у ігноруванні елітарного «джерельного сліду» Стефан Морілло і заперечивши будь-яку технологічну чи тактичну перевагу рицарської кавалерії, а разом з тим і вартість стремени для кавалерійського бою. Домінування рицарської кінноти в добу Середньовіччя зумовлювали, на його думку, не технологічні, а соціальні чинники середньовічного суспільства, котрі унеможлилювали масову підготовку боєздатних піших формацій, тому він пропонує вважати «добу рицарства добою поганої піхоти», причому такий стан речей для нього був не технологічним, а політичним феноменом [34].

Дослідники, захоплюючись надмірним критицизмом, заганяють себе у глухий кут. Наголошуючи на тому, що перемога в середньовічній війні залежала не стільки від рицарів у сяючих обладунках, скільки від тривіальних піхотинців, стрільців та саперів, вони забувають про те, що командували такими формаціями здебільшого саме рицарі, тобто військові спеціалісти шляхетного походження, статус яких базувався серед іншого і на опануванні таранного бою. Акцентуючи на тому, що важливішими для перемоги і частішими у кампаніях були не громоподібні битви у полі, а методичні облоги фортифікаційних споруд, зазвичай, не особливо великих замків, ці дослідники залишають поза увагою той факт, що фундаторами та власниками таких будов виступали так само рицарі. Незалежно від численних альтернатив рицарській мілітарній технології, вона

являла собою надійний засіб нобілітації та була своєрідною перепусткою у середовище військової еліти.

Атракційність таранного бою для воєнних еліт доводить і той безперечний факт, що від другої третини XII ст. цей прийом часто фіксується на Русі, на Кавказі, у Візантії, в арабському світі. В цей час тамтешні кінні воїни активно експериментували з кушованим списом. Традиція досліджень побутування таранного бою поза латинським світом, яку започаткував Девід Ніколль [32] зараз починає активно розвиватися на пострадянському просторі [4; 40].

В цьому ключі з Бернардом Баграхом та його вчителем Брайсом Д. Ліоном гостро полемізував бельгійський історик Д. Вербрюгген так само часто посилаючись на Малькольма Вейла [42, с. 46-71]. Баграх в свою чергу назвав Вейлову увагу до пізньосередньовічного рицарства «невиправною романтизацією» [19, с. 153, примітка 153], військової справи так і не пояснивши що є романтичного у пошуку раціонального пояснення присутності рицарської кінноти у європейських арміях другої половини XV першої третини XVI ст. Присутності повсюдній, постійній і багаторазово посвідченій джерельно.

Реабілітація воєнної історії Середньовіччя здійсненна Філіпом Контаміном на початку 1980-их рр., [7] спричинила сплеск інтересу до ексклюзивного воєнного стану тогочасного суспільства. Антропологічний стиль дослідження проблемі задав Жорж Дюбі у роботі про битву під Бувіном [27] та збіркою есе різних років «*Рицарське суспільство*», котра вийшла друком англійською [26].

Для Моріса Кіна рицарство так само починалося з розвитку важкої кінноти і таранного бою [6, с. 46-53], але перш за все, це культурний феномен, широко ним трактований. У своїй праці «*Рицарство*» (вийшла друком 1984 р.) [8], він детально проаналізував, військову компетентність, економічну базу, ритуали, світоглядні установки, вартісні орієнтири, поведінкові стереотипи, культурні потреби стану. Вирішальним для Кіна є вплив рицарства на середньовічну воєнну справу в межах цивілізації Середньовічного заходу.

Моріс Кін зробив два спостереження, надзвичайно важливі для проблеми побутування рицарської культури поза межами Західної Європи. По-перше, причини як виникнення так і занепаду рицарства як стану він шукає поза межами швидких революцій-

них змін у техніці, політиці чи економіці. Для нього “на початку XVI ст. ще не було помітно послаблення життєздатності рицарської культури”, більше того в першій третині цього століття він спостерігає новий спалах “рицарської моди” [6, с. 423]. Але так само на цей період припадає інтенсифікація тривалих, повільних, але неухильних макропроцесів, котрі поступово знівелювали значення рицарства у війні та політиці. Для Кіна це перш за все зміни у військовій організації та воєнних доктринах західноєвропейських держав і значне зниження доходів “шерегових” представників воєнних еліт на користь найвищої аристократії і третього стану. Трансформація рицаря у “офіцера та джентльмена” йшли повільно, але перший не мав шансів вижити у централізованому, капіталістичному світі ранньомодерних абсолютистських монархій. По-друге, Кін зауважив “найпримітнішу рису французької рицарської культури XII ст. – блискавичне розповсюдження рицарської системи вартостей і основних понять про рицарський спосіб життя далеко поза межами Франції” [6, с. 65].

Остання помітна синтеза з історії рицарства франко-германського ареалу (що вийшла друком 2007 року), належить перу французького історика Домініка Бартелемі [3]. Він в надзвичайно елегантний спосіб повернувся до ідей, висловлених Ліном Вайтом про ранню, «каролінгську», генезу цього військового стану та важливість таранного бою для його функціонування як бойової сили. Робота цікава як тонким розумінням цілей, меж та культурної ролі збройного насильства у рицарському повсякденні котре на його думку оберталось навколо феномену, який Бартелемі назвав *феодалною війною*. «Війна, соціально конотована, скерована на захист власності під час бойових дій. Проте замки та уфортифіковані міста захищали лише еліту, тоді як хлопи, «трудящі» з третього «функціонального» стану як раз переважно і ставали жертвами ворожнечі між своїми захисниками. На них нападали аби завдати шкоду сеньйору, але страждали майже виключно вони. Разом з тим представники еліти вбивали один одного не так вже й рідко ... Тим не менше про каролінгське засудження вбивства не забували і певно завдяки досвіду поганських вторгнень прогресувала практика викупів і тиску на полонених і через полонених, оскільки ворожі дії часто втілювалися у захоплені людей і утри-

муванні їх під вартою. Що стосується сільської місцевості, то протягом таких війн між князями та вельможами її не стільки заливали кров'ю, скільки спустошували і плюндрували.» [3, с. 15]

Окремо мусить бути згадана серія робіт, що вийшла друком на Заході в 1990–2000 рр. Праці Річарда Кепера, Стюарта Керолла, Сідні Енглоу демонструють загальну тенденцію так званого антропологічного повороту західної історіографії. Річарда Кепера цікавлять форми та роль насильства в рицарській культурі, він доходить до висновків що фахове збройне насильство було формоутворюючим чинником стану, а поетизація зброї та збройних діянь – наскрізною темою рицарської культури. Критичні голоси досить часто лунали в бік воєнних еліт протягом рицарської доби, але скептикам йшлося не стільки про вади ідеї, скільки про відступи окремих індивідуумів чи спільнот від станової етики та корпоративних вартостей [31]. Стюарт Керолл задемонстрував на французькому ранньомодерному матеріалі наскільки живучими можуть бути серед військових еліт рицарські світоглядні стереотипи, пов'язані із збройним насильством [24].

Робота Сідні Енглоу написана на базі європейських фехтувальних трактатів XIV–XVII ст. є вдумливою реконструкцією базовою на вірогідному джерельному матеріалі бойових практик використання холодної зброї. А що подібна література створювалися і циркулювала здебільшого в середовищі воєнних еліт, то йшлося там в основному про зброю котра вважалася шляхетною. Окремий розділ Енглоу присвятив таранному бою, де вказав на те, що попри розходжі історіографічні стереотипи автори фехтувальних трактатів розглядали таранну атаку кушованим списом як серйозний бойовий прийом протягом значної частини XVII ст. [15, с. 227–253]. Що дозволяє під іншим кутом подивитися на феномен консервації таранної тактики серед так званих крилатих гусарів в Речі Посполитій аж до Віденської битви (1683) включно.

В якості висновків варто зауважити, що тривала дослідницька традиція дослідження історії таранного бою і плідні дискусії, котрі ведуть навколо проблеми не одне покоління західних вчених, породили кілька основних підходів до її трактування. Перший, сформульований, наприкінці XIX ст. Бруннером і доповнений в середині XX Ліном Вайтом вбачає у таранному бою каталізатор «феодалізації європейського суспільства» чинник, який формував еліти та

кшталтував політику, економічні відносини та культуру Середньовічного Заходу. Другий підхід, популярний серед дослідників рицарства як суспільного стану та військової сили, повністю відкидає «доленосність» таранного бою для макропроцесів в історії Європи, натомість вбачає в ньому надзвичайно ефективний бойовий прийом, котрий до того ж відмінно виконував роль ідентифікаційного та презентаційного чинника в середовищі європейських воєнних еліт. Таким чином таранний бій формував культурну та фахову особливість рицарства як елітарної спільноти підготовленої до компетентного здійснення збройного насильства. Третій, критичний, вбачав у рицарстві перш за все соціально-культурний курйоз котрий мав дуже обмежений вплив як на середньовічну військову справу так і на соціально-політичні процеси, а таранний бій служив йому черговим засобом втечі від реальності, оскільки використовувався в основному не на війні, а для турнірних розваг.

W. M. Hucul

HISTORIOGRAPHICAL PROBLEMS OF MOUNTED SHOCK COMBAT, CHIVALRY AND TECHNICAL DETERMINISM

The article deals with European scientific tradition of researches on chivalric military practices. The main task of paper lies upon receptions of mounted shock combat and related military history of chivalry, which was producing by adherents of so-called theory of technical and military determinism.

Key words: *mounted shock combat, chivalry, theory of technical and military determinism, historiography.*

В. М. Гуцул

ТАРАННЫЙ БОЙ, РЫЦАРСТВО И ТЕОРИЯ ВОЕННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ДЕТЕРМИНИЗМА: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ

В данной статье рассматривается западноевропейская историографическая традиция исследования таранного боя и связанной с ним военной истории рыцарства с позиций теории

военно-технологического детерминизма, популярного интеллектуального течения западной науки во второй половине XX века.

Ключевые слова: *таранный бой, рыцарство, теория военно-технологического детерминизма, историография.*

Список використаної літератури та джерел

1. Бартлетт Р. Становление Европы: [Текст] экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950 – 1350 гг. / Роберт Бартлетт ; [пер. с англ. С. Володиной]. – М. : РОССПЭН, 2007. – 432 с.
2. Блок М. Феодальне суспільство [Текст]. / Марк Блок ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 2001. – 528 с.
3. Бартелеми Д. Рыцарство : [Текст] от древней Германии до Франции XII в. / Доминик Бартелеми ; [Пер. с франц. М. Ю. Некрасова]. – СПб.: Евразия, 2012.
4. Гуцул В. Таранный бой в средневековой Руси [Текст]. / Володимир Гуцул // Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication after the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014, [edited by Vitaliy Nagirnyy and Adam Mesiarkin], Krakow – Bratislava 2015, с. 199-215. [Сепія: Colloquia Russica. Series I, vol. 5].
5. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории : в 4 т. [Текст]. / Ганс Дельбрюк ; [пер. с нем., автор перевода не указан]. – СПб. : Наука, 2001. Т. 2. Германцы. – 2001. –352 с Т. 3: Средневековье. – 2001. – 448 с.
6. Кин М. Рыцарство [Текст]. / Морис Кин ; [пер. с англ. И. А. Тогоевой]. – М. : Научный мир, 2000. – 520 с.
7. Контамин Ф. Война в Средние века. [Текст] / Филипп Контамин; [пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова]. – СПб. : Ювента, 2001. – 416 с. – (Историческая библиотека).
8. Котляр М. Ф. Нариси военного мистецтва давньої Русі. [Текст] / Микола Федорович Котляр. – НАН України. Ін-

- ститут Історії України. – К. : Наш час, 2010. – 280 с. – (Серія «Стратегікон»)
9. Мак-Нил У. В погоне за мощью [Текст] : технология, вооруженная сила и общество в XI-XX веках / Уильям Мак-Нил ; [пер. с англ. Т. Ованнисяна]. – М. : Издательский дом Территория будущего, 2008. – 458 с.
 10. Поньон Э. Повседневная жизнь Европы в 1000 году [Текст]. / Эдмон Поньон ; [пер. с франц. Э. М. Драйтовой]. – М. : Молодая гвардия, 1999. – 382 с.
 11. Флори Ж. Идеология меча [Текст] : предыстория рыцарства. / Жан Флори ; [пер. с фр. М. Некрасова]. – СПб. : Евразия, 1999. – 314 с. – (Clio).
 12. Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в средние века [Текст] / Жан Флори ; [пер. с фр. Ф. Ф. Нестерова]. – М. : Молодая гвардия, 2006. – 356 [12] с.– (Повседневная жизнь человечества).
 13. Флори Ж. Ричард Львиное Сердце, король-рыцарь [Текст]. / Жан Флори ;. [пер. с фр. А. Наводнюка]. – СПб. : Евразия, 2008. – 672 с.
 14. Хейзинга Й. Осень Средневековья [Текст]. / Йоган Хейзинга ; [пер. Д. Силиверстова]. – М. : Наука, 1988. – 544 с. – (Памятники исторической мысли).
 15. Anglo S. The Martial Arts of Renaissance Europe [Text]. / Sydney Anglo. – New Haven & London: Yale University Press, 2000. – 396 p.
 16. Ayton A. The Military Revolution from a Medieval Perspective [Text]. / Andrew Ayton, J. R. Preece // The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe [Edited by: Andrew Ayton, J. L. Preece]. – Tauris, 1995. – P. 1-32.
 17. Bachrach B. Charles Martel, Shock Combat, the Stirrup and Feudalism [Text]. / Bernard Bachrach // Studies in Medieval and Renaissance History. – 1970. – N7. – P. 47-75.
 18. Bachrach B. S. Merovingian Military Organization 481-751 [Text]. Bernard Bachrach – Minneapolis, University of Minnesota Press, 1972. – 158 p.

19. Bachrach B. Verbruggen's "Cavalry" and the Lyon-Thesis [Text]. / Bernard Bachrach // *The Journal of Medieval Military History*. Volume IV [edited by K. DeVries and C. J. Rogers], Woodbridge, The Boydell Press, 2006 – P. 137-163.
20. Barber R. Rycerze i rycerskość [Tekst]. / Richard Barber. – Warszawa: Bellona, 2000. – 464 s.
21. Brunner H. Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnwesens [Text]. / Heinrich Brunner // *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanistische Abteilung*. – Vol. 8. Issue I (Aug 1887). – S. 1-38.
22. Bumke J. Höfische Kultur - Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter [Text]. / Joachim Bumke. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1986. – 864 s.
23. *Cambridge History of Warfare* [Text]. / [ed. J. Parker]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 536 p.
24. Carroll S. Blood and Violence in Early Modern France [Text]. / Stuart Carroll. – Oxford University Press, 2006. – 380 p.
25. Cirlot V. Techniques guerrières en Catalogne féodale [Text] : le maniement de la lance. / Victoria Cirlot // *Cahiers de civilisation médiévale*, 28e année (n°109), Janvier-mars 1985. – P. 35-43.
26. Duby G. *The Chivalrous Society* [Text]. / Georges Duby. – California University Press, 1977. – 254 p.
27. Duby G. Bitwa pod Bouvines, niedziela, 27 lipca 1214 [Tekst]. / Georges Duby; [tłum. M. Tournay-Kossakowska i A. Fałęcka]. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988. – 304 s.
28. Flori J. Encore l'usage de la lance [Tekst]: la technique du combat chevaleresque vers l'an 1100. / Jean Flori // *Cahiers de civilisation médiévale*, 31e année (n°123), Juillet-septembre 1988. pp. 213-240.
29. France J. *Western Warfare in the age of Crusades 1000-1300* [Text]. / John France. – London : Cornell University Press, 1998. – 328 p.
30. Halsall G. *Warfare and society in the barbarian West. 450–900* [Text]. / Guy Halsall. – London – New York : Routledge, 2003. – 320 p.

31. Kaeuper R. Chivalry and Violence in Medieval Europe [Text]. / Richard Kaeuper. – Oxford : University Press, 1999. – 338 p.
32. Nicolle, D. C. The impact of the European couched lance on Muslim military tradition [Text]. / David Nicolle // The Journal of the Arms and Armour Society 10. –1980. – P. 6-40.
33. Nicolle D. Arms & Armour of the Crusading Era [Text]: 1050-1350: Islam, Eastern Europe and Asia. / David Nicolle. – London : Greenhill Books, 1999. – 576 p.
34. Morillo S. The “Age of Cavalry” Revisited [Text]. / Stephan Morillo // The Circle of War in the Middle Ages. Essays on Medieval Military and Naval History [edited by Donald J. Kagay and L. J. Andrew Villalon]. – Woodbridge : Boydell Press, 1999. – P. 45-58.
35. Murphey R. Ottoman Warfare 1500-1700 [Text]. / Roads Murphey. – London: Cornell University Press, 1999. – 304 p.
36. Parker G. The Military revolution [Text] : military innovation and the rise of the West, 1500-1800. / Geoffrey Parker. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 262 p.
37. Rogers C. J. Military Revolution of the Hundred Years’ War [Text]. / Clifford Rogers // The Journal of Military History, Vol. 57, No 2, (Apr. 1993). – P. 241-278.
38. Ross D. J. A. L’originalité de « Tuoldus » [Text] : le maniement de la lance. / David J. A. Ross. // Cahiers de civilisation médiévale, 6e année (n°22), Avril-juin 1963. – P. 127-138.
39. Sawyer P. H. Technical determinism [Text] : the stirrup and the plague. / Sawyer P. H., Hilton R. H. // Past and Present, 1963 N 24(1). – P. 90-100.
40. Tsurtsumia M. Couched Lance and Mounted Shock Combat in the East [Text]: The Georgian Experience. / Mamuka Tsurtsumia. // Journal of Medieval Military History, vol. XII. – Woodbridge: Boydell Press, 2014. – pp. 81 – 109.
41. Vale M. War and Chivalry [Text]: Warfare and Aristocratic Culture in England, France, and Burgundy at the End of

- Middle Age. / Malcolme Vale. - Athens: University of Georgia Press, 1981. – 207 p.
42. Verbruggen J. F. The Role of the Cavalry in Medieval Warfare [Text] / Verbruggen J. F. [translated by Kelly DeVries]. // The Journal of Medieval Military History. [edited by K. DeVries and C. J. Rogers], Volume III. - Woodbridge, The Boydell Press, 2005. – p. 46-71,
43. deVries, K. Medieval Military Technology [Text]. / Kelly deVries. – Peterborough, UK : Broadview Press, 1992. – 340 p.
44. White L. Medieval Technology and Social Change [Text]. / Lynn White – Oxford : Clarendon Press, 1962. – 302 p.

С. В. Ковальчук

УДК 94(477.74-21):324(470+571):070 «1906»

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОДЕСІ (ПО МАТЕРІАЛАМ ГАЗЕТИ «ЮЖНОЕ ОБОЗРЕНИЕ»)

У статті на основі матеріалів періодичної преси зроблено аналіз проведення перших демократичних виборів у Державну Думу I скликання у Одесі взимку-навесні 1906 р. Розглядається ставлення до цього явища населення та місцевої влади. Аналізується агітаційна діяльність окремих політичних партій.

Ключові слова: *Одеса, Державна Дума, вибори, преса.*

Питання створення громадянського суспільства і участі населення країни у її соціально-економічному та політичному житті стало життєво необхідним і нагальним під час першої російської революції 1905-1907 рр. На думку представників провідної центристської ліберальної партії Росії – конституційних демократів – стверджувалося: «Дума – это первый шаг, начало эволюции в сторону демократии, в самих представительных институтах подобного рода, заключается зародыш самосовершенствования и

- Middle Age. / Malcolme Vale. - Athens: University of Georgia Press, 1981. – 207 p.
42. Verbruggen J. F. The Role of the Cavalry in Medieval Warfare [Text] / Verbruggen J. F. [translated by Kelly DeVries]. // The Journal of Medieval Military History. [edited by K. DeVries and C. J. Rogers], Volume III. - Woodbridge, The Boydell Press, 2005. – p. 46-71,
43. deVries, K. Medieval Military Technology [Text]. / Kelly deVries. – Peterborough, UK : Broadview Press, 1992. – 340 p.
44. White L. Medieval Technology and Social Change [Text]. / Lynn White – Oxford : Clarendon Press, 1962. – 302 p.

С. В. Ковальчук

УДК 94(477.74-21):324(470+571):070 «1906»

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОДЕСІ (ПО МАТЕРІАЛАМ ГАЗЕТИ «ЮЖНОЕ ОБОЗРЕНИЕ»)

У статті на основі матеріалів періодичної преси зроблено аналіз проведення перших демократичних виборів у Державну Думу I скликання у Одесі взимку-навесні 1906 р. Розглядається ставлення до цього явища населення та місцевої влади. Аналізується агітаційна діяльність окремих політичних партій.

Ключові слова: *Одеса, Державна Дума, вибори, преса.*

Питання створення громадянського суспільства і участі населення країни у її соціально-економічному та політичному житті стало життєво необхідним і нагальним під час першої російської революції 1905-1907 рр. На думку представників провідної централістської ліберальної партії Росії – конституційних демократів – стверджувалося: «Дума – это первый шаг, начало эволюции в сторону демократии, в самих представительных институтах подобного рода, заключается зародыш самосовершенствования и

саморозвиття...» [1, с. 5-6]. Намір створити народне представництво із законодавчими функціями зустрів захоплений відгук та очікування радикально налаштованого населення на кардинальні реформи у країні.

Метою даної статті є розгляд організації та проведення перших демократичних виборів у Російській імперії до Державної Думи І скликання взимку-навесні 1906 р. у м. Одеса на основі інформації, яка висвітлювалася на шпальтах місцевої періодичної преси. Головним джерелом отримання інформації щодо організації та проведення виборів до І Державної Думи в м. Одеса стала газета «Южное обозрение», необхідні матеріали зазначеної проблеми, містилися у рубриках «К выборам в Государственную Думу» та «Одесские новости» (автори не вказані). Однак у окремих випадках, обумовлених логікою розкриття проблеми, автор свідомо виходив за рамки зазначеного джерела і використовував інформацію з інших одеських газет та джерел визначеного періоду.

Вибір газети «Южное обозрение», як джерела пояснюється тим, що ця газета щоденна і висвітлювала місцеві, загальноімперські та європейські новини, окремі колонки присвячувалися політичним подіям у країні та Європі. Газета однаково висвітлювала діяльність як ліберальних (Партія Народної Свободи), так і монархічних (Партія Правового Порядку, Союз руських людей) партій. Але впевнено можна сказати, що редакція газети стояла на ліберально-демократичних засадах.

В ході дослідження нами були залучені матеріали з наступних робіт з цієї проблематики. Єдиною оглядовою роботою про одеських кадетів, крім періодичної преси, є праця Сергія Штерна «Десятилетие конституционно демократической партии в Одессе (1906-1916)»[2], його книга містить інформацію про чисельність одеського комітету партії конституційних демократів, разом з тим в цій праці присутні певний фактичний матеріал щодо проведення виборів до І Державної Думи. Частково проблема виборів була порушена в радянських історичних нарисах про місто Одесу «Очерки истории города-героя», «Хроника революционных событий на Одессине в годы первой русской революции», загалом в цих роботах увага більше приділена одеському робітни-

чому руху та діяльності більшовиків під час першої російської революції в місті [3, 4]. Серед сучасних нарисів, автори яких, тою чи іншою мірою торкалися зазначеної проблеми, слід назвати такі праці: Герлігі Патриція «Одеса. Історія міста, 1794-1914.» [5], Самойлов Ф. О., Скрипник М. О., Ярещенко О. Т. «На початку ХХ століття // Історія Одеси.» [6], Малахов В. П., Степаненко Б. А. «Одеса, 1900-1920 / Люди... События..., Факты» [7], в цих роботах відмічається поживлення ліберально-демократичного руху в місті, появи комітетів партій різного напрямку. Серед статей інтерес представляє робота дослідниці з Запорожжя Є. П. Назарової «Одеські кадети у виборчих кампаніях до Державних Дум Російської імперії», яка розглядала передвиборчу кампанію кадетів до I, II, III, IV Дум. [8] Отже запропонована нами проблема у історіографічному плані є недостатньо розробленою і створює поле для наукових досліджень.

Демократичні кола Одеси підтримали ідею утворення законодавчого органу, не останню роль в цьому зіграла Партія Народної Свободи (далі ПНС), яка набирала популярності серед прогресивно налаштованого населення міста. ПНС навіть 10 січня 1906 р. першою розпочала передвиборчу кампанію на вулицях міста, студенти університету роздавали населенню листки під назвою «Конституционно-демократическая партия и ее заглавие» [9].

Вже 4 січня 1906 р., згідно даним газети, розпочалася підготовка робота до проведення виборів. По-перше були створенні виборчі комісії, які мали відповідати за складання списків виборців на своїх виборчих ділянках. Також було прийнято рішення утворити Центральне виборче бюро, що мало слідкувати за складанням списків і дотриманням всіх норм згідно закону, як вказувала газета [10].

В Одесі було створено вісім комісій для восьми виборчих дільниць: Бульварна дільниця – голова Я. О. Новіков, К. Є. Струменський; Олександрівська дільниця – Г. П. Кузанов, І. О. Новінський; Херсонська дільниця – А. В. Чаушанський, г. Тимченко; Петропавлівська дільниця – В. О. Косинський, В. К. Гранов; Михайлівська дільниця – М. М. Ланге, А. В. Кирхнер; Пересипська

дільниця – П. М. Діатроптов, М. О. Міхін; Дальницька дільниця – М. І. Куніцин, В. О. Гернет; Портова дільниця – Л. Л. Гавришев, М. С. Сомов. Було вирішено, що зібрання членів дільниць буде відбуватися два рази на тиждень [10].

До списків членів виборчих дільниць включали людей, що користувалися повагою серед населення міста та місцевої влади. Такі особи як Г. М. Пекаторос, О. Й. Бернардацци та професор ІНУ (Імператорського Новоросійського Університету) В. В. Зав'ялов відмовилися від запропонованих їм посад. Це було обумовлено тим, що в Одесі діяв військовий стан, що порушував демократичні права населення, за словами Г. М. Пекатороса «при таком положении вещей, сложно что либо организовать...» [10].

Необхідно зазначити, що крім виборчих комісій, поліція міста також отримала наказ про складання списків виборців. Наведемо один із прикладів, того, як це виконувала поліція: «В Александровском участке в одном из домов, населенном 42 жильцами, в список составленный городовым попало 2 жильцов. В тоже время в список составленный членом избирательной комиссии были записаны все 42 жильца, так как они по закону имели право принять участие в выборах. По списку городского оказалось, 2 жильцов, остальные 40 были иудейского вероисповедания, а полиция по-своему толкует избирательный закон от 11 декабря 1905 года», як стверджувала редакція газети [11]. Результатом такого підходу до складання списків поліцією, стали опубліковані дані 4 лютого в колонці «К выборам в Государственную Думу» по Бульварній дільниці, комісією надано у списках 2574 особи, поліцією всього 532 особи [12]. Загалом до 7 березня списки виборців по Одесі були складені і результати були наступні: по Бульварній дільниці – 7586 виборців; по Олександрівській – 7231; по Херсонській – 9199; Петропавловській – 8200; Михайлівській – 10244; Пересипській – 41934 Дальницькій – 3644; Портовій – 982 [13].

На наступному II зібранні членів комісій, яке відбулося 6 січня 1906 р., було затверджено проект повідомлень, що мали бути розклеєні на стовпах, надруковані в газетах, також створенні форми бланків та заяв від населення для подання на участь у виборах [14]. Тут необхідно зробити пояснення, що виборчим законом від 11 грудня 1905 р. вказувалося число виборців, голосування мало

проводитися по куріях (землевласницька, міська, селянська, робітничка), визначався майновий ценз і проживання на одному місці не менш шести місяців. Найбільш чисельнішою курією була робітничка, тому без права голосу залишилося 2 млн. робочих. Вибори залишалися багатоступеневими, не загальними, з них були виключені жінки, молодь до 25 років, військовослужбовці, ряд національних меншин. Вибори були нерівними, один голос поміщика прирівнювався трьом голосам міської буржуазії, п'ятнадцяти голосам селян і сорока п'яти голосам робітників [15, с. 142-144]. Також на II зібранні було затверджено розпорядок роботи комісій для прийому населення і затребувана сума в 200 рублів на організаційні витрати комісій [14].

10 січня 1906 р. в рубриці «К виборам в Государственную Думу», з'явилося наступне повідомлення про чергове зібрання комісії 8 січня. З промовою виступив голова зібрання В. О. Косинський, який підкреслив: «Население Одессы проявляет инертное отношение к выборам в Государственную Думу...» [16]. В. О. Косинський запропонував екстрені способи проведення агітації: поширення інформації про вибори у газетах; розклеювання оголошень на стовпах і у дворах; створення спеціальної групи агентів, які повинні були ходити по квартирам та будинкам пояснювати виборчий закон і необхідність участі у виборах населенню. Для того, щоб населення не лякалося, цим агітаційними агентам були виписані спеціальні пропуски від імені міського голови. В кінці зібрання було вирішено набрати 105 агентів і виділити на них 3 тис. рублів. Крім цього, зібрання постановило клопотати про скасування військового стану в місті і дозвіл на проведення агітаційних зібрань [16]. Не дивлячись на вище описані заходи, газета вказувала на те, що явка на реєстрацію в Одесі залишалась низькою [17]. Тому закінчення реєстрації виборців відкладала три рази: на 18 січня, 24 січня та на середину лютого [14], [18], [12].

Треба зазначити, що вже в повідомленні від 13 січня, невідомий автор стверджував: «У населения проявился интерес к выборам, благодаря обходам агентов...» [19]. А вже з 15 січня, на титульних сторінках газети «Южное обозрение», з'явилися перші

оголошення про вибори до Державної Думи і окремо такі самі оголошення від ПНС [20].

Наступна інформація про хід підготовчої кампанії до виборів у Державну Думу з'явилася 12 січня. Центральне виборче бюро повідомляло, що генерал-губернатор дозволив проводити зібрання у міських аудиторіях для роз'яснення виборчих прав та правил проведення виборів населенню. Але генерал-губернатор категорично заборонив будь-яку політичну агітацію, а відповідальність поклав на головуючих зібрань. Наступні особи, були обрані головуючими зібрань: професор В. О. Косинський, доктор П. М. Дятроптов, професор М. М. Ланге [21].

Згідно даним від 17 січня, ми дізнаємося, що генерал-губернатор дозволив на передвиборчих зібраннях доводити до населення і політичні програми партій, які балотуються у Державну Думу. Але знов, перед виборчими комісіями була висунута вимога, за підготовку і промови агітаторів несуть відповідальність головуючі зібрань, крім того всі учасники зібрань повинні мати про собі запрошення, а організатори складати списки запрошених [22]. Як підтвердження до останньої вимоги, є повідомлення від 19 березня у рубриці «Одесская жизнь»: «Назначены предвыборные собрания на Бульварном и Александровском участках, но администрация города предварительно запросила списки приглашенных» [23].

Наступне повідомлення з'явилося 16 лютого у рубриці «К выборам в Государственную Думу», комісії виборчих дільниць на чолі з В. О. Косинським поставили питання перед міським головою: «Кто после составления списков избирателей, должен в будущем организовать проведение самих выборов и как это отображено в законе о выборах от 11 декабря 1905 г.?...», самі списки виборців мають бути надруковані до 10 березня [24]. Вже 7-9 березня виборчі комісії закінчили роботу по складанню списків виборців [13].

12 березня в газеті з'явилося описання проведення майбутніх виборів [25]. Міський голова запропонував членам попередніх комісій залишитися і утворити виборчі комісії, на що останні дали згоду, також було оголошено кількість членів комісій по кожній

виборчій дільниці: Бульварна – 15 осіб, Олександрівська – 15 осіб, Петропавлівська – 15 осіб, Михайлівська – 18 осіб, Пересипська – 9 осіб, Дальницька – 9 осіб, Портова – 6 осіб. За правилами, кожна комісія має бути розділена на підкомісії у складі 3-х осіб, для прийняття бюлетенів і підрахунку голосів. На кожну підкомісію має приходитись не більше 2-ох тисяч виборців, біля столів комісій мали бути дошки із заголовними літерами в алфавітному порядку. Обрання виборщиків призначено на 9 квітня 1906 р. на 9 годину ранку [25].

За законом від 11 грудня 1905 р., вибори були дворівневі, виборці від 4-ох курій [див. вище – С. К.] мали обрати від кожної курії по виборщику [15, с. 145-147], які вже поміж себе оберуть одного депутата від м. Одеси, що входила до списку 27 міст, які отримали право окремо представити депутата від міста, крім губернських [26, с. 7]. Відповідно до цього, обрання 80 виборщиків було розподілено між виборчими дільницями Одеси наступним чином: Бульварна дільниця – 8 виборщиків; Олександрівська дільниця – 13 виборщиків; Херсонська дільниця – 17 виборщиків; Петропавлівська дільниця – 15 виборщиків; Михайлівська дільниця – 17 виборщиків; Пересипська дільниця – 3 виборщика; Дальницька дільниця – 5 виборщиків; Портова дільниця – 2 виборщики [27]. Через це, вже в ході передвиборчої кампанії, наявні в місті політичні партії, об'єднання, організації почали пропонувати населенню списки осіб, які достойні того, щоб бути обраними у виборщики [28].

23 березня, як було зазначено у газеті, відбулося підведення підсумків роботи комісій, де голова зборів В. О. Косинський оголосив подяку міському статисту О. С. Бориневичу за пророблену кропітку роботу із списками, метою якої було виявлення двійників, не існуючих людей та помилок, що виникали під час їх складання [28]. В організації перших виборів на теренах Російської імперії було досить багато огріхів, але головним їх гаслом було слово «чесність», що дуже бракує виборам сьогодні у XXI столітті.

У рубриці «Одесская жизнь» повідомлялося, що вже 19 березня в місті мають розпочатися передвиборчі зібрання для населення у

залі Миської думи та в громадській аудиторії, що знаходилась на Слободці-Романовці [29]. До кінця березня в Одесі розгорнулася агітаційна «гарячка» поміж політичних партій та організацій. Щодня проходили передвиборчі зібрання, ми не зустріли жодного оголошення про порушення домовленостей щодо проведення зібрань та зіткнень з поліцією на цьому ґрунті. У повідомлення від 31 березня у рубриці «Одесская жизнь», редакція газети стверджувала, що: «Предвыборная агитация в полном ходу... Зарабатывают на ней посыльные и разносчики газет... Ходоки получают от полутора до двух рублей в день...» [30], гроші були чималі на той час.

Ще 5, 6, 7 квітня в Одесі тривали передвиборчі зібрання [31], а вже 11 квітня в газеті на титульній сторінці була представлена новина про приголомшену перемогу ПНС у м. Одеса, яка взяла 79 міст виборщиків з 80 наявних [32].

Незважаючи на те, що вибори до I Державної Думи були першим демократичним проявом волі населення Російської імперії, але і на них не обійшлося без «брудної» політичної гри з боку певних політичних сил міста.

За інформацією, представленою у випуску від 17 січня вказується, що Партія Правового Порядку (далі ППП) [права, реакційна партія у м. Одеса – С. К.] у своїй газеті «Русская Речь» [33] виступила з критикою діяльності виборчих комісій [22]. Звинувачення стосувалися того, що виборчі комісії у своїй роботі спираються на студентів та молодь міста, які є активними прихильниками, зі слів газети «Русская Речь» Партії Народної Свободи, ця «необґрунтована» ідея мала підтримку у місцевої влади [22]. На захист виборчих комісій став професор Є. М. Щепкін голова одеського комітету ПНС [34, арк. 2] : «студенты не являются опорой партии, так как они более лояльны к левым партиям...» [22]. У рубриці «К выборам в Государственную Думу», були описанні «методів» роботи ППП із населенням, членами комісії ведення агітації, що виходило за межі виборчого закону і карного кодексу [12]. Саме ППП стала першою, що зайнялася фальсифікацією списків і поданням у них не існуючих осіб або тих, хто не отримав права голосувати або взагалі без відома людини [35].

9 лютого у газеті була надрукована стаття під заголовком «Патриотизм Партии Правового Порядка», автор М. Бобров, який

так охарактеризував передвиборчу діяльність реакційної партії: «Партия вольно и свободно ведет себя в городе, вывешивает афиши и плакаты без каких-либо цензур и в нарушении всех действующих законов...», з боку влади не було жодної протидії підкреслив автор [36]. Наприкінці березня, як раз під час розпалу передвиборчих зібрань, ППП розгорнула всебічну антивиборчу кампанію, про що свідчить повідомлення від 23 березня у рубриці «К выборам в Государственную думу», метою їх дій вважає газета «Южное обозрение» є зрив виборів у місті [28]. Вивчення статей і рубрик газети показало, що місцева влада жодного разу не відреагувала на дії ППП.

На завершенні виборчої кампанії до I Державної Думи в газеті «Южное обозрение» збільшилась кількість друкованої агітаційної реклами з боку ПНС і призив голосувати за її кандидатів, кожна перша сторінка містила вище вказану інформацію [31]. На наш погляд це стало відображенням політичної спрямованості більшості населення Одеси під час виборів і вплинуло на саму газету.

18 квітня 1906 року проводилися остаточні вибори депутата в I Державну Думу від Одеси, вибори можна було проводити при наявності більше половини виборщиків. Ще 9 квітня в комітеті Партії Народної Свободи визначилися з єдиною кандидатурою – це був голова комітету професор-історик ІНУ Є. М. Щепкін [37]. Газетна стаття «Выборы члена Государственной Думы»: «Щепкин отказался от участия в балатировании. Всплеск оваций... выбрали... Е. Н. Щепкина получил громкие аплодисменты, была сделана общая фотография с Е. Н. Щепкиным. Городской голова поздравил с победой. Дальнейшее празднование продолжилось в гостинице «Бристоль»...» [38].

Згідно даним, що буди подані газетою «Южное обозрение» про організацію і проведення виборів у м. Одеса до I Державної Думи, автор дійшов до наступних висновків: місцева влада не була зацікавлена і аморфно себе поводи́ла по відношенню до проведення виборів згідно закону, про що свідчить довго тривалість військового стану і заборона передвиборчих зібрань. «Складання» списків поліцією підтверджує той факт, що працівники чи не були ознайомлені із правилами чи отримали відповідні накази, це висновок підтверджений вище газетними матеріалами.

Також влада цілком підтримувала антизаконну діяльність реакційних партій, які діяли у місті, ця інформація проходить «червоною ниттю» в газеті «Южное обозрение».

З упевненістю можемо сказати, що вибори відбулися завдяки людям, які працювали у комісії по складанню списків виборців та під час самих виборів. Окрема заслуга в цій діяльності є професора В. О. Косинського, як сильного і авторитетного організатора. Не останню роль у вдалому проведенні виборів зіграла ПНС, яка агітувала за участь у виборах, допомагала розповсюджувати передвиборчу інформацію, пояснювала виборчий закон, що був новим явищем для населення Одеси на початку ХХ ст. Слід зауважити, що під час агітації за вибори ПНС не агітувала за себе, це робилося окремо, це факт не одноразово стверджувала газета «Южное обозрение». Результатом виборів стала перемога ліберально-демократичних сил у місті.

S. V. Kovalchuk

**ORGANIZATION AND PERFORMANCE OF THE
ELECTIONS THE 1ST STATE DUMA OF RUSSIAN
EMPIRE IN ODESSA CITY (BASED ON THE MATERIAL
OF THE NEWSPAPER «SOUTH REVIEW»)**

The performance of the first democratic elections to State Duma of 1st convocation in Odessa during winter-spring 1906 year and the attitude of the phenomenon of the population and local authorities are considered on the basis of materials of the periodical press. The propaganda activities of certain political parties are analyzed.

Keywords: *Odessa, State Duma, elections, press.*

**ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕДЕНИЕ ВЫБОРОВ В
I ГОСУДАРСТВЕННУЮ ДУМУ РОССИЙСКОЙ
ИМПЕРИИ В ОДЕССЕ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «ЮЖНОЕ ОБОЗРЕНИЕ»)**

В статье на основе материалов периодической печати проведен анализ первых демократических выборов в Государственную Думу I созыва в Одессе зимой-весной 1906 г. Рассматривается отношение к этому явлению населения и местных властей. Анализируется агитационная деятельность отдельных политических партий.

Ключевые слова: Одесса, Государственная Дума, выборы, пресса.

Список використаної літератури та джерел

1. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой российской революции [Текст] / Е. Д. Черменский. – М., 1970. – 441 с.
2. Штерн С. Десятилетие конституционно-демократической партии в Одессе [Текст] / С. Штерн // Одесский листок. – 1915. – 14 с.
3. Очерки истории города-героя [Текст]. – Одесса, 1956. – 319 с.
4. Хроника революционных событий на Одесщине в годы Первой российской революции (1905-1907 гг.) [Текст]. – Одесса, 1976. – 206 с.
5. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 [Текст] / Патриція Герлігі. – Київ, 1999. – 382 с.
6. Самойлов Ф. О. На початку ХХ століття [Текст] / Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко // Історія Одеси. – Одеса, 2002. – С. 225-242.
7. Малахов В. П. Одеса, 1900-1920: Люди... События... Факты [Текст] / В. П. Малахов, Б. А. Степаненко. – Одеса, 2004. – 446 с.
8. Назарова Є. П. Одеські кадети у виборчих кампаніях до Державних Дум Російської імперії [Текст] / Є. П. Назарова

- ва // "Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 23. – С. 1-10.
9. Одесские новости. – 1906, 11 января.
 10. Южное обозрение. – 1906, 4 января.
 11. Южное обозрение. – 1906, 18 января.
 12. Южное обозрение. – 1906, 4 февраля.
 13. Южное обозрение. – 1906, 7 марта.
 14. Южное обозрение. – 1906, 6 января.
 15. Законодательные акты переходного времени (1904-1908 гг.). [Текст]: документы. – СПб, 1909. – 1026 с.
 16. Южное обозрение. – 1906, 10 января.
 17. Южное обозрение. – 1906, 29 января.
 18. Южное обозрение. – 1906, 24 января.
 19. Южное обозрение. – 1906, 13 января.
 20. Южное обозрение. – 1906, 15 января.
 21. Южное обозрение. – 1906, 12 января.
 22. Южное обозрение. – 1906, 17 января.
 23. Южное обозрение. – 1906, 19 марта.
 24. Южное обозрение. – 1906, 16 февраля.
 25. Южное обозрение. – 1906, 12 марта.
 26. Становление российского парламентаризма начала XX века [Текст] : документы. – М., 1996. – 282 с.
 27. Южное обозрение. – 1906, 14 марта.
 28. Южное обозрение. – 1906, 23 марта.
 29. Южное обозрение. – 1906, 18 марта.
 30. Южное обозрение. – 1906, 31 марта.
 31. Южное обозрение. – 1906, 7 апреля.
 32. Южное обозрение. – 1906, 11 апреля.
 33. Русская Речь. – 1905, 8 декабря.
 34. ГАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. Д. 41, 29 л.
 35. Южное обозрение. – 1906, 7 февраля.
 36. Южное обозрение. – 1906, 9 февраля.
 37. Одесский листок – 1906, 9 апреля.
 38. Одесский листок. – 1906, 18 апреля.

УДК 394.25(=161.2)(498)

НОСИЛИ МИ ВЕЧЕРЮ...

Публікація репрезентує матеріали зі спогадів про переселення українців за Дунай, календарні свята, побут, господарську діяльність українців Північної Добруджі і дельти Дунаю. У наведеному тексті знаходимо відомості про обрядову атрибутику, сюжети обрядодій селян слободи Леля.

Ключові слова: українці, Леля, Дунай, Північна Добруджа, календарні свята, обрядова атрибутика, Різдво, щедрування, вечерея.

Обсяг знань про календарну обрядовість українців Північної Добруджі з часу перших записів Федором Вовком на початку 80-х років ХІХ ст.[2; 3; 4; 9; 10; 11] збільшується. Згодом увага до українців цього регіону значно зросла з боку етнологів [5], мовознавців фольклористів [6; 7; 8; 12; 13; 14], журналістів, представників громадських організацій. Долучається до цієї важливої роботи і місцева українська діаспора через участь у різноманітних заходах, чи дослідницьких програмах. Одним з таких заходів став конкурс імені Ананія Коломійця на кращу роботу про українців в Румунії, який започатково за ініціативи авторів даної публікації. Вперше конкурс проводився історичним факультетом ОНУ імені І. І. Мечникова та Союзом українців Румунії у Тульчі в жовтні 2015 року.

Серед поданих на конкурс текстів оригінальною виявилась робота українки за походженням Валентини Батаке. За формою подачі матеріалу це скорше есе, в якому автор через спогади висловлює свій індивідуальний погляд на окремі прояви історії і культури українців в дельті Дунаю. Це конкретні епізоди побутового характеру, розповіді про реалії переселення, чимало з яких були трагічними, звичаї і обряди, у тому числі і календарні. Наші знання про специфіку народного календаря українців Дельти в ці-

лому дають підстави стверджувати, що спогади пані Валентини не резонують відмінностями на загальному тлі, а навпаки, доповнюють новими, на перший погляд другорядними за значимістю нюансами, але які сукупно представляють особливий інтерес і як джерело, і як оцінка безпосереднього носія культури, виконавців календарних обрядів зокрема.

Це спогади про обряди зимового циклу, яких дотримувались в селі, чи як кажуть місцеві мешканці – у слободі, під назвою Летя. Село знаходиться у дельті Дунаю, на однойменному острові в південно-західній його частині. У північній частині острова біля Дунаю розташоване село Переправа, що майже межує (через ріку) з поселенням Вилкове, що на лівому березі в Україні. Красномовна назва слободи ймовірноше відображає конкретну реальність: тут, у Нижньому Подунав'ї, мінімальна відстань між українськими і румунськими поселеннями в межах існуючих сьогодні державних кордонів. А на початку процесу міграції українців за Дунай ця місцевість була принаймні одним з основних пунктів переправи через ріку.

Масове переселення українців за Дунай припадає на останню чверть XVIII ст. і з тих часів динаміка міграцій зростала або спадала. В окремі періоди міждержавних кордонів тут не існувало, зокрема після підписання Бухарестської угоди, коли османська і російська делегації залишивши поза увагою дельту Дунаю, а відтак не розмежували її кордоном. За Адріанопольським миром 1829 року до Росії відійшла територія Дельти між гирлами Кілійським і Святого Георгія [1]. Саме в такі періоди вільної міграції за Дунай і у зворотному напрямку відбувався активний обмін набутими на чужині досвідом і знаннями проживання в нових умовах дельти Дунаю, а українська діаспора поповнювалась переселенцями з України – носіями традиційної культури.

Через острів Летя, пройшло чимало мігрантів. І кожна група нагадувала своїм співвітчизникам, що осіли тут раніше, про Україну. Постійний приток свіжої інформації етнічного змісту чи навіть короткотермінова присутність побратимів з України – чинник, який, відігравав важливу роль в укріпленні ідентичності, сталості традиційної культури. І відповідь на запитання чому у

слободі Лєтя обряди і звичаї проіснували досить тривалий час у достатньо повній змістовій і структурній формі цілком зрозуміла. Не втратив актуальності комунікативний чинник і сьогодні.

Окремі важливі епізоди їх виконання відображені у спогадах Валентини Батаке, який ми презентуємо як джерело, не змінюючи стиль і правопис автора. Водночас цей зразок дозволяє скласти уявлення про мову, яка з кінця XVIII – початку XIX ст. не зазнала суттєвих змін. Це й свідчення якості освіти, що існувала тут до 1950-х років, і все ж забезпечувала мінімальний рівень володіння українською граматикуою.

Текст розділений на частини. Перша частина – це розповідь з історії родини з трагічним початком, але щасливим завершенням. Документально зафіксованих таких чимало. Набагато більше збереглося у народній пам'яті.

Може і 200 років наза, по синюму моріі, хвилі починались підніматися, як неначе горби на степу, а ніч була світла, круглий місяць світив на небіі і зірки блистали ниначе хотіли шош показат усім людьам!

Один чіовен, повний із рибою, спішив до беріга. Рибалки які находились у човні, раді, грибли на бабаіках, щоб дойхати швидше до міста Сулима, до іхніого дому.

Братці! сказав один із іх! – потихенько, ану стііте ни грибіть... рибалки бросили бабайки, і кругом стало тихо, тихо, десь ни далеко од іх, почули плачі малой дитини. братці, наче плаче мала дитина! сказав один із іх, ану тише ни гомуніть - сказав другий рибалка,- це тут ни далеко од нас, прошептав він, он видно чіовен пливе – сказав він по тихенько, а ни видно нікого, і нима бабайок, і ни видно людей там! дивувався він! Давай, будем тьікать, сказау один із іх, це ни хороше дьіло – шоб сам чіовен по моріі шатався!

А нема вже де тьікать, нема вже де дьітися, бо, великий чіорний чіовен, половина з водою, вже приліпився прамо, до іхніого чіовня! В чіовні двое дьітей маленкіх, хлопчик і дьівчинка. Рибалки, дивились і дивувались! Ой господи милостивий! Пирихристився один із іх, шош це таке? луди добріі? із чіовня, на його дивились двое очінят, смутні і перелякані; маненький хлопчик – років сім

– держав на руках маленьку дитину, яка плакала жалісно! Що з вами дьіти спитав рибалка,- де ваші батко і мати? А дьіти мовчіали як риба. Тільки пізніше, рибалки узнали од малого хлопчика, шо батко і мати, приказали ім, щоб ни говорили ні с ким. Два дня назат, батка і матір забрали турки чи татари, а чіовен пустили по морії без бабаіок. дьіти спали, укриті комишом і папурую.

Рибалки забрали дьітей із чіовня, який уже наповнівся водою, і начали грипти на бабайки скоро, щоб одіхат по далі от чіовня. Вони дивились і дивувались, як заграло море і піднялись хвилі як гори, і чіовня ни стало. Ну, оце так розказувала нам, бабуся Катирина! Про її предкіх – і як вони попали у сило Летья! Ті самії рибалки, котрії найшли дьітей, привезли їх у сулим – це місто находиця на берегії чіорного моря, там кончіаіця Дунай, бросили дьітей на базарії, може хто найдеця з добрим серцем, та візме дьіточіок, сказали вони! ада ше добавить, шо, у сулим приїжали із усіх сторон із базаром. Тут продавалось усе, шо можна було продаты. і молоко і сало і смитана та шей разні овошчі! Яблука, груші, сливи, вино і горілка. ну одним словом усе! бо тут був край Дунаю – і починалось Чіорне Море. Рибалки розказували на базарії всім хто хотів слухать, як найшли дьітей у чіовнї і всі дивувались: один купец із Катиргезу взяв хлопчика а дьівчинку ни хотїв ніхто вона страшно плакала, за своїм братиком. Добрії люди покормили дьівчинку і вона заснула! на базарії, як на базарії – кожний взявся за своє. настав вечір, одна пара людей шо продали, дав бох , усе, шо привезли на продаш, із сила Летья – готовились іхат до дому. Як підішли до іхніого чіовня, здивувались! Хтось положив сироту дівчинку у іхнім чіовнї! Ну, шош чулувіче! сказала молода жінка, своїому дружинії – така наша доля – візем її з нами! Раз так сталося... – Ой господи, жінко добра – у нас є ше троє дома, нашо воно нам? сказав чіулувік її.

Та бресь ти так говорить, отвітила жінка іого, де ідьат троє, буде істи і чітвертий!

Ну, нехай буде так, як ти хочиш – сказав він і подумав: яка в мене жінка добра, і яке в ней серце хароше!

Приїхали вони до дому – в село Летья – а тут в селії, уже всі узнали про ту сиротинку яку найшли на чіорнім морії. Вся слобода говорила про це чіудо, як бог ізберіг, цілих два дня, тіх дьіточок саміх у чіовнї!

Тепер добавим: шо у селі Летъя, жили козаки які ховались от цариці Катирини! Вони були гарні господари. Вони були на весь край самії лучшіі рибалки. держали скотину і були хаорошіі пчеловоди. Один козак багатий із сила Летъя – полюбив Василину – гарна, умна і праворна дьвчина. Вона була сирота – її виростили бабуся і дьдуся, вони були бедні, але чесні люди. ну, ізвінчали їх, все було добре в їхні хаты, тілки пройшли вже три роки, а бог ни дава ім дьтей... Василина, як почула за то чіудо – шо привезли маленьку сироту – вона стала на вколіна, і попросила тіх людей шо привезли сироту із сулими:

- люди добрії, сказала вона,- у вас е троє дьтей, а у нас нима ни одного! дайте нам сироту! і ми будем благодарні цілий вік вам! Ну шош мали робити дали Василинї дьвчинку і договорились, шо христит будутьї вони. і так і було Симен і Василина – це мої прадьди – виростили сироту і назвали її Катирини – це моя бабуся – мати моїі мамки. Вже давно нема її на світі. а я її все помню і нагадую, як вона учила нас малїх співать і калядувать! У бабусїі Катирини і дьдуся Гаврило народилась одна дьвчинка. її назвали Зая, це була моя мати. Вона вийшла заміж за Саву Бурка і дав бог ім сім дьвчат і одного сина – ну я сама найменша із їхніх дьтей! А про це будем розказувать, другий раз.

Рїздво Христове!

Пройшли роки, ми вже стали зрослі, але все як малї дьти радїім у цей день! ше і тому, шо з рїздром дається нам, нова можливість направити наше життя! Так учив нас дьдуся, старий український козак. було так: Пройшла вже «Пилипівка», це початок рїздвяного посту, ніхто вже ни співає піснь і, всі, малї і старїі учатся калядуват та шїдруват. Ну і прийшло дав бог, навечїря рїздва «Святий Вечїр», мамка нам приготували «вузлики», це такі рушники, тканї на верстатї, тілки для рїздва, щоб носит «вечеру», на святий вечїр. Мамка брали ті рушники, вязали їх на перехрест, клали два калачїі і духїд, ну, там шо бог дав! Яблука, горїхи, гутулї, та інше... і посилали нас, малїх дьтей з вечерую, до своїх рїдніх. це був такий рїтуал: Перший раз, нада було їти до свого

хрищеного, далі, до хрищени, нада сказать, шо у нас христять дитину, дві парії людей, хрищений із одной хати а хрищена із другой хати, так, зато у нас є багато рідні – все сило, кум і кума. далі нада було іти до бабусі, це мати нашого батька, свикруха мамина, а тудьі до бабусі другой це мати мамина. Мамка нас строго учили, шоб чіасом ни пирипутат, та шоб ни росердилась, свикруха. далі ішли до всіх рідніх під рад! ну заходили у хату до хрищеного, христилис до вікон і казали так: «Добрий Вечір, Святий Вечір, послали нас батько і мати до вас із вечерою». Хрищена бере наші калачі христиця, кладе вузлик із вечерою на стіл, бере наші калачіі і духід і кладе свой калачіі і гостиця. Як шо хрищена багатенька тодьі вона кладе нам у торбу і подарки! Там шо бі дав, нада добавить, шо нас вечерніків дуже радували ті подарунки; там було, чи на спідницю кусок тканя, чи ленточіка, ну, шо хотыла хазіайка хати дарувать нас вечерніків, просять до столу і угошчіають кутьою і озваром та пирижками із капустую! кутья із пшиниці а озвар із сушаніх ягод! Яблук, слив, груші – ну нима коли сідыть, довго, нада спішить, устаєм од столу, христимось, і кажим так: як учила нас бабуся Китирина!

–Ізвиняйте нас, бо нам нада отвідать всю рідню, а у нас рідня вилика! – ідіть субі з богом, отвічала хазайка хати! і так бігали і зміняли калачіі, покамсь ни одвичирали всю рідню. в кажні хаті зміняли нам калачіі і клали свой. ми прибігали до дому, та бросали калачіі которі нам давали, а торбу із подарками ни бросали із рук, шоб чіасом ніхто ни взяв наше добро. Ну, вже пішли і до останной хати, це була зовиця мамина. Вона жила край сила, і кожного разу, до ней ішли на останці – але вона ни сердилась на нас – казала нам – нічіого, дыти мой, хоч і пізніше – а тілки прийдіть і до мене, із святою вечерою! Ну – мокрі од снігу морані торби нашії повні із подарками та із духідом. А пуза нашії повні із кутьою та озваром, тілки, тілки, топайм, доходим до дома нашого, вже ни можем нічіого і ти раді розуваймося, кладим постолці коло печіі, шоб вони добре висохли, бо нада у завтра знов іти, та калядувати! раді-висипаімо торби нашії, та фалимось, що ми заробили. А хто сідыву дома, розказуют нам, іак і в нашім домі приймали вечерніків. Я повю, шо кожного року, дуже страшно хотілось шоб ни заснуть,

на цей святий вечір щоб побачить як прилітає «святий ангель» і як сіяє на небі зірка! бо це так розказували нам бабуся Котирина – що саме у цю ніч, народився маленький Ісус! А ми, малі дьіти наморані – бо бігали із вечерою, ни могли ні як побачить, це таке вилике диво – бо скоро, морані ми заснували. А диво, совершалось, прамо тодї як ми спали – розказувала нам тайно бабуся Катирина. Вже як виросла я, поняла шо це за диво. У вечерії як уже дьіти спали, мати бере і кладе на тарілку, по кусочіку всіого чио приготували для різдва, там шо бог дав. ковбаса, пиченя та інше... це називайця духід для тіх, котріх уже нема на цім світі. Первий раз іде до свой свикрухи, стукає у дверії чи у віконце. По тихенко і каже: «Зоря зіішла, христос народився, приіміть мії духід, бо чим раді тим багаті ми приносим ... і називає імя для кого принесла свекруха брала духід, христилася, і казала: «царство небесне ім» – а нам спасибі шо ни забули нада добавить: шо менші ходили до старшіх! нивістка приносила свекрухі свой – менша систра несла духід до старшуй систри – і так далі! уже ранок! сніг блишчить от сонця, наче на зло а ми дьіти малі, все спимо! Ой мамко! ми чіасом ни запізнались? та не, ви ше спіть трохи! А хто спать? нада готувить гіулці та постолці, а вони стоять та висохли, прокляті, як сухарії! хоч бири сіадь і плачі! Всі із хати сміютьця – а мені ни до сміху було! Прамо серце боліло – чіого ж вони сміютьця? думала я, як принису калачіків, тай ни дам нікому. ой, ну, поманенько, поманенько – помогли і мамка, і бабуся і старша систра, і я вже як новенька, знов собралася у дорогу. Там на улиції, вже дожидали мене мой товаришки! – шо ти так забарилася? Питають вони – та мала дьіло я! вже так ни хотілось щоб і вони сміялись із моїх постолців. Первий раз, просю благословеня у мамки мой! кричю: благословіть калядувать! – калядуйте, калядуйте – отвічяют мамка, а на поріг, вийшли усі хто був у хаті, я очінь горда, починаю калядувать! «бігла тиличка, як зберезничка, та до дьатька в двір, я тубі дьіатьку закалядую, дай пиріг, к ни дасиш пирога, возму вола за рога, а кобилку за чіубринку та повиду на могилку, а з могилки та в іарок, дайте дьіатку пиріжок! добрий вечир с празничком, дайте калачик з бубличком!» мамка дають один каласі виликий, який був спечений, спиціально для мене, я його скоро привязую на ві-

ровочку, яку приготувала ще місяць наза́т, кинула на спину, і давай, пішли по всім селі! правда де приймали де вже світло тушили, а ни буду бога гнівить – хочу сказать шо як приходили до нашого дому, прамо згиналися так багато було калачіків! А мамка на нас так бурчали – шо ви так пізно прийшли? чіого ви дьїти мучетісь, шо у вас дома ни ма шо їсти? на новий рік, та на щедрівку, вже не підете нігде – казала вона сирдита- а ми знали, шо у мамки нашуй, серце добре, і вона пустить нас, посівать на святого Василя і щідрувать на Іоана Христитиля! Прийшов і вечір до нового року. Ми малії бігали калядувать по ранше, а як уже смеркала ми тьїкали по домам, бо вже ходили хлопці із плугом і калядували: «ийди хазяїн із хахи, шош майм тубї сказати – в тебе в дворі диво случилося, дві коровки утилилися, двоє тілять утилися, один біленький, один лисенький, а наш господар багатенький, пихни руку у кармани, і давай нам грошей пане! ни і так далі. ім давали і вина і горілки і калачі. ну, шо хто мау – А дьївчата ходили ночуюю до криниці, і брали води, якою нада було кропить стовпи: нада сказать, шо у нас у селіі, кладить коло тину стовпи – і на стовпах натягають дріт колючий, шоб скотина ни рвала тин. дьївчата, котрі, хотіли узнать свою долю, вибирали ранше, де будут іти ночую по темноті – та кропить водою ті стовпи: нада було казать так: «це молодец, це гїдовец», і там де кончилась вода із глечика, там і доля. Там дьївчина клала, чи вязала нитку чи там шо тілки вона знала. Ну, ночуюю, нибуло видно нічіого, а рано, як ішли та дивились на той стоуп – де кончалась вода – бувало всіого, разного; і кривий і маненький, і високий, і старий чи зелений стоуп – та лунала вулиця од сміху, дьївчат та хлопців. А ми малії дьїти бігали по селі та посівали. заходили у хату, брали із торби, яка була повна із пшеницю, і кидали по хатіі і казали: «Откривай нам дверіі пане у нас жита і пшениціі повні кармани, сію, вію, посіваю з новим годом поздравляю з чепчиком, з васильчиком битьте здорові з празничком!» у кажні хатї, приймали, і були раді, шо дьїти приносили урожай у іхню хату – а другі просили шоб сіат пшеницю і по дворі. хазяїн хати, давав нам грошей, а господиня давала гостинця: а на щедрівку малії дьїти ходили і щідрували. по селі. так: «ходили Миланка, Василку просила, Василку наш батко пусти нас до хати – бо ми жито жали, золотий хрест держали, золоту каділь-

ницю, кадьтися люди бо у вас христос буде – застиляйте столи, замітайте двори – а нам калачі дайте, добри вечір!» А уже як темніло, ми розбігались по домам – бо страшно боялись Миланки! у цей вечір, хлопці водили Миланку по селіі вони прибирали, удіввали одного із їх у молоду – надівали платя біле, як у молодой, другий був циган, чи солдат – вони заходили у ту хату де їх дожидали коло фіртки і запрохували у хату – там у хаті, питалися цілувать дьівчат, які страшно ни хотіли, і як чули шо вже миланка блисько – вони ховалися – бо Миланка була намаліована на лиці, сазжую із плити і обмазана разными красками. А старіі козаки, дьіди нашіі – просили Миланку шоб щідрували ім старіі козацькіі щедрівки: «ой у чіора, із вечира, пасла Миланка два качіура» ну і так даліі. Всі щідрували з Миланкою. А вже третей півніі заспівали. всі росходьця по домам! – РАНО, вже собор проорока іоана Христитиля. – Всі і малі, і старіі ідуты до церкви! А вечером, собираюця знов, кожний із своєю ріднію, і співають гарні, старіі Українскіі пісньы та колядки! Я так рада, шо в нашіх селах, ше бирижуть нашіі старіі пісньыі та колядки! Дай бог, шчастя і здоровля всім тим, хто помогає нам, шоб ми ни забули, шо нас учили нашіі предкі.

В. Г. Кушнир, Н. А. Петрова

НОСИЛИ МЫ ВЕЧЕРЮ...

Публикация представляет материалы из воспоминаний о переселении украинцев за Дунай, календарные праздники, быт, хозяйственную деятельность украинцев Северной Добруджи и дельты Дуная. В тексте отражены сюжеты обрядовых действий, сведения об обрядовой атрибутике крестьян слободы Летья.

Ключевые слова: украинцы, Летья, Дунай, Северная Добруджа, календарные праздники, обрядовая атрибутика, Рождество, вечеря.

WE HAVE VECHERIU

The publication represents the materials with memories of relocation for the Ukrainian Danube, calendar holidays, lifestyle, business activities Ukrainian Northern Dobrogea and the Danube Delta. In the text find information about ritual symbols, stories obryadodiy farmers Letya suburb.

Keywords: *Ukrainian, Letya, Danube, Northern Dobrogea, calendar holidays, ritual paraphernalia, Christmas, vecheria.*

Список використаної літератури та джерел

1. История Бессарабии. От истоков до 1998 года [Текст] / Координатор И. Скурту. Кишинев, 2001 – С. 35, 41
2. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] /Ф. Кондратович // КС. – 1883. – Т.1. – янв. – С. 27-66.
3. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] /Ф. Кондратович // КС. – 1883. – Т.5. – февр. – С. 269-300.
4. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] /Ф. Кондратович // КС. – 1883. – Т.5.-апр. – С. 728-773.
5. Кушнір В. Г. Українці за Дунаєм. [Текст] /Вячеслав Григорович Кушнір – Одеса: Гермес, 2002. – 138 с.
6. Леснікова Г. В. Народнопісенна традиція українців Нижнього Подунав'я: до постановки проблеми [Текст] / Ганна Вікторівна Леснікова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету – Вип. 22. – 2008. – С. 256-261.
7. Леснікова Г. В. Регіональні особливості балад українців румунської Добруджі [Текст] / Ганна Вікторівна Леснікова // НТЕ. – 2008. – Вип.6. – С. 111-114;
8. Леснікова Г. В. Родинно побутовий пісенний фольклор українців Добруджі [Текст] / Ганна Вікторівна Лесніко-

- ва // Записки історичного факультету. – Вип.17. – Одеса, 2006. – С. 107-114.
9. Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. – 1889. – Т. 24. – янв. – С. 117-154.
 10. Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. – 1889. – Т. 24. – февр. – С. 314-336.
 11. Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. – 1889. – Т. 24. – март. – С. 685-703.
 12. Павлюк М. Українські говори в Румунії. Діалектичні тексти. [Текст] / М. Павлюк, І. Робчук – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003. – 784 с.
 13. Ріцко В. Їхав козак за Дунай [Текст] / Віргілій Ріцко- Бухарест, 2005. – 386 с.
 14. Ріцко В. Ой Дунаю, Дунаю. [Текст] / Віргілій Ріцко – Бухарест, 1980. – 128 с.

С. В. Мілевич

УДК 929.52Воронцов:930.2

ПОХОДЖЕННЯ РОДУ ВОРОНЦОВИХ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «РОДОСЛОВНОЇ КНИГИ КНЯЗЕЙ И ДВОРЯН РОССИЙСКИХ И ВЫЕЗЖИХ»

У статті за матеріалами «Родословної книги князей и дворян російських и выезжих», яка відома під назвою «Оксамитова книга» і була опублікована російським просвітителем М. І. Новиковим у 1787 році, розглядається питання про походження дворянського роду Воронцових, представники якого зіграли значну роль на різних етапах історії монархічної Росії.

Ключові слова: Родовідна книга, Оксамитова книга, генеалогія, рід Воронцових, М. І. Новиков

Постановка проблеми, у першу чергу, викликана різними трактуваннями походження роду Воронцових. Ключовим аспектом у родовідній історії Воронцових є питання про те, чи були бояри

- ва // Записки історичного факультету. – Вип.17. – Одеса, 2006. – С. 107-114.
9. Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. – 1889. – Т. 24. – янв. – С. 117-154.
 10. Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. – 1889. – Т. 24. – февр. – С. 314-336.
 11. Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. – 1889. – Т. 24. – март. – С. 685-703.
 12. Павлюк М. Українські говори в Румунії. Діалектичні тексти. [Текст] / М. Павлюк, І. Робчук – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003. – 784 с.
 13. Ріцко В. Їхав козак за Дунай [Текст] / Віргілій Ріцко-Бухарест, 2005. – 386 с.
 14. Ріцко В. Ой Дунаю, Дунаю. [Текст] / Віргілій Ріцко – Бухарест, 1980. – 128 с.

С. В. Мілевич

УДК 929.52Воронцов:930.2

ПОХОДЖЕННЯ РОДУ ВОРОНЦОВИХ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «РОДОСЛОВНОЇ КНИГИ КНЯЗЕЙ И ДВОРЯН РОССИЙСКИХ И ВЫЕЗЖИХ»

У статті за матеріалами «Родословної книги князей и дворян російських и выезжих», яка відома під назвою «Оксамитова книга» і була опублікована російським просвітителем М. І. Новиковим у 1787 році, розглядається питання про походження дворянського роду Воронцових, представники якого зіграли значну роль на різних етапах історії монархічної Росії.

Ключові слова: Родовідна книга, Оксамитова книга, генеалогія, рід Воронцових, М. І. Новиков

Постановка проблеми, у першу чергу, викликана різними трактуваннями походження роду Воронцових. Ключовим аспектом у родовідній історії Воронцових є питання про те, чи були бояри

Воронцови – представники старомосковської знаті і Воронцови – титуловані дворяни XVIII-XIX століть ланками одного роду. Або це два різних, але однофамільних роди, що зіграли значну роль у соціально-політичній історії Російської держави [питання щодо легенд походження роду Воронцових розглядалося мною в інших статтях. Докладніше див. 10, 11].

Вірогідність тієї або іншої версії можуть підтвердити родовідні матеріали офіційного походження [3, 6, 7, 15], а також факти, які приводять дослідники у своїх наукових працях [2, 4, 5, 8-14, 16-19]. У нашій статті проблема розкривається на основі даних «Родословной книги князей и дворян российских и выезжих», що відома під назвою «Оксамитова книга» [15], яку опублікував у 1787 році російський видавець і просвітитель Микола Іванович Новиков до столітнього ювілею родовідної книги, складання якої було завершено в 1687 році в Палаті родовідних справ і на момент публікації існувало тільки в рукописі. На наш погляд, необхідно сказати кілька слів з історії появи Родовідної книги та її оригінальної структури, оскільки М. І. Новиков опублікував цей важливий історичний пам'ятник, не вносячи виправлень або доповнень. Крім того, далі ми будемо неодноразово посилатися на це джерело.

У 1682 році московський уряд, знищуючи місництво, вирішив «на пам'ять нащадкам» скласти загальну родовідну книгу для всіх служивих родів, наказавши утвореній для цього Родовідних справ палаті керуватися офіційним родословцем XVI ст. і приватними родоводами, які представники служивих родів повинні були надати до палати [19]. Практичним результатом цієї діяльності стала Родовідна книга, укладачі якої взяли за основу офіційні матеріали XVI ст., а пізнішими розписами скористалися в незначній кількості. Російський дослідник XIX ст. Олександр Платонович Барсуков вважав, що за період 1682-86 років було подано 750 розписів, з яких до Родовідної книги увійшло не більш однієї чверті, інші навіть не розглядалися [1]. Урядовими указами 1686 і 1687 років був наказано матеріал обновили й поповнили [19]. Так з'явилася «Родословная книга князей и дворян российских и выезжих», що в рукописному оригіналі одержала назву

«Оксамитової» від оксамитового, малинового кольору плетіння і зберігалася спочатку в архівах Палати родовідних справ, а потім у Департаменті герольдії Сенату. Назва «Оксамитова книга» є загальноприйнятною, але не є офіційною: її немає ні на рукописі, ні на копіях. Привселюдно цим терміном уперше скористався в 1768 році Ф. Емін. М. І.Новиков, який опублікував цю книгу в 1787 р., помістив на титульному аркуші крім офіційної назви слова “которая известна под названием Бархатная книга” [15]. Після цього формулювання ввійшло в наукову літературу.

Оригінал «Родословной книги князей и дворян российских и выезжих» - це рукописний пам'ятник, скріплений по аркушах думними дяками В. Г. Семеновим, Д. Т. Полянським, О. І. Українцевим. Він складається із двох основних частин - Государева родословця, складеного за часів Івана Грозного в середині XVI ст., що нерідко називають Єлізаровою книгою, і розписів другої половини XVI-XVII століть. Те, що «Оксамитова книга» є родоводом офіційного походження, визначив герольдмейстер Сенату В. Д. Філософов. У 1843 році Державна рада, розглянувши це питання, визнала її «офіційним актом уряду».

Розписи склалися в приватному порядку й не перевірялися по документах офіційного походження. Це призвело до того, що в родовідній книзі багато невідповідностей, непідтверджених генеалогічних легенд. У зв'язку із цим «Оксамитова книга», як історичне джерело, вимагає до себе критичного відношення. В її тексті є фактичні помилки й генеалогічні фальсифікації, що можна простежити й на прикладі родоводу роду Воронцових.

Для пошуку родовідної інформації й більш точної її оцінки доцільно охарактеризувати структуру Родовідної книги в редакції М. І. Новикова [15], яка складається із двох частин і трьох різних розписів, що містять інформацію про роди за алфавітом і за місцем виїзду.

Перша частина містить 17 глав (352 сторінки) і закінчується записом: «Конец 1 части». Далі розташована «Роспись алфавитная, содержащая в себе те роды, которые находятся в 1 и 2 частях, служащая ... оглавлением». Друга частина містить 37 глав (278 сторінок), закінчується записом: «Подлинная родословная книга

за закрепами думных дьяков Василя Семенова, Даниила Полянського, Емельяна Украинцева...» [15 ч. 2, с. 278]. В 1 і 2 частині нумерація глав загальна (1 частина 1-17 глави, 2 частина 18-44 глави), при цьому нумерація сторінок у кожній частині своя. Перша частина закінчується описом родів Курициних, Каменських (17 глава), друга частина починається з опису родів Кутузових, Кутузових-Голенищевих (18 глава).

Далі розташовані два розписи: «I Роспись, сочиненная алфавитным порядком тем фамилиям, от которых родословные росписи в Разряд поданы, с показанием, откуда те роды произошли или выехали или о которых известия нет, также какие роды от тех родов произошли...» [15] и «II Роспись, в которой показаны все роды по их происхождению и по местам откуда выехали» [15]. В II розписі частково повторюється інформація з I розписи. Наприкінці чіткий запис: «Конец 2 части» [15 ч. 2, с. 426]. Останні сторінки видання М. І. Новикова [15 ч. 2, с. 427-453] до родоводу відношення не мають – це перелік книг, що продавалися в університеті в 1887 році (свого роду рекламний додаток до видання Новиковим М. І.). Обкладинка й другий аркуш повторюються двічі - перед першою й перед другою частиною основного тексту родовідної книги князів і дворян російських. Розписи спеціально складені у двох видах і містять інформацію за алфавітом й за місцем виїзду.

Таким чином, можна зробити висновок, що родовідна інформація майже по кожному роду повторюється, як правило, у трьох місцях: в одній із частин основного тексту, де рід характеризується в складі російського дворянства; в 1 розписі за алфавітом і в 2 розписі за місцем виїзду засновника роду. Крім цього, прізвища родів перераховані в алфавітному розписі, що водночас є змістом і розташована між 1 і 2 частинами «Оксамитової книги». Наведемо приклад. Основна інформація про Дашкових (рід, що має генеалогічні перетинання із дворянським родом Воронцових) надається в першій частині «Оксамитової книги», де його засновником названий Дмитро Дашков з роду смоленських князів [15 ч. 1, с. 107-109]. В 1 алфавітному розписі [15 ч. 2, с. 307, 331] і в 2 розписі за місцем виїзду [15 ч. 2, с. 411] підтверджується

походження роду Дашкових від смоленських князів, при цьому вказується 19 однокореневих родів, серед яких Долматови, Єропкини, Карпови, Кропоткіни, Ржевські, Татищеві й інші. Однак там само [15 ч. 2, с. 307, 416] названий рід Дашкових, які виїхали з Великої Орди.

Далі ми розглянемо матеріал, що безпосередньо стосується боярського роду Воронцових. Інформація про його представників, як і про інші дворянські роди, дається в різних частинах Родовідної книги. Спочатку рід характеризується в загальному складі російського дворянства. Воронцовим, Вельяминовим і їхнім генеалогічним відгалуженням (Оксаковим, Ісленевим) присвячений 19 розділ [15 ч. 2, с. 14-24]. Він не випадково розташований на початку другої частини Родовідної книги, після характеристики родів Кутузових, Кутузових-Голенищевих, яким присвячений 18 розділ [15 ч. 2, с. 2-14]. Якщо виходити з положення, що роди розташовані відповідно до політичного й соціального статусу їхніх представників, то можна зробити висновок, що Воронцови займали досить почесне місце в феодальній ієрархії. Інші історичні пам'ятники (документація розрядів, боярських списків, договірних та заповідальних грамот) підтверджують, що багато представників роду Воронцових в XIV–XVI століттях служили боярами, воєводами, окольничими, тисяцькими московських князів. Крім основної частини інформація про Воронцових є в I розписі за алфавітом [15 ч. 2, с. 285, 299] і в II розписі за місцем виїзду [15 ч. 2, с. 419-420].

Основний матеріал про боярський рід Воронцових надається в 19 главі [15 ч. 2, с. 14-16]. Повніше всього представлено XIV століття в хронологічних рамках від правління Івана Калити (1325-1340) до Дмитра Донського (1359-1389) включно. Це були «Протасійовичі». З «Оksamитової книжки» відомо, що у великого князя Івана Калити служив боярином Протасій, від онуків якого, вже при Дмитрові Донському пішли роди Воронцових і Вельяминових: «У Великаго Князя Ивана Даниловича былъ Бояринъ Протасей, и въ Петрове житии Чудотворца написанъ. У Протасья сынъ былъ одинъ Василей Протасьевичъ. У Василья 4 сына: Василей Васильевичъ, былъ Тысецкой, Да Федоръ Воронецъ, Да

Тимофей Окольнічий, Да Юрья Грунка...» [15 ч. 2, с. 14]. У такому трактуванні засновником роду Воронцових є Федір Васильович Воронеж, брат останнього московського тисяцького Василя Васильовича, син якого Іван у ході боротьби Москви й Твері за політичну першість у землях Північно-Східної Русі перейшов на сторону тверських князів і був страчений Дмитром Донським після загального походу на Твер у 1375 року: «...Велель ево Князь Великий казнить; въ опале, ссекли ему голову на Кучкове поле (1379 г.) и его потомство в счете не стояло» [15 ч. 2, с. 14; докладніше див. 5, 8]. Відомий російський дореволюційний історик М. П. Павлов-Сильванський вважав цю страту першою публічною розправою московських великих князів над політичними опонентами [13]. Від Протасія рід Воронцових виводили такі видні дослідники в області російської історії й генеалогії, як М. П. Лихачов, С. Б. Веселовський, О. О. Зимін, В. Б. Кобрін [4, 8].

У соціальному плані Воронцови цього періоду – старомосковська знать з відомого роду Протасійовичів, представники якого вже в XIV столітті займали високі посади. Наприклад, Тимофій Васильович Воронцов був окольнічим, потім боярином і воєводою; в 1371 році він разом з Іваном Федоровичем Воронцовим були присутні при складанні першої заповідальної грамоти Дмитром Донським [5, 7]. У 1379 році боярин Семен Васильович Воронцов у числі інших 10 московських бояр так само був «на писанні заповіту Дмитра Івановича», пізніше він згадується як воєвода на Куліковому полі [5, 7].

Соціальний стан роду Воронцових змінився після публічної страти Івана Васильовича, про що йшла мова вище. Особливе значення мали слова про те, що «его потомство в счете не стояло» [15 ч. 2, с. 14], це виключало Воронцових цієї гілки з місницької ієрархії. Тоді ж Дмитром Донським було ліквідовано посаду московського тисяцького, у чому не останню роль зіграли внутрішньородові місницькі суперечки бояр Воронцових.

У межах XV століття даних про Воронцових мало. Мова може йти про Микиту Івановича, який був боярином великого князя Василя Дмитровича (1389-1425) і вмер приблизно у 1440 році. Небагато відомо й про двох його синів – Івана Микитича, який був

боярином при князі Юрії Васильовичі Дмитровському і помер приблизно у 1476 році, та Тимофія Микитича, про якого відомо тільки, що він був «бездетень; застрелен съ города Можайска» [15, ч. 2, с. 14]. Продовження роду Воронцових на цьому етапі йшло по лінії синів Івана Микитича, які служили боярами при Івані Васильовичі (Грозному) [15 ч. 2, глава 19].

Аналізуючи відомості про представників роду Воронцових у хронологічних рамках першої половини XVI століття, можна відзначити їхню близькість до великокнязівського Двору. Доречно сказати про повного тезку майбутнього генерал-губернатора Новоросійського краю – Михайла Семеновича Воронцова, який був «у царя й великого князя Івана Васильовича в боярах» [15 ч. 2, с. 15]. Його кар'єра почалася приблизно у 1514 році, при Василеві III брав участь у боротьбі за Смоленськ (у 1512-1514 р.р.), служив «на Мещері» (у 1517, 1519, 1521 рр.), відзначився в бою із черемисами й казанськими татарами на р. Свіязі в 1524 році. Він був одним з найближчих помічників Михайла Глинського й разом з ним посаджений у темницю. Незабаром був прощений і призначений очільником новгородських і псковських військ під час воєнних дій проти Литви у 1535 р. За іншими даними він був новгородським намісником, брав участь у мирних переговорах 1537 року зі Швецією й Литвою. Помер у 1539 році [див. 8, 13]. За розповсюдженої в XIX сторіччі версією, помер він не природною смертю, а був страчений за політичний зв'язок з новгородцями. У такому випадку можна говорити про те, що саме з нього почалася розправа Івана Грозного над боярами з роду Воронцових.

Близький до Двору був і його рідний брат – Федір (Демид) Семенович Воронцов, який згадується в розрядах з 1522 року [12]. Він користувався увагою молодого Івана Васильовича, з 1543 р. зайняв керівне положення в уряді, з 1544 р. в джерелах згадується як боярин, намісник в Угличі. В опалу Федір (Демид) Семенович потрапив з жовтня 1545 р., але в грудні того ж року був повернутий до Двору на прохання тоді ще впливового митрополита Макарія. За іншою версією в опалі він перебував у 1543-1546 роках, тоді ж засланий до Костроми. Федір (Демид) Семенович, звинувачувався в причетності до «новгородських змовників». Можна

сказати, що ця мотивація була використана Іваном Грозним і його новим політичним оточенням наприкінці 30-х – 40-х роках XVI століття для відсторонення впливового боярського роду Воронцових від влади. За «новгородським звинуваченням» був страчений у 1539 році Василь Михайлович, син охарактеризованого вище Михайла Семеновича. У 1546 р. у Коломні відбулися заворушення новгородських пишальників, після чого був складений донос, у якому дяк Захаров звинуватив у підбурюванні новгородців бояр Воронцових і князя Кубенського. Звинувачених стратили, потім виправдали, а донос визнали обмовою [див. 18]. Але Родословна книга зафіксувала: «И Федоръ Демидъ кажнень... и Василей кажнень же...» [15 ч. 2, с. 15].

У 1571 р. стратили сина Федора Семеновича – Івана, думного дворянина з 1569 року, за стандартним звинуваченням у зв'язках з новгородською опозицією. Завершує історію боярського роду Воронцових у період правління останніх Рюриковичів Василь Федорович, син страченого в 1546 р. Федора (Демида). З 1573 року Василь Федорович був окольничим, потім воєводою, у роки Ливонської війни командував вогнепальним загоном і загинув в 1578 році разом із князем Ситським В. О. Обоє поховані в Троїце-Сергієвій Лаврі. В «Оксамитовій книзі» перераховані усі вище названі фігуранти, сказано й про їхню страту, але події не датовані [15 ч. 2, с. 15-16].

Таким чином, ми бачимо, що боярський рід Воронцових сильно постраждав у XVI ст. У роки правління Івана Грозного були ліквідовані найбільш активні, політично значимі представники роду. Складається враження, що свідомо забирали впливових бояр, припиняючи не тільки шлях до влади, але й ведучи справу до припинення знатного боярського роду. Останніми з боярського роду Воронцових в «Оксамитовій книзі» названі бездітний син Дмитра Семеновича Іван Чуха (згадується в джерелах в 1565-1571/72 роках) і страчені діти Федора (Демида) – Іван Женья (1571/72 р.) і Василь Федорович (16.10.1578 р.). Після чого, без вказівки точного року, зроблений запис про припинення родів Воронцових і Вельяминових: «ныне по росписямъ Воронцовыхъ Вельяминовыхъ, Василья тысяцкого Федора Воронцова колены пресеклись» [15 ч. 2, с. 14]. Однак і після цього запису перераховані

«Протасійовичі», але в основному, бездітні. Присвячена Воронцовим частина 19 розділу вдруге закінчується фразою: «И Васильево, Федорова сына, а Вельяминова внука, колена пресеключь» [15 ч. 2, с. 16]. Запис про припинення роду в «Оксамитовій книзі» робили обов'язково для того, щоб припинити місницькі й поземельні суперечки. Від вище названого Василя Федоровича найчастіше ведуть родовідну лінію дворянського титулизованого роду Воронцових XVIII-XIX ст. прихильники їх «наскрізного» родоводу [докладніше див. 10, 11].

Посилаючись на вищевказані дані, укладач чотири томного видання «Русская родословная книга» Петро Володимирович Долгоруков, після тривалих генеалогічних пошуків, уважав боярський рід Воронцових таким, що перервався не пізніше 1587 року [6]. Дата пов'язана зі смертю Івана Михайловича, сина Михайла Семеновича. Дворянський рід Воронцових, що отримали жалувані титули графів і князів, П. В. Долгоруков уважав самостійним і виводив його родовід тільки з другої половини XVII століття.

Якщо приймати версію про існування двох самостійних родів Воронцових з однаковими прізвищами, то виходить, що боярський рід, припинився в другій половині XVI ст., тобто майже за сто років до складання «Оксамитової книги». Виникає питання, навіщо через сто років вносити в родовідну книгу офіційного походження вимерлий (перерваний) рід, представники якого в середині XVI ст. були опальними. При цьому, можна відзначити, що до Родоводу увійшли далеко не всі розписи, подані боярами до Родовідних справ палати. За Воронцових, якщо рід дійсно припинився, не було комусь клопотатися про включення до складу найважливішого родовідного довідника офіційного походження. Або все-таки було кому і рід не припинявся, а, переживши лихоліття, продовжився по бічним гілкам.

Одна з версій «наскрізного» родоводу бояр і дворян Воронцових сполучною ланкою називає не Василя Федоровича, а його двоюрідного брата Юрія (Георгія) Михайловича, сина страченого в 1539 р. Михайла Семеновича. У родовідних розрядах він з 1551 р. записаний боярином, помер у 1557(8) р. Інші генеалогічні відгалуження Воронцових у першій половині XVII століття виводяться від московського дворянина Єлизарія Микитича або від

Лук'яна Федоровича і його сина, стольника й стрілецького полковника Дмитра. Відомі ще два дворянських роди Воронцових з достовірним походженням у першій половині XVII ст. Один з них походить від Онуфрія Петровича Воронцова, записаного під 1629 роком в 6 частині родовідної книги по Орловській губернії. Іншій веде свій початок від Бессона Тимофійовича Воронцова, записаного під 1630 роком в 6 частині родовідних книг Курської й Калузької губерній.

Таким чином, ми бачимо, що із приводу персоніфікації останнього фігуранта родовідного ланцюжка бояр Воронцових і їх наступних генеалогічних зв'язків існують різночитання. В історичній літературі, як і в сімейних архівах Воронцових, не випадково не прийнято називати по батькові Микиту Воронцова, батька вірогідно відомого предка. Він фігурує і як «Іванович», і як «Федорович», відбиваючи, таким чином, різні генеалогічні відгалуження й створюючи ґрунт для різночитань. Однозначної відповіді на питання про те, хто був батьком засновника роду Воронцових у XVII ст., «Родословная книга дворян российских и выезжих» не дає.

Крім вище розглянутого 19 розділу, інформація про рід Воронцових тричі зустрічається в розписах [15 ч. 2, с. 285, 299, 419-420]. Там мова йде про виїзд їхнього родоначальника, при цьому двічі виїзд показаний «з варягів» [15 ч. 2, с. 299, 419] і двічі «з німець» [15 ч. 2, с. 299, 420]. Усього перераховано 55 родів, які названі виїзжими «з варягів» або «з німець». З аналізу тексту можна зробити висновок, що укладачі особливої різниці між цими поняттями не робили. Як приклад можна привести наступний текст: «Воронцовы выехали из варяг. Один из потомков выехавшего Федор прозывался Воронец, а по нему и весь род именуется Воронцовы» [15 ч. 2, с. 299]. Далі без перерви в тексті: «Воронцовы из немцов. Получили название от одного из предков, который назывался Воронец» [15 ч. 2, с. 299]. Тут же вказується, що від них відгалузилися роди Вельяминових, Ісленьєвих, Оксаківих, Тисяцьких. Тобто коротко повторюється інформація з 19 розділу Родовода. На тій же сторінці є такий текст: «Воронцовы-Вельяминовы выехали из варяг. Один из потомков выехавшего

был Воронеж, а от него через несколько колен был Вельямин, а произошедшим от него велено указом царя Михаила Федоровича писаться Воронцовы-Вельяминовы [15 ч. 2, с. 299]. З тексту однозначно не ясно Воронцови – генеалогічна гілка Вельяминових або навпаки. Даний аспект родоводу вимагає додаткового дослідження.

Трактування «з варягів» або «з немців» підтверджується й в інших частинах Родовідної книги. Так, пункт 32 розпису за місцем виїзду говорить, що «из немцов выехали»... і за абеткою перераховує 52 роди, у числі яких Воронцови [15 ч. 2, с. 419]. Пункт 33 цього ж розпису дає перелік 5 родів, які «з варяг виїхали»..., у тому числі названі Вельяминови, Воронцови, Воронцови-Вельяминови [15 ч. 2, с. 420]. «Випадає» із загальноприйнятого тлумачення запис, у якій безпосереднє походження Воронцових і Вельяминових зв'язується з родом Башмакових: «Башмаковы. Выехали из немец... Родословная их под № 139. От них произошедшие: Вельяминовы, Воронцовы, Оксаковы» [15 ч. 2, с. 285]. Цей факт також вимагає додаткового дослідження.

Відносно легенд про «виїзд» того або іншого роду слід зазначити, що їхній сплеск доводиться на середину-другу половину XVI ст. і пов'язаний був зі складанням «Государева родословца». Дослідник В. М. Бочков дійшов висновку, що у XVI ст. всі родоводи містили легенду про виїзд [2]. Активізувалася ця тенденція й в останній чверті XVII ст., що було пов'язано зі збором матеріалу для «Оксамитової книги». При цьому можна відзначити, що легенди XVII ст. лаконічні, як правило, вони містять ім'я засновника роду, приблизну дату й напрямок виїзду. Підтвердження цьому ми бачимо в розписах «Оксамитової книги». Найпоширенішими варіантами було виведення роду з «варяг», «прус» («німець») і «Орди». Трактування походження Воронцових по «Оксамитовій книзі» відноситься до першого варіанта.

Відомий російський генеолог XIX ст. Леонід Михайлович Савелов підрахував, що в числі 930 родів, інформація про які ввійшла до складу «Оксамитової книги», були 33 роду, основоположники яких виїхали з Росії; 96 родів, представники яких нікуди не виїжджали й не пов'язували своє походження

з іноземцем; 804 року – вели свій початок від іноземця, що колись виїхав на службу до князів [17, с. 28-31]. Інший російський дореволюційний дослідник Є. П. Карнович все російське дворянство вважав «іноземним» за походженням [9].

Завершуючи розгляд питання, слід відзначити, що у відношенні Воронцових за відомостями «Родословной книги князей и дворян российских и выезжих» можна простежити дві основних лінії. По-перше, підтверджується давнина походження боярського роду Воронцових і можливий зв'язок через побічні генеалогічні відгалуження боярського й дворянського родів. «Наскрізний» родовід Воронцових умовно розділяється на три частини [докладніше це питання було розглянуто автором раніше; див. 10] з яких в «Оксамитовій книзі» є відомості, що підтверджують інформацію про останніх фігурантів з першої частини [15 ч. 2, с. 299, 420] і досить чітко прописана друга, що доводить-ся на період централізації в хронологічних рамках XIV - XVI ст. [15 ч. 2, с. 299, 419]. По-друге, підтверджується «выезжее» походження роду. При цьому «виїзд» традиційно фіксується «з варяг» або «німець», маючи того самого предка.

Разом з тим можна зробити висновок про те, що «Оксамитова книга», як досить суперечливе джерело, не може допомогти однозначно вирішити спірне питання про те, чи існував рід Воронцових безупинно в хронологічних межах XI–XIX століть або було два самостійних роду Воронцових, але з однаковим прізвищем. Так само надалі необхідне дослідження питання про первинні генеалогічні зв'язки Воронцових і Вельяминових. Зокрема, мова йде про те, який із зазначених родів виділився раніше й про те, побічна або спадкоємна послідовність існує між ними.

S. V. Milevich

ORIGIN OF VORONTSOV FAMILY ACCORDING TO THE VELVET BOOK

At this article the question of Vorontsov family, that figured prominently in the different stages of the history of the Russian monarchy, is treated according to the Genealogical Book of Princes and Nobles of

Russia and Elsewhere, also known as the Velvet book, published by an enlightener N. I. Novikov in 1787.

Key words: *Genealogical book, the Velvet book, Genealogy, Vorontsov family, N. I. Novikov*

С. В. Милевич

ПРОИСХОЖДЕНИЕ РОДА ВОРОНЦОВИХ ПО МАТЕРИАЛАМ «РОДОСЛОВНОЙ КНИГИ КНЯЗЕЙ И ДВОРЯН РОССИЙСКИХ И ВЫЕЗЖИХ»

В статье на материалах «Родословной книги князей и дворян российских и выезжих, известной под названием «Бархатная книга» и опубликованной просветителем Н. И. Новиковым в 1787 году, рассматривается вопрос о происхождении дворянского рода Воронцовых, представители которого сыграли значительную роль на разных этапах истории монархической России.

Ключевые слова: *Родословная книга, Бархатная книга, генеалогия, род Воронцовых, Н. И. Новиков*

Список використаної літератури та джерел

1. Барсуков А. П. Обзор источников и литературы русского Родословия [Текст] / А. П. Барсуков. – СПб, 1887. – 96 с.
2. Бочков В. Н. «Легенды» о выезде дворянских родов [Текст] / В. Н. Бочков // Археографический ежегодник за 1969 год. – 1971. – С. 73 – 93.
3. Буганов В. И. Разрядные книги последней четверти XV в. – начала XVII в. [Текст] / В. И. Буганов. – М., 1962. – 263 с.
4. Веселовский С. Б. Исследования по истории класса служилых землевладельцев [Текст] / С. Б. Веселовский. – М., 1969. – 583 с.
5. Воронцов-Вельяминов Б. А. К истории Ростово-Суздальских и Московских тысяцких [Текст] / Б. А. Воронцов-Вельяминов // История и генеалогия. С.Б. Веселов-

- ский и проблемы историко-генеалогических исследований. – 1977. – С. 124 – 139.
6. Долгоруков П. В. Российская родословная книга. В 4-х томах [Текст] / П. В. Долгоруков. – СПб., 1854-1856.
 7. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. [Текст]. – М. – Л., 1950. – 585 с.
 8. Зимин А. А. Феодалная знать Тверского и Рязанского великих княжеств и московское боярство конца XV – первой трети XVI в. [Текст] / А. А. Зимин // История СССР. – 1973. – № 3. – С. 124-142.
 9. Карнович Е. П. Родовые прозвания и титулы в России. Слияние иностранцев с русскими [Текст] / Е. П. Карнович. – Санкт-Петербург, 1886; М., 1991 (Факсимильное изд.). – 185 с.
 10. Милевич С. В. Легенды рода Воронцовых [Текст] / С. В. Милевич // Воронцовский сборник. Сборник научных статей. – Одеса. – 2010. – Вып. 3. – С. 79-88.
 11. Милевич С. В. Происхождение и родословные связи М. С. Воронцова [Текст] / С. В. Милевич // Шабанова Анна Михайловна (1933-2006). К 80-летию со дня рождения. – Одесса, 2012. – С. 74-78.
 12. Носков Н. Е. Боярская книга 1556 г. [Текст] / Н. Е. Носков // Вопросы экономики и классовых отношений в Русском государстве XII-XVII вв. – М.– Л., 1960. – С. 419-420.
 13. Павлов-Сильванский Н. П. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства [Текст] / Н. П. Павлов-Сильванский. – СПб., 1898. – 338 с.
 14. Петров П. Н. История родов русского дворянства [Текст] / П. Н. Петров Т. 1-2. /Переизд. 1886 г. – М., 1991. – 431 с.
 15. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих / ред. Новиков Н. И. Ч. 1-2. – СПб, 1787. Ч. 1.: С. 1 – 352 (главы 1-17); «Роспись алфавитная, содержащая в себе те роды, которые находятся в 1 и 2 частях, служащая ... оглавлением» – С. 353; Ч. 2.: С. 1-278 (главы 18-44); «I Роспись, сочиненная алфавитным порядком тем фамилиям, от которых родословные росписи в Разряд поданы, с показанием, откуда те

- роды произошли или выехали или о которых известия нет, также какие роды от тех родов произошли. . .». – С. 279-409; «II Роспись, в которой показаны все роды по их происхождению и по местам откуда выехали». – С. 410-426; Перечень книг, продающихся в университете. – С. 427-453.
16. Савелов Л. М. Статьи по генеалогии и истории дворянства [Текст] / Л. М. Савелов. – СПб., 1898.
 17. Савелов Л. М. Лекции по генеалогии. Ч.1. [Текст] / Л. М. Савелов. – М., 1908.
 18. Скрынников Р. Г. Великий государь Иоанн Васильевич Грозный. В двух томах [Текст] / Р. Г. Скрынников. – Смоленск, 1996. – 448 с.
 19. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. [Текст] 42 основных тома, 2 доп. – СПб., 1890-1907.

Л. В. Новікова

УДК 93+94](477.7)“18”Скальковський+82(477)“18”Шевченко

Т. Г. ШЕВЧЕНКО ПРОТИ А. О. СКАЛЬКОВСЬКОГО ЯК ІСТОРИКА ГАЙДАМАЧЧИНИ: ДО ІСТОРІЇ ПОЯВИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОДНІЄЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ОЦІНКИ (МІФУ?)

У статті розглянуті передумови й обставини поєднання з ім'ям одеського історика А. Скальковського (XIX ст.) критики з боку Т. Шевченка негативного ставлення до гайдамаччини, висловленої поетом у його відомому творі «Холодний Яр». Автор відзначає, що це поєднання має ознаки історіографічного міфу.

Ключові слова: Т. Шевченко, «Холодний Яр», А. Скальковський, гайдамаччина, історіографія гайдамаччини, Коліївщина.

Минуло 70 років з часу відомого народного повстання Коліївщини, і саме у «ювілейний», 1838 рік, Т. Шевченко отримав довгоочікувану свободу від кріпацької залежності. Достатньо випадкові обставини звільнення пробуджували у поеті історичні спогади про буремні події XVIII ст., закріплені у його свідомості

- роды произошли или выехали или о которых известия нет, также какие роды от тех родов произошли. . .». – С. 279-409; «II Роспись, в которой показаны все роды по их происхождению и по местам откуда выехали». – С. 410-426; Перечень книг, продающихся в университете. – С. 427-453.
16. Савелов Л. М. Статьи по генеалогии и истории дворянства [Текст] / Л. М. Савелов. – СПб., 1898.
 17. Савелов Л. М. Лекции по генеалогии. Ч.1. [Текст] / Л. М. Савелов. – М., 1908.
 18. Скрынников Р. Г. Великий государь Иоанн Васильевич Грозный. В двух томах [Текст] / Р. Г. Скрынников. – Смоленск, 1996. – 448 с.
 19. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. [Текст] 42 основных тома, 2 доп. – СПб., 1890-1907.

Л. В. Новікова

УДК 93+94](477.7)“18”Скальковський+82(477)“18”Шевченко

Т. Г. ШЕВЧЕНКО ПРОТИ А. О. СКАЛЬКОВСЬКОГО ЯК ІСТОРИКА ГАЙДАМАЧЧИНИ: ДО ІСТОРІЇ ПОЯВИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОДНІЄЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ОЦІНКИ (МІФУ?)

У статті розглянуті передумови й обставини поєднання з ім'ям одеського історика А. Скальковського (XIX ст.) критики з боку Т. Шевченка негативного ставлення до гайдамаччини, висловленої поетом у його відомому творі «Холодний Яр». Автор відзначає, що це поєднання має ознаки історіографічного міфу.

Ключові слова: Т. Шевченко, «Холодний Яр», А. Скальковський, гайдамаччина, історіографія гайдамаччини, Коліївщина.

Минуло 70 років з часу відомого народного повстання Коліївщини, і саме у «ювілейний», 1838 рік, Т. Шевченко отримав довгоочікувану свободу від кріпацької залежності. Достатньо випадкові обставини звільнення пробуджували у поеті історичні спогади про буремні події XVIII ст., закріплені у його свідомості

ще з дитинства, і ці спогади про минувшину, поєднані з сучасними питаннями, набували для нього особливої вартості. Датою звільнення від кріпацтва датується й присвята В. Григоровичу, вміщена у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки», що була надрукована у 1841 р. Ця поема мала передати сучасникам історичну пам'ять про гайдамаків та Коліївщину, так само як і поезія «Холодний Яр» (1845). Якщо «Гайдамаки» були надруковані й привернули тим значну увагу громадськості, особливо на Правобережній Україні [25, с. 28, приміт.], то «Холодний Яр», разом з іншими творами 1844-1847 рр., не з'явилися тоді у друці. Однак, за свідченнями сучасників, вони теж мали поширення у копіях, «...были знакомы русским образованным людям, как знакома была в свое время комедия Грибоедова «Горе от ума» задолго до ее напечатания» [16, с. 48].

Саме в поезії «Холодний Яр» і з'являється відома критика з боку Т. Шевченка негативного ставлення до гайдамаків:

«Гайдамаки не воины –
Розбойники, воры.
Пятно в нашей истории...»
Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане...» [39, с. 356].

У нашій доповіді ми поставили завдання з'ясувати передумови та час появи в історіографії творчості поета, а також історіографії, присвяченій його сучаснику, одеському історичному А. Скальковському, твердження про призначення цих рядків останньому. Актуальність проблеми пов'язана з тим, що таке ототожнення має місце й у новіших дослідженнях [7, с. 122; 15, с. 46; 29, с. 104; 32, с. 8], хоча прямих підстав у джерелах для нього немає, крім аксіоматичної різниці у поглядах Т. Шевченка та А. Скальковського та подібності словника поета при характеристиці гайдамаків з рядків «Холодного Яру» до цитат з творів історика, зокрема, вислову: «Пятно в нашей истории...» [35, с. 595] та ін. Водночас наслідки такого ототожнення, на тлі загального ставлення до генія Т. Шевченка в українському суспільстві, виявилися негативними для оцінки та рецепції не тільки доробку А. Скальковського з іс-

торії гайдамаччини, але й всієї його історіографічної спадщини, яка сприймалася крізь призму ставлення історика до цієї теми. Ця ситуація отримала осмислення як історіографічна проблема здебільшого вже у 1990-2000-х рр. [7, с. 116; 29, с. 104].

Звертає на себе увагу, що події гайдамаччини та Коліївщини викликали у 1840-х роках майже одночасну появу поетичних та вчених інтерпретацій, після послаблення офіційних заборон на пов'язану проблематику, таку, як історія уніатської церкви. Так, паралельно за часом до згаданих творів Т. Шевченка та до видання «Чигиринського Кобзаря та Гайдамаків» 1844 р. з'являються роботи А. Скальковського «История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского» (1841-[42]) (де він торкається історії гайдамаччини) й «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии, 1733-1768» (1845). Наступного року побачило світ друге видання «Истории Новой Сечи...». Хрестоматійним твердженням у літературі стала згадка про те, що погляди історика стали викликом для поета, який написав гнівну відповідь у «Холодному Яру». Однак більше підстав, на наш погляд, є для ствердження впливу шевченкових «Гайдамаків» на А. Скальковського. Так, І. Дузь відзначав, що «Гайдамаки» потрапляють в Одесу наприкінці 1843 р., і вже в лютому 1844 р. їх було неможливо знайти в продажу [5, с. 147-148]. Саме тоді А. Скальковський працював над своєю монографією з історії гайдамаччини.

Надалі, в умовах існування наукового, суспільного та, зокрема, політичного інтересу до історії гайдамаччини в Україні у другій половині XIX ст., присвячені гайдамаччині твори Т. Шевченка й праці А. Скальковського з'являються знову майже водночас: «Гайдамаки» у 1886 р., стаття А. Скальковського з історії гайдамаччини та третє видання його книги «Истории Новой Сечи...» – у 1885-1886 рр. [19; 21; 22]. Така одночасність, ймовірно, стала однією з передумов майбутньої тези про «виклик-відповідь». Однак існували більш глибокі передумови для того, що згодом в історіографії з'являється можливість для встановлення контрверзи між творами Т. Шевченка та А. Скальковського, а також взагалі для сприйняття їх відповідної творчості як подібної контрверзи. Ми виділили кілька таких передумов.

Формування інтересу до гайдамаччини: спільне й відмінне.

Слід відзначити, що гайдамаччина ввійшла в світогляд і Т. Шевченка, і А. Скальковського з самого дитинства, що, ймовірно, згодом сприяло кристалізації підходів до аналізу пов'язаних подій вже у творчості чи дослідницькій діяльності. Один з перших звертає увагу на роль дитячих вражень Т. Шевченка у формуванні його інтересу до теми гайдамаччини О. Лазаревський. Він відзначає, що з членів сім'ї поет зазнав впливу діда, Івана Андрійовича Шевченка, «живого свідка Коліївщини», на що вказував і сам Т. Шевченко в «Гайдамаках». Велике значення мали й подорожі маленького Т. Шевченка до Мотронинського монастиря, де він уважно вивчав могили «коліїв» та слухав, як богомольці ділилися своїми спогадами про них [25, с. 19, 24–25]. У своїй «Автобіографії» Т. Шевченко також згадував про любов у дитинстві до гайдамацьких пісень, що зберігалася у нього і надалі [37, с. 50, 197]. Свою роль, як вже згадувалося, зіграв перехід поета від кріпацького до вільного стану.

На відміну від Т. Шевченка, А. Скальковський народжений був у вільному стані. Виховувався він на перехресті різних культур, під впливом різних історичних «переказів»: біля Житомира розташована була горезвісна Кодня, де відбувалися масові страти гайдамаків, а перебуваючи над р. Тикічем, очевидно, у маєтку свого батька, він слухав перекази про запорозьке козацтво (ймовірно, й про гайдамаків) [23, с. 3]. Відповідно А. Скальковський, завдяки своєму походженню, обставинам виховання, міг у дитинстві знайомитися з різними оцінками Коліївщини, тоді як Т. Шевченко, завдяки родинному зв'язку з подією, сприймав здебільшого з погляду її учасників з боку гайдамаків, хоча й намагався у передмові до «Гайдамаків» цей історичний досвід представити як попередження дальших конфліктів між слов'янськими народами.

Методологічні підходи: між народним баченням минулого та інтерпретацією «письменних». Наприкінці 1830 – на початку 1840-х років ще відчутним був вплив ідейної течії романтизму. Романтизм тим легше був засвоєний Т. Шевченком, що він сам походив з соціального прошарку, представники якого були носіями фольклорних спогадів або безпосередніх вражень від подій.

Як наслідок, у його працях з'являється протиставлення народно-го бачення своєї історії історичним коментарям «письменних», яким поет ще в «Гайдамаках» говорив: «А розумне ваше слово Брехнею підбите» [35, с. 58-59]. Ймовірно, що до «письменних» Т. Шевченко зараховував й окремих істориків. На це, зокрема, вказує його пізніша оцінка книги П. Куліша «Записки о Южной Руси» (1857 р.): «Тут живо вилиті і кобзарі, і гетьмани, і запо-рожець, і гайдамака... *Куліш тут свого нічого не додав* (курсив наш. – Л. Н.), а тільки записав те, що чув від сліпих кобзарів...» [38, с. 122]. Проблема історичної інтерпретації була близькою й для інших сучасників, для того ж П. Куліша. Останній у листі до Й.-І. Крашевського (1886 р.), хоча й виходячи з власних міркувань про історію відносин між поляками та українцями, висловлює за-непокоєння з приводу суспільного впливу «лженауки» [26, с. 98]. Слід відзначити, що А. Скальковський також не заперечував мож-ливість використання фольклорних джерел, і навіть написання іс-торії півдня України, заснованої виключно на переказах, а також залучення даних наративних джерел, якими він користується при зображенні подій Коліївщини. Однак при наявності документаль-них пам'яток він віддавав пріоритет останнім, а історичні праці його мають чітко виражену, зокрема, в передмовах, мету, як осно-ву для інтерпретації подій. Вже це давало привід висловлювати загальні оцінки його історичним висновкам. Окремі дослідники (зокрема, той же П. Куліш) вважали А. Скальковського не завжди вірним інтерпретатором історії, наприклад, козацтва, дорікаючи йому в тому, що він обмежує іншим доступ до користування до-кументами Коша Нової Січі [8, с. 45]. Ймовірно, що й висвітлення теми гайдамаччини А. Скальковським могло розглядатися тільки як проведення власних поглядів.

Водночас слід відзначити, що апеляція виключно до народної пам'яті, яку відстоював Т. Шевченко, є прерогативою поетичного осмислення історичних подій, й могла ця виключність існувати в межах дискурсу романтизму. Однак і народна пам'ять – широке поняття, вона має складну структуру, що залежить від конкретних носіїв, впливу часу, регіону, складнощі самого явища під спіль-ною назвою гайдамаччина тощо. Якщо на Правобережній Укра-

їні гайдамаки серед українців сприймалися як герої, то на півдні України, у Подунав'ї, також серед українців, поширювалася інформація про гайдамаків дещо іншого характеру. Так, А. Скопеч у 1890 р. з Рені писав до В. Гнилосонова: «Більше ж тут хохлів осталося від бродячих гайдамаков, котрі колись займались по Дунаю розбоєм. Всі вони знають Тараса...» [26, 128].

Категорія «національного» (у зв'язку з категоріями «політичного» та «соціального») та питання про рецепцію поглядів «іншого». Ще наприкінці XIX ст. О. Огоновський, розглядаючи вже творчість Т. Шевченка, вказує на те, що у творах поета в [1838-1843 рр. відображений романтично-національний напрямок, у 1843-1847 рр. – політико-національний [17, с. 2]. Розгляд ставлення Т. Шевченка до категорії «національного» можна розпочати з методологічного постулату, висловленого в праці І. Дзюби: «Шевченко взагалі весь категорично протипоказаний однозначним інтерпретаціям, а «Гайдамаків» це стосується особливо» [4, с. 174].

Зростання інтересу до питань народності внесло вагомий корективи у світогляд української інтелігенції. На середину 1840-х років формуються підвалини виключної української ідентичності, або особливої подвійної (україно-слов'янської), яка отримує теоретичне й термінологічне підґрунтя в документах Кирило-Мефодіївського братства. Саме в цей час ми бачимо в джерелах особистого походження, що зростає значення національного й для Т. Шевченка, що знаходить вияв у характеристиках не українців у листуванні та у зверненні до теми єдності слов'ян – українців та поляків, роз'єднаних історією. У передмові до «Гайдамаків» 1841 р., після згадки про те, що «ляхи боролися з козаками», ми зустрічаємо такі слова: «...всі ми однієї матері діти, ...всі ми слов'яни. Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялися, нехай братаються знову з своїм ворогом...» [37, с. 201]. Однак ставлення поета до поляків дійсно було неоднозначним, що відзначається у дослідницькій літературі [4, 180-181]. Родич Т. Шевченка В. Шевченко в своїх спогадах 1875 р. вказував на те, що представники польського національного руху покладали на поета сподівання на «воскресіння Польщі»

у випадку, якщо б він став малоруським гетьманом. При цьому В. Шевченко скептично зауважував: «Так-то вони знали Шевченко і його думки і погляди на шляхетську Польщу!» [25, с. 30]. Національний зміст поняття «поляки» у Т. Шевченка часто поєднувався з соціальним та політичним [37, с. 197]. Зокрема, у «Гайдамаках» ми зустрічаємо такий термін стосовно Речі Посполитої, як «шляхетчина» [35, с. 63].

Якщо Т. Шевченко у передмові до «Гайдамаків» ставив завдання фактично віддати історії те, що вже їй належить, то сприйняття поеми в суспільстві все ж таки мало узгоджувалося зі вказаною передмовою. Ставлення до «Гайдамаків» формувалося на основі їх змісту, тому вже по смерті Т. Шевченка, у 1866 р., М. Лазаревський у листі до Куліша повідомляв про те, що у брошурі, яка мала вийти за кордоном, йде мова про те, що поляків та українців поспорила Москва, а ще більше літературні твори Т. Шевченка і П. Куліша [26, с. 44-45]. Подібне сприйняття суспільного потенціалу «Гайдамаків» зустрічається й у листуванні І. Липи (1893 р.), який, як можна дійти висновку, не радив Б. Грінченкові поширювати поему серед народу, щоб не довести до крайнощів «національного ворогування до ляхов» [26, с. 154].

Звертає себе увагу той факт, що та частина інтелігенції в Російській імперії, яка високо оцінювала Т. Шевченка і здебільшого не була українською чи «руською» за походженням або культурою, або не заявляла себе як носія ідеї «національності» (або як виключно цієї ідеї), сприймала його як поета наднаціонального, що є виразником загальнолюдських прагнень. Подібні оцінки зустрічаються в листах благодійників, що надсилали кошти в редакції одеських газет на побудову народної Шевченківської школи. Люди «очевидно не русского происхождения» називали Т. Шевченка «печальником горя народного» [16, с. 32]. Відповідне сприйняття відчувається і в словах М. Біляшівського, який зазначав, що популярності Т. Шевченка сприяла реформа 1861 р., яка «визначила йому місце серед народних героїв» [25, с. 314]. У цих оцінках ми бачимо вплив нових історичних умов другої половини XIX ст. Свою роль зіграла й та обставина, що твори Т. Шевченка не мали тоді достатньо широкого розповсюдження,

що не сприяло формуванню ставлення саме до його творчості, і поет був більше відомий тоді «по скорбной жизни своей» [16, с. 35]. Однак сучасники виходу «Гайдамаків» у 1841 р. сприймали цей твір саме в контексті романтичного захоплення ідеями народності, рідної мови [27, с. 88, 106]. Подібне сприйняття бачимо наприкінці XIX – на початку XX ст., серед представників української науки та українського національного руху, які вже пізніше творчість Т. Шевченка поєднують і з орієнтацією на соціальні питання [28, с. 93].

Враховуючи велике значення національного (поряд з національно-соціальним) для Т. Шевченка в 1840-х роках, міркування А. Скальковського щодо гайдамаччини як висновки історика, рід якого мав польське коріння, на нашу думку, потенційно могли розглядатися як невірна історична інтерпретація. Сам А. Скальковський виховувався у змішаній родині, він сам, як дід і батько, був православним [30, с. 23; 24, с. 37]. Для А. Скальковського дійсно певний час була важливою польська культура, польська мова і народність, однак приблизно з середини 1830-х років він остаточно обирає так звану руську ідентичність, а згодом, вже у 1880-х рр., наголошує на тому, що є українським істориком. Водночас ця внутрішня еволюція не завадила тому, що сучасники (і не тільки) іноді сприймали його як поляка. Однією з причин стійкості такого сприйняття, ймовірно, були історичні погляди А. Скальковського, зокрема, порівняння запорозького козацтва з католицькими чернечо-лицарськими орденами. Свою роль у цьому зіграло й соціальне становище А. Скальковського, яке він мав на 1840-рр., тим більше наприкінці життя. Ігнорування відомостей про майже злидений попередній період, стало, ймовірно, однією з підстав для того, щоб один з його перших біографів, О. Маркевич, дійшов висновку, що історик подивився «на гайдамаччину с точки зрення польского пана» [12, с. 12]. Слід відзначити, що тут О. Маркевич міг враховувати і характер використаних А. Скальковським джерел.

Різниця у ставленні до теми гайдамаччини у дослідженнях А. Скальковського та творчості Т. Шевченка. Дослідницька увага А. Скальковського до гайдамаччини тісно пов'язана з його

поглядами на запорозьке козацтво, які у 1930-х рр., до знахідки документів Архіву Коша Запорозької Січі, кардинально відрізняються від його ставлення до запорожців після ознайомлення з цими документами. Якщо спершу він поділяє оцінки імператорського маніфесту від 3 серпня 1775 р., то надалі переконуються у складності феномену козацтва, його важливій історичній ролі. Причину негативного ставлення до козацтва у суспільстві та історіографії він побачив якраз у поєднанні запорожців з гайдамаками, у тому розумінні цього терміну, яке приймав А. Скальковський. Тому він вже у першому виданні «Истории Новой Сечи...» (1841) поставив завдання «очистить» «...память общества «славного Низового войска» от пятна, накинутаго на него несколькими преступными его чинами...» [20, 281]. Спеціальні дослідження були розпочаті у серпні 1842 р., а перша у своєму роді монографія була завершена на початку 1844 р. Друком вона вийшла через рік – у лютому 1845 р. [30, с. 102]. Погляди А. Скальковського на гайдамачину зустріли різку критику в українській історіографії, що була репрезентована рецензією М. Максимовича. А. Скальковський врахував окремі зауваження свого рецензента, однак залишився на попередніх позиціях в оцінці гайдамачини та Коліївщини. Через кілька десятків років, А. Скальковський, усвідомлюючи себе як історика українського, продовжував дотримуватися своїх поглядів, а еволюція їх в бік поглядів В. Антоновича завдячує редакторським правкам Ф. Лебединцева [9, арк. 7]. За кілька років до цього, у 1882 р., А. Скальковський ставив питання перед Ф. Лебединцевим про те, чому його монографію, першу, засновану на запорозьких документах, ігнорує М. Костомаров [31, с. 104]. Слід відзначити, що А. Скальковський не приймав поглядів на гайдамачину В. Антоновича й М. Костомарова. Хоча з останнім багато подібностей ми бачимо у використанні термінології при описі Коліївщини, однак, якщо М. Костомаров і В. Антонович визнавали еволюцію гайдамачини від спершу «розбійницького» явища до народного руху, А. Скальковський не бачив в гайдамачині XVIII ст. освяченого високою метою народного руху [14, 411], ототожнював гайдамак з «розбійниками». Однак таке ототожнення не було поодиноким випадком в українській іс-

торіографії [7, с. 118]. З іншого боку, у маніфесті Катерини II, що датований липнем 1768 р., в якому вона звертається «до православного населення Польщі» (Правобережної України), гайдамаки під проводом М. Залізняка, називаються в такій послідовності, як у вірші Т. Шевченка (при цьому, як і у А. Скальковського, гайдамаки офіційно – на 1768 р. – відділяються від Запорозького козацтва): «особи, що видають себе за загін нашого вірного Низового запорозького війська, насправді є розбійниками, ворами (курсив наш. -Л.Н.) та порушниками суспільного спокою» [11, с. 310]. Та й термін «людомор», з яким вступає у суперечку Т. Шевченко, більше підходить до характеристики імператорських осіб в творчості поета.

Сприйняття гайдамаччини й Коліївщини з боку Т. Шевченка має свої особливості й навіть певні суперечності. Стосовно останніх І. Дзюба відзначає, що «не у формальній суперечності річ, а в тій хіба «суперечності», яка впливає з неоднозначності історичного явища та неможливості однозначного ставлення до нього» [4, с. 174, 176]. Звертає на себе увагу, що Т. Шевченко також ставив перед собою певне завдання, крім простого відображення подій на основі народної пам'яті – завдання змінити суспільну думку стосовно гайдамаків. У своїх примітках до поеми Т. Шевченко відзначає: «Злодій, розбійник, або гайдамака – такими осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі» [40, с. 139]. Розглядаючи гайдамаччину як народний рух, Т. Шевченко не заперечує катастрофічного характеру подій Коліївщини, однак бачить причину розгортання польсько-української конфронтації не у діяльності гайдамак, а у релігійному контексті та у діяльності його утворювачів в особі ордену єзуїтів [40, с. 138]. З іншого боку, його ставлення до гайдамаччини та Коліївщини відповідало ставленню не тільки носія історичної пам'яті, поета, але й художника (відомо, що Т. Шевченко сам згадував про боротьбу між собою двох його призвань: малярського та поетичного). Поєднання чорного і білого кольорів для Т. Шевченка було підґрунтям гармонічного цілого його картини історії України. У своїх спогадах про події 1839 р. він відзначав, що, перебуваючи в майстерні К. Брюллова, «перед его дивними произ-

веденнями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и *своих кровожадных гайдамаков* (курсив наш. – Л. Н.)... Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей» [37, с. 36].

Один з перших біографів Т. Шевченка, О. Лазаревський, також вважав Коліївщину «кривавим епізодом української історії», цю точку зору поділяв і Д. Мордовцев [25, с. 24; 13, с. 1, 9]. Подібні погляди висловлював П. Куліш, який, до речі, мав список «Холодного Яру» [39, с. 741]. Польський автор М. Чайковський, з творами якого був знайомий Т. Шевченко, вже наприкінці життя згадував по те, що з дитинства сприйняв характеристики І. Гонти як «вождя демократии убивств, пожаров и истребления, стремившегося к уравнению всего» [6, с. 56]. Слід, однак, відзначити, що Т. Шевченко, розуміючи Коліївщину як історичну й людську трагедію і не заперечуючи цього, мав намір дати пояснення її походженню.

Як підсумок, слід відзначити, що А. Скальковський звертався своїми працями, присвяченими, зокрема, запорожцям, до носіїв історичної пам'яті, сформованої під впливом офіційної регламентації ставлення до окремих історичних явищ. Його метою стала апологія запорожців, руйнація стереотипів сприйняття козацтва, а гайдамаки сприймалися як антигерої. Т. Шевченко, поетично віддзеркалюючи народну пам'ять і пропускаючи крізь свій життєвий досвід гайдамацьку тему, поставив собі іншу мету – «виправлення» ставлення до гайдамаків, їх героїзацію.

Історіографічна знахідка чи народження історіографічного міфу? Ми розглянули різні аспекти потенційної контроверсійності між Т. Шевченком та А. Скальковським. Однак у дослідженій нами літературі довгий час вона дійсно зберігала свій потенційний характер і ніякої асоціації з А. Скальковським при згадках про Т. Шевченка та його творчість ми не зустрічаємо.

Більше того, сам Т. Шевченко, наскільки нам відомо, також не вказує на зв'язок «Холодного Яру» з А. Скальковським. Згадуючи історика у своєму творі «Прогулка с удовольствием и не без морали», поет критикує його тільки за те, що він переплутав «волинсько-польську» пісню з піснею запорозькою («дніпровських лицарів»).

Помилку історика поет пояснює за допомогою висування двох версій: недостатнє знання предмету з боку А. Скальковського або бажання «просто посмеяться над нашим братом-хохлою и больше ничего» [36, с. 211]. Навряд чи ця цитата свідчить про сприйняття А. Скальковського як автора українського чи руського, а його «польськість» сприймалася як перепона на шляху до розуміння «українства» або й як схильність до фальсифікації пов'язаних з українською проблематикою питань.

Про факт відповіді Т. Шевченка А. Скальковському у «Холодному Яру» не оминули б згадати деякі одеські історики, з огляду на неоднозначне ставлення ряду представників історичної науки Одеси до його висновків. Зокрема, це міг би зробити нащадок відомого козацького роду О. Маркевич, котрий написав першу розгорнуту розвідку, присвячену А. Скальковському [12] – однак ми не зустрічаємо у нього подібних згадок. З іншого боку, така асоціація, на тлі уваги в Одесі до української культури та у зв'язку з розвитком українського національного руху могла б з'явитися й у працях інших одеських авторів останньої чверті XIX ст. – на початку XX ст. Однак і на початку XX ст. обходить мовчанням це питання автор публікації в «Южном обозрении» в Одесі. Розбираючи історично-літературний нарис проф. О. Огоновського до львівського видання «Кобзаря» 1893 р., він наводить наступні слова вченого: «Что Шевченко видел в гайдамачине борьбу общественно-национальную, этот ясно из ответа, какой он дает в поэме «Холодный Яр» на *им же предполагаемое замечание* (курсив наш. – Л. Н.), что де «Гайдамакы не воины...» [17, с. 2, 4].

Надалі дослідники згадували про те, що Т. Шевченко висловлює свою критику в бік поміщицьких або дворянських істориків чи «панів-гнобителів» [40, с. 159]. Пов'язана з цим і оцінка «Гайдамаків» як відповіді на характеристику гайдамаків як розбійників у книзі М. Чайковського «Вернигора» [34, с. 15].

У якості опонента Т. Шевченка А. Скальковський почав згадуватися з 1930-х років. Раніше ми пов'язували проведення прямої асоціації з роботою 1934 р. радянського історика гайдамаччини К. Гуслистого [3, с. 7, приміт.]. Однак при вивченні літературознавчих праць вдалося виявити наявність більш ранніх спроб подібних висновків. Зокрема, мова йде про працю П. Лушпинського «Шевчен-

ків «Холодний Яр» (1930) [10], направлений, на його думку на захист постаті І. Гонти. Розглядаючи ставлення Т. Шевченка до постаті І. Гонти, П. Лушпинський відзначає, що не дивно, «що поет запалав гнівом, як перечитав монографію А. Скальковського «Наезды гайдамак на Украину», в котрій цей історик в чорних красках зобразив гайдамаків, а Гонту зокрема». «В поезії «Холодний Яр» дав йому Т. Шевченко гостру відправу». Однак, замість посилянь на джерела, дослідник відзначає, що тон книги А. Скальковського «*мусів*» (курсив наш. – Л. Н.) не подобатися поетові, «коли Шевченко перечитав одну, а після й другу працю Скальковського, допевне сказати не можна». П. Лушпинський висловив припущення, що на праці А. Скальковського увагу Т. Шевченка звернув М. Максимович у Києві у квітні 1845 р., а восени він ознайомився вже з монографією історика. Водночас П. Лушпинський високо оцінив подальшу «еволюцію поглядів» А. Скальковського [10, с. 94, 98-99]. Дослідник здійснив ґрунтовне дослідження, однак недостатньо аргументував свої висновки за допомогою джерел.

Для подальших дослідників і поглядів А. Скальковського, і поглядів самого Т. Шевченка це вже не мало значення. Повторювалася майже виключно негативна оцінка, надана ніби історикові з боку поета [18, с. 151; 2, с. 33; 33]. Зустрічалися й виключення, зокрема, П. Волинський, у своєму дослідженні історії написання поезії «Холодний Яр», слушно відзначав, що ідейними опонентами поета був не тільки А. Скальковський [1, с. 50]. У сучасній літературі ми зустрічаємо як повторення думки про те, що Т. Шевченко критикує саме А. Скальковського [39, с. 742], так і більш обережні підходи. Зокрема, І. Дзюба відзначає, що цитата з «Холодного Яру» – це «саркастичний перифраз офіціозу» або «відповідь Шевченка хулителяві Гайдамаччини» [4, с. 307, 166].

Отже, на наш погляд, відбулася певна міфологізація питання про адресата поезії Т. Шевченка «Холодний Яр». Початок її, за наявними джерелами, можна віднести до 1930 р., коли було вперше «ідентифіковано» анонімного опонента Т. Шевченка у ставленні до гайдамаччини з А. Скальковським. Як народження, так і закріплення міфу пов'язані були з відсутністю прямих вказівок в

джерелах, а також з існуванням різних аспектів контроверсійності у світогляді, ставленню до гайдамаччини, ідентичності тощо, яка існувала між А. Скальковським та Т. Шевченком, присутністю лексичних паралелей у їх творах. Функціонування ж міфу породжувало однобічне ставлення до спадщини та постаті А. Скальковського, а також, на прикладі цього історика, сприяло утвердженню негативного підходу до спроб нового (або «іншого») осмислення історії гайдамаччини.

L. V. Novikova

T. G. SHEVCHENKO VERSUS A. O. SKALKOVSKI AS A HISTORIAN OF HAJDAMACHCHYNA: TO HISTORY OF THE ORIGIN AND FUNCTION OF ONE HISTORIOGRAPHY ESTIMATION (MYTH?)

In the article there is given an analysis of circumstances and reasons of the connection between the Odesa historian A. Skalkovski and T. Shevchenko's criticism towards the someone's negative attitude to people movement of hajdamachchyna he have said in his famous poem «Kholodnyi Yar». The author notes that mentioned connection has some signs of the historiography myth.

Key words: T. Shevchenko, «Kholodnyi Yar», A. Skalkovski, hajdamachchyna, historiography of hajdamachchyna, Koliivschyna.

Л. В. Новикова

Т. Г. ШЕВЧЕНКО ПРОТИВ А. А. СКАЛЬКОВСКОГО КАК ИСТОРИКА ГАЙДАМАЧЧИНЫ: К ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОДНОЙ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ (МИФА?)

В статье рассмотрены причины и обстоятельства, приведшие к соединению с именем одесского историка А. Скальковского (XIX ст.) критики со стороны Т. Шевченко негативного отношения к гайдамаччине, высказанной поэтом в его известном про-

изведених «Холодний Яр». Автор *отзначає, що це єдине з'єднання має ознаки історіографічного мифа.*

Ключові слова: Т. Шевченко, «Холодний Яр», А. Скальковський, гайдамаччина, історіографія гайдамаччини, Колишівщина.

Список використаної літератури та джерел

1. Волинський П. «Холодний Яр» Т. Шевченка / П. Волинський // Радянське літературознавство. – 1980. – № 8. – С. 49-52.
2. Гуржій І. О. Історичні погляди Т. Г. Шевченка / І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко // Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 3-35.
3. Гуслистий К. Селянське повстання 1768 року на Україні / К. Гуслистий. – Х., 1934. – 63 с.
4. Дзюба І. Тарас Шевченко / І. Дзюба. – К. : Видав. Дім «Альтернативи», 2005. – 702 с.
5. Дузь І. Одеська дожовтнева преса про Т. Г. Шевченко / І. Дузь // Кобзареві – Одеса. – Одеса : Маяк, 1964. – С. 146-157.
6. Записки Михайла Чайковського (Садык-паши) // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 40-72.
7. Кравченко В. В. А. О. Скальковський як історик гайдамаччини / В. В. Кравченко // Вестник Харьковського університета. – 1992. – № 363. Сер. Історія. – Вып. 26. – С. 114-125.
8. Куліш П. [Рец.] на кн.: Поездка в Южную Россию А. Афанасьева-Чужбинского. Ч. 1. Очерки Днепра. СПб., 1861 / П. Куліш // Основа. – 1862. – № 1. – С. 45. – (Бібліографія).
9. Лебединцев Ф. Письма к А. А. Скальковскому (6 писем), 1883-1886 // Відділ рукописів Інституту російської літератури Російської Академії наук. – Ф. (Лебединцев Ф.). – Спр. 8429.
10. Лушпинський П. Шевченків «Холодний Яр» / П. Луш-

- пинський // Україна. – 1930. – Кн. 40. – Березень-квітень. – С.89-105.
11. Манифест імператриці Катерини II к православному населенню Польши, виданий 9 юлія 1768 года // Киевская старина. – 1882. – Т.2. – Год 1. – Май.
 12. Маркевич Ал. А. А. Скальковский: (Поминки) / Ал. Маркевич. – Одесса : «Экономическая» тип. и литогр., 1900. – 20 с.
 13. Мордовцев Д. Л. Гайдамащина. Историческая монография / Д. Л. Мордовцев. – СПб. : Изд. Плотникова, в тип. М.Хана, 1870. – 484 с.
 14. Новікова Л. В. «Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. Монографія / Л. В. Новікова. – Одеса : Одеський національний університет, 2012. – 464 с.
 15. Новікова Л. В. До питання про дослідження гайдамацтва у ХІХ ст. : історіографічна спадщина А. О. Скальковського / Л.В. Новікова // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Історія. – Ужгород, 2003. – Вип. 8. – С. 44-50.
 16. Поминки Тараса Григорьевича Шевченко 25-го февраля 1879 года в Одессе / сост. А. Т. – Одесса : [Изд.] «Новороссийского Телеграфа», 1879. – 64 с.
 17. Поминки Тараса Григорьевича Шевченко в «Южном Обозрении», 25-го и 26-го февр. 1901 г. / А-р. – Одесса, 1901. – 1-7, 7-8 с.
 18. Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко про боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення у ХVІІІ ст. / Г. Я. Сергієнко // Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 127-153.
 19. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. Ч. 1-3 / А. Скальковский. – 3-е изд. – Одесса, 1885–1886. Ч. 1. – 1885. – 302 с.; Ч. 2. – 358 с.; Ч. 3. – 330 с.

20. Скальковский А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива / А. Скальковский. – Одесса : Гор. тип., 1841. – 437 с.
21. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии, 1733-1768 / А. Скальковский. – Одесса : В гор. тип., 1845. – 230, II с.;
22. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины / А. Скальковский // Киевская старина. – 1885. – Т. 13, кн. 10. – С. 277-318.
23. Скальковский А. А. Порубежники. Канва для романов / А. А. Скальковский. – Одесса : В тип. Л. Нитче 1850. – Вып. 3 : Мамай. Повесть 1758–1760 годов. – 203 с.
24. Скальковский К. Воспоминания молодости (По морю житейскому), 1843–1868 / К. Скальковский. – СПб., 1906. – VI, 410 с.
25. Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К. : Дніпро, 1982. – 547 с.
26. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К. : Наук. думка, 1966. – 492 с.
27. Тихорский Н. Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка / Н. Тихорский // Маяк. – 1842. – Т. 4, кн. 8. – С. 82-106.
28. Франко І. Я. Тарас Шевченко / І. Я. Франко // Т. Г. Шевченко в критиці. – К. : Держвидав художньої літератури, 1953. – С. 88-94.
29. Хмарський В. М. А. О. Скальковський як дослідник гайдамацького руху / В. М. Хмарський // Записки исторического факультета / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1995. – Вып. 1. – С. 99-116.
30. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на півдні України: Аполлон Скальковський / В. М. Хмарський. – Одеса : Гермес, 1998. – 318 с. – (Зап. іст. фак. / Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – 1998. – Вип. 6).
31. Хмарський В. М. Листи А. О. Скальковського до Ф. Г. Лебединцева / В. М. Хмарський // Киевская старина. – 1997. – № 5. – С. 102-110.

32. Швидко Г. К. А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі...» / Г. К. Швидько // Скальковський А. А. Історія нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – С. 3-22.
33. Шевченківський словник : у 2 т. – К., 1978. – Т. 2 : Мол-Я. – 412 с.
34. Шевченко Т. Гайдамаки / Т. Шевченко / Ін-т Тараса Шевченка; передмова Мик. Горбаня. – Держвидав України, 1928. – 148 с.
35. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К. : Вид-во худ. л-ри «Дніпро», 1974. – 623 с.
36. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали. Часть первая / Т. Шевченко // Зібрання творів: у 6 т. – К., 2003. – Т. 4. – С. 208-326.
37. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: у 6 т. / Т. Г. Шевченко / редкол. : М. Г. Жулинський та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5. – 496 с.
38. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: у 6 т. / Т. Г. Шевченко / редкол. : М. Г. Жулинський та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6. – 632 с.
39. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: у 6 т. / Т. Г. Шевченко / редкол. : М. Г. Жулинський та ін. – К., 2003. – Т. 1. – 784 с.
40. Шевченко Т. Г. Гайдамаки: поема / Т. Г. Шевченко. – К. : Вид-во УАН, 1935. – 160 с.

ПЕРСОНАЛІІ ТА РЕЦЕНЗІІ, ХРОНІКА

УДК 94(477+438):061.22«2000/20112»

Ż. Osikowicz

SZCZEGÓŁY KULTURALNO-ARTYSTYCZNEJ DZIAŁALNOŚCI ORGANIZACJI W RAMACH UKRAIŃSKO- POLSKIEJ KULTURALNEJ WSPÓLPRACY (2000-2012 r.)

Ten artykuł jest napisany na podstawie danych zebranych autorką w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Ukrainy oraz Ministerstwa Kultury i Sportu Ukrainy o ukraińsko-polskiej kulturalnej współpracy w latach 2000-2012.

Słowa kluczowe: *Międzynarodowe ukraińsko-polskie stosunki, polityka zagraniczna, polityka kulturalna, kulturalna współpraca, wydarzenia kulturalne.*

Wszechstronne związki między narodami Polski i Ukrainy mają długą tradycję historyczną. Nasiliły się one szczególnie w dziedzinie humanistyki od lat 90-tych XX wieku - momentu uzyskania niepodległości przez Ukrainę i wolności politycznej przez Polskę, oznaczając istotne zmiany w formowaniu nowego modelu międzynarodowych ukraińsko-polskich stosunków. Humanistyczny wymiar ukraińsko-polskich stosunków bilateralnych jest środkiem, za pomocą którego oba kraje mogą lepiej spełniać własne polityczne i gospodarcze zadania w warunkach nowych realiów geopolitycznych. W takich warunkach wzajemne uzgodnienie podejścia do rozwiązywania wspólnych problemów, a także znajdowanie sposobów na ich przekształcenie w pozytywny czynnik rozwoju międzypaństwowych i międzynarodowych stosunków, staje się coraz bardziej aktualnym problemem. Także sytuacja w Europie i na świecie zmusza Ukrainę i Polskę w wielu przypadkach do wspólnej polityki zagranicznej.

Więzi kulturalne między dwoma krajami, tworzone przez całą ich historię, są czynnikiem łączącym wiele narodów. Szczególnego znaczenia nabrały one we współczesnych stosunkach między Ukrainą i Polską, opierając się na wspólnej historii, które miała zarówno po-

zytywny, jak i negatywny wymiar. Temat stosunków polsko-ukraińskich w dziedzinie kultury, jako najbardziej efektywna i masowa forma komunikacji, od wielu lat był przedmiotem zainteresowania badaczy. Dlatego analiza stosunków polsko-ukraińskich jest konieczna dla określenia głównych prawidłowości w stosunkach między dwoma narodami i powinna sprzyjać eliminowaniu przeszkód na drodze do członkostwa Ukrainy w Unii Europejskiej.

Kulturalna współpraca między Ukrainą a Polską jest jednym z najważniejszych czynników w rozwoju strategicznego partnerstwa obu krajów.

Tak, zapoczątkowany Festiwal Polskiej Kultury na Ukrainie z czasem przerodził się w wielki kulturalny projekt, jaki objął najpierw Lwów, potem Kijów, a od 2002 roku i Charków i Odessę, otrzymując patronat prezydentów Ukrainy i Polski. W jego licznych wydarzeniach biorą udział ukraińskie zespoły, które mają w swoim repertuarze utwory polskich autorów, w tym Ukraiński Narodowy Teatr Dramatyczny im. Iwana Franki i Marii Zańkowietskiej. Koncertowe programy i wystawy zapoznają tysiące Ukraińców duchową kulturą tego słowiańskiego narodu.

Rok Polski na Ukrainie został otwarty 30 marca 2004 Festiwalem Sztuki Polskiej na Ukrainie, w budynku Narodowego Teatru Opery i Balletu im. T. Szewczenko, z udziałem Prezydentów Ukrainy i Polski. W ramach Festiwalu Polskiej Sztuki odbyło się ponad 30 kulturalnych i artystycznych wydarzeń, w tym: wystawa polskiej malarstwa „Wiek Romantyzmu” (sala wystawowa Narodowego Związku Artystów Ukrainy, marzec-kwiecień), wystawa grafiki Bruno Schulza (kwiecień, Kijów), koncert fortepianowy i warsztaty polskiego kompozytora i wykonawcy Zygmunta Krause w ramach festiwalu „Dwa dni i dwie noce” (kwiecień, Odessa), koncert Narodowej Zasłużonej Akademickiej Orkiestry Symfonicznej Ukrainy pod batutą Cz. Grabowskiego w Narodowej filharmonii Ukrainy (maj), występy Polskiego Kwartetu Filharmonijnego «Kwartet MoCarta» (czerwiec, Odessa, Kijów, Charków), otwarcie pomnika wybitnego polskiego poety Adama Mickiewicza w Odessie (wrzesień), występy polskiego wiolonczelisty Andrzeja Bajera w ramach festiwalu „Kontrasty” i „Kijów Muzyka Fest” (wrzesień, Lwów, Kijów), V Festiwal Kultury Polskiej na Ukrainie (wrzesień-październik, Chmielnicki, Łuck, Lwów, Odessa, Charków, Donieck, Kijów), Dni Polskiego Filmu w ramach festiwalu filmowego „Młodość” (październik), koncert

symfoniczny polskiego pianisty Piotra Pałecznego i dyrygenta Antoni Witta z Narodową Orkiestrą Symfoniczną Ukrainy i inne. Oprócz wyżej wymienionych wydarzeń kulturalno-artystycznych w Roku Polskim na Ukrainie, 20 września 2004 odbyło się uroczyste otwarcie muzeum literackiego pamięci Juliusza Słowackiego w mieście Krzemieniec w Obwodzie Tarnopolskim. Zamknięcie Roku Rzeczypospolitej Polskiej odbyło się 24 marca 2005 roku wystawą „Król Roger” w Operze Narodowej Ukrainy z udziałem Prezydentów obu krajów.

Otwarcie Roku Ukrainy w Polsce odbyło się w dniu 11 kwietnia 2005 roku w Teatrze Wielkim - Operze Narodowej w Warszawie koncertem ukraińskiej muzyki symfonicznej i oratoryjnej. Program imprez kulturalnych Roku Ukrainy w Polsce zawierał ponad 50 wydarzeń: koncerty, spektakle teatralne, muzealne wystawy malarskie i inne, pokazy filmów, festiwale folklorystyczne i wiele innych. Największymi projektami, realizowanymi w ramach Roku Ukrainy w Polsce były:

- Wielokulturowy Festiwal „Galicja” (9-27 czerwca);
- 18 Festiwal Kultury Ukraińskiej w Sopocie (9-10 lipca);
- 23 Festiwal Kultury Łemkowskiej „Łemkowska Watra” w Zdyni (22-24 lipca);
- Festiwal „Warszawska Jesień” (październik-grudzień).

7 maja 2011 roku w Berdyczowie odbyła się uroczystość Świątowego Dnia Polonii i Polaków za granicą i dwunaste Dni Kultury Polskiej. W uroczystości wzięli udział Przewodniczący Rady Najwyższej Ukrainy Włodzimierz Łytwyn, przewodniczący Żytomierskiej obwodowej administracji; Sergiej Ryrzyk, przewodniczący Żytomierskiej Rady; Josyp Zapałowski, Poseł Ukrainy Mykoła Rudczenko, polska delegacja pod przewodnictwem Marszałka Senatu RP Bogdana Borusewicza [1].

Jednak, kulturalna obecność Polski w ukraińskiej w przestrzeni duchowej nie ogranicza się tylko do prowadzenia dużej ilości wydarzeń, jak wspomniany wcześniej festiwal. Na Ukrainie istnieje około stu polskich zespołów amatorskich, m.in. chóry, zespoły taneczne, orkiestry instrumentów narodowych, grupy wokalne, z których wiele jest profesjonalnie zaangażowanych w działalność Mniejszości Narodowej „Wszyscy My dzieci twoi, Ukraino!”, Festiwal Polskiej Kultury i Twórczości „Tęcza Polesia” w Żytomierzu i inne. Wysokim poziomem i popularnością odznaczają się też folklorystyczne zespoły i grupy, m.in.:

„Pierwiosnek”, „Jaskulski”, „Kantyczki” działające przy Kijowskim Towarzystwie im. Adama Mickiewicza, oraz „Zgoda”, i „Jastrzębie Poleskie”, przy Związku Polaków Żytomierza.

Analiza wydarzeń kulturalnych z 2004 roku świadczy o obecności licznych prezentacji różnorodnych polskich projektów i programów na Ukrainie, a także udziale polskich artystów w różnych konkursach i festiwalach odbywających się na terytorium Ukrainy. I tak np. polscy artyści biorą udział w wydarzeniach artystycznych, takich jak II Międzynarodowy Konkurs Mykoły Łysenki i IV Międzynarodowy Konkurs dla Młodych Pianistów Włodzimierza Horowyci. Polskie zespoły również wzięły udział w VIII Międzynarodowym Słowiańskim Festiwalu Folklorystycznym „Kolęda” w Równemu, VII Międzynarodowym Festiwalu Dziecięcej Twórczości „Orlik zbiera przyjaciół” w Dniepropietrowsku, Międzynarodowym Festiwalu „Polskie lato z folklorem” w Łucku, III Międzynarodowym Festiwalu Teatralnym „Echo” w Kijowie, VI Międzynarodowym festiwalu „Złoty Lew” we Lwowie, XXXII Międzynarodowym Festiwalu Filmowym „Młodzież”. Oprócz zaznaczonych festiwali odbyły się także wystawy sztuki, zorganizowano konferencje i seminaria z udziałem naukowców - kulturoznawców, historyków oraz znawców sztuki z Polski. Również zorganizowano historyczno-naukową konferencję „Ukraińcy w Polsce po II wojnie światowej”, która odbyła się w Stowarzyszeniu Kultury Ukraińskiej.

Z kolei ukraińscy artyści mają możliwość zaprezentowania swojej twórczości polskim widzom. 5-7 października 2001 roku odbył się we Wrocławiu I Festiwal Kultury Ukraińskiej „Ukraina Wiwa”. Organizatorem festiwalu była Fundacja Wschodnioeuropejska. Jego celem było w szczególności zbliżanie ukraińskiego i polskiego narodu, oraz pomóc w studiowaniu młodzieży z Ukrainy w Polsce. Od 2001 roku Festiwal odbywa się każdej wiosny we Wrocławiu, stolicy Dolnego Śląska [2].

19-21 lipca 2002 roku odbył się XX Festiwal „Łemkowska Watra” w Zdyni, w powiecie gorlickim. Organizatorami wydarzenia byli przedstawiciele łemkowskiej diaspory. Festiwal prezentuje tradycje, zwyczaje i folklor grupy etnicznej Łemków [3].

W 2003 roku Ukraińcy brali udział w Międzynarodowym Festiwalu Folklorystycznym Regionu Karpackiego, w Festiwalu Piosenki Europejskiej w Zielonej Górze, w Międzynarodowym Festiwalu w

Radomiu. W tym roku ukraińskie zwyczaje i tradycje prezentował w Polsce teatr muzyki ludowej „Amulety” z Charkowa, który oprócz tego miał możliwość wystąpienia w telewizji publicznej Polski.

Od roku 2004 w województwie podkarpackim corocznie odbywa się festiwal „Galicja”, którego organizatorem jest Fundacja „Dziedzictwo” im. ChoneShmeruka (1921-1996) - wybitnego badacza kultury i literatury jidysz, profesora na Uniwersytetach w Krakowie, Warszawie i Jerozolimie i innych, urodzonego w Warszawie. Tradycyjnie program festiwalu prezentuje muzykę klasyczną i ludową, spektakle teatralne, filmy, malarstwo, fotografię, naukę i kulturę grup etnicznych mieszkających w Galicji.

W 2008 roku odbył się I Festiwal Kultury Ukraińskiej w Poznaniu „Ukraińska Wiosna”, w którym był wystawiony spektakl „Bogdan” w wykonaniu Teatru im. ŁesiaKurbasa ze Lwowa. Występy tego teatru charakteryzują się wysokim poziomem intelektualnym, a teatr jest szeroko znany zarówno na Ukrainie, jak i za granicą.

27-29 lutego 2008 roku w Kijowie, w celu dalszej aktywizacji politycznego i kulturalnego dialogu między Ukrainą a Unią Europejską i poprawy efektywności europejskich wydarzeń odbyło się II Międzynarodowe Forum „Europa-Ukraina”. Forum inicjowane przez Instytut Badań Wschodniosłowiańskich (Polska) zostało poparte przez Prezydenta Ukrainy Wiktora Juszczenko dekretem z dnia 25 października 2005 roku, № 1012/2007. Głównymi kwestiami do omówienia na forum były stabilność i rozwój w Europie, kompleksowy plan reform, który jasno definiuje geopolityczną pozycję Ukrainy zarówno w stosunku do swoich sąsiadów w Unii Europejskiej, jak i w odniesieniu do Rosji.

W Dniepropietrowsku, przy poparciu Ambasady i Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej, w 2007 roku na Ukrainie odbył się XI Dziecięcy Festiwal i Konkurs Muzyki Ukraińskiej i Polskiej im. F. Chopina - jeden z trzech najbardziej prestiżowych i najznakomitszych na Ukrainie. Jego celem jest motywowanie młodych pianistów do interpretacji dzieła genialnego polskiego kompozytora, a w konsekwencji wspieranie i kształtowanie talentów muzycznych, które w przyszłości zaistnieją w międzynarodowych turniejach pianistycznych.

W ramach popularnego w Europie Wielkanocnego Festiwalu im. Ludwiga van Beethovena w 2008 roku wystąpił zespół muzyczny z Ukrainy „Soliści Kijowscy” w Gdańsku, Warszawie, Łodzi i Białymstoku. Słynny chór „Myśl” odegrał koncert w Warszawie i Krakowie. Organizatorem festiwalu jest Towarzystwo im. Ludwiga van Beethovena, kierowane przez Elżbietę Penderecką, żonę słynnego polskiego kompozytora Krzysztofa Pendereckiego.

9 maja 2008 w Warszawie na zaproszenie polskich kompozytorów i przy wsparciu Centrum Kultury Ambasady Ukrainy w Rzeczypospolitej Polskiej, Kijowska Kameralna Orkiestra Narodowej Ukraińskiej Filharmonii wzięła udział w Międzynarodowym Festiwalu Muzycznym „XXII Warszawskie Spotkania Muzyczne”. Znany ukraiński zespół muzyczny otworzył wspomniany festiwal, który odbył się w stolicy Polski w dniach 10 do 17 maja 2008 roku. Udział znanych ukraińskich zespołów muzycznych w polskich festiwalach muzycznych stał się już tradycją, ponieważ ich występy, zgodnie z opiniami prasy i krytyków, wywołują bezsprzeczny sukces i zaciekawienie publiczności.

Tego samego roku 2008, 12-18 maja w Poznaniu, odbyło się uroczyste otwarcie Festiwalu Kultury Ukraińskiej „Ukraińska wiosna”, który odbywał się po raz pierwszy w tym regionie Polski. Festiwal, którego organizatorem jest publiczno-kulturalne towarzystwo „Polska-Ukraina”, kierowany jest przez Konsula Honorowego Ukrainy w Poznaniu Łukasza Chorowskiego. Jego współorganizatorem jest Ośrodek Kulturalny i Informacyjny Ambasady Ukrainy, działa też pod patronatem Ministerstwa Kultury i Turystyki Ukrainy. Program przewidywał przeprowadzenie w szczególności plenerowych wystaw fotograficznych „Wielki Głód na Ukrainie 1932/33”, wystawy ikon prawosławnych „Niebo na ziemi – odsłona druga”, wystawy malarstwa młodych charkowskich artystów, przeprowadzenie debat literackich z udziałem Ołeksandra Irwancja, Ołeksandra Bojczenska i Ireny Magdysz, wykonanie spektaklu „Bogdan” przez Lwowski Teatr im. Lesia Kyrbasa, przeglądu ukraińskich filmów, koncerty ukraińskiego zespołu „Taniec na Majdanie Kongo”, chóru kameralnego „Chruszczatyk” oraz towarzyskiego meczu piłki nożnej.

7-8 czerwca tego roku w mieście Łęczycza w województwie łódzkim odbył się ponownie Międzynarodowy Festiwal „Drogą Benedykt-

ta Polaka” w Kulturalno-Informacyjnym centrum Ambasady Ukrainy. Idea wydarzenia obejmuje prezentację kultury kraju, który w 1245-1247 roku odwiedził polski mnich Benedykt Polak. Strona ukraińska była reprezentowana na Festiwalu przez Młodzieżowy Zespół Taneczny „Czeremosz” z miasta Węgorzewo, położonego w warmińsko-mazurskim województwie, założonego przez miejski oddział Związku Ukraińców w Polsce.

W województwie podkarpackim 23 czerwca 2008 roku w starym zamku w Krasiczynie, w pobliżu granicy polsko-ukraińskiej, odbyło się uroczyste otwarcie Międzynarodowego Festiwalu „Galicja”, współorganizatorem którego ze strony ukraińskiej było również centrum kulturalny Ambasady Ukrainy. Celem Festiwalu było doprowadzenie do szerokiego spotkania przedstawicieli wielu kultury i etnosów, które kiedyś zamieszkiwały tereny Galicji, szerzenie tolerancji w stosunkach międzyludzkich, jak również wzmocnienie współpracy regionów przygranicznych w dziedzinie kultury.

Od 18 do 20 lipca 2008 roku w Zdyni, w powiecie gorlickim odbyła się 26-ta „Łemkowska Watra” – festiwal łemkowskiej kultury, jedno z największych wydarzeń kulturalnych, organizowanych przez ukraińską mniejszość w Polsce. Pierwszy Festiwal „Łemkowska Watra” odbył się na wsi Czarna, w powiecie gorlickim, z udziałem Lwowskiego zespołu „Łemkowyna” już w 1983 roku. Od 1990 roku „Watra” odbywa się w Zdyni, a od 1992 roku organizuje ją Stowarzyszenie Łemków.

Kulturalno-Informacyjne Centrum Ambasady Ukrainy było również współorganizatorem Międzynarodowego Festiwalu „Dni dziedzictwa słowiańskiego”, które odbyły się 28 września 2008 w stolicy Polski. We współpracy z Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, dyplomatycznymi Instytutami Kultury państw obcych, które znajdują się w Polsce, festiwal stał się na wielką skalę kulturalnym wydarzeniem, które spowodowało ogromne zainteresowanie mieszkańców i gości ze stolicy Polski. Celem festiwalu było promowanie kultury i historii współczesnych krajów słowiańskich, takich jak Ukraina, Polska, Bułgaria, Białoruś, Rosja, Czechy i Słowacja. Ukraina była reprezentowana przez studentów Wydziału Sztuki i Rzemiosła Lwowskiej Narodowej Akademii Sztuki. Odbyła się również

wystawa prac artysty ze Lwowa Wsiewołoda Wołoszczaka, który specjalizuje się w malarstwie emalii na metalu.

Od 23-25 maja 2008 roku odbywały się kulturalne wydarzenia w ramach Dni Krakowa we Lwowie. W tym roku, 23 maja, odbył się III Międzynarodowy Festiwal im. Bruno Szulca, który w ciągu tygodnia przeniósł się też do Drohobycza, w obwodzie lwowskim. Wydarzenie poświęcono było drodze życia i twórczości słynnego polskiego pisarza i artysty Bruna Szulca. Festiwal jest organizowany przez Drohobycki Uniwersytet Pedagogiczny im. Iwana Franki i Stowarzyszenie „Festiwal Bruno Szulca w Lublinie”.

Obchody Dni Ukrainy rozpoczęła konferencja prasowa, która została zorganizowana w muzeum miasta Łowicz, i prowadzona przez Ambasadora Ukrainy Włodzimierza Baczyńskiego, dyrektorką Kulturalno-Informacyjnego Centrum Natalię Sawinę oraz doradcę handlowego Rusłana Peruna. Zorganizowano również filatelistyczną wystawę „Kraj znaczków pocztowych”, która była wysoko oceniona przez Związek Filatelistów w Polsce, co pozwoliło mieszkańcom Łowicza zapoznać się z historią ukraińskich Kozaków, nagrodami Ukrainy, tradycjami, turystycznymi miejscami pokazanymi na znaczkach. Wystawa „Tradycje wielkanocne na Ukrainie. Huculski pisanki” oraz prezentacja potraw ukraińskiej kuchni, przygotowanych przez kucharza Ambasady Ukrainy Sergieja Kiński, zostało bardzo wysoko ocenione przez gości miasta Łowicz. Również w mieście Łowicz odbył się koncert piosenek ukraińskich i łemkowskich, wykonanych przez amatorski zespół ukraińsko-polski „Czeremcha” z miasta Wałcz (województwo zachodnio-pomorskie).

Dni Kultury Ukrainy w Polsce są prowadzone na szczeblu krajowym i na szczeblu wojewódzkim, co powoduje, że w większości są one finansowane przez władze województwa. W tym samym roku w województwie zachodnio-pomorskim, w dniach od 29 maja do 7 czerwca, odbyły się XII Dni Kultury Ukraińskiej, zorganizowane przez Szczeciński Oddział Związku Ukraińców w Polsce, we współpracy z Centrum Kulturalno-Informacyjnym Ambasady Ukrainy. Podczas Dni Kultury Ukraińskiej odbyły się koncerty zespołów rokowych z Ukrainy, m.in. „Mandry”, „Flit” oraz zespołu „The Ukrainians” z Wielkiej Brytanii; wystąpiły też taneczne zespoły „Metelyca” i „LemkoTauer”.

W marcu 2009 roku na Ukrainie w Zaporozżu odbył się III Międzynarodowy Konkurs Młodzieżowy Włodzimierza Wiadro. 30 i 31 marca w miejscowości Podgórze regionu Dniepropietrowskiego, odbył się festiwal „Źródła Słowiańskie”, w którym uczestniczyli przedstawiciele Polonii i organizacji społeczeństwa obywatelskiego, w tym Polski. W województwie śląskim w 2009 roku już po raz piętnasty odbył się festiwal kołęd. Aktywny udział w Międzynarodowym Festiwalu Muzyki Cerkiewnej „Hajnowka – 2009”, który odbył się od 20 do 24 maja w Polsce, wziął udział Chór Akademicki imienia Włodzimierza Palkina Filharmonii Charkowskiej [4].

Jak widać z powyższego opisu, organizacja Dni kultury Ukrainy w Polsce i Dni Kultury Polskiej na Ukrainie jest jednym z głównych działań współpracy w dziedzinie kultury między dwoma krajami. Na podstawie porozumienia kulturowego, utworzonego w różnych obszarach dwóch narodów, co wskazuje na potrzebę dalszego ich przeprowadzenia.

Istotną rolę we współpracy kulturalnej między obu krajami odgrywają media – radio, telewizja i prasa. Na Ukrainie zarejestrowano pięć nośników druków medialnych wydanych w języku polskim, w tym trzech gazet. Od 1990 roku rozpoczęła się publikacja czasopism „Gazety Lwowskiej”, od 1993 roku - „Dziennika Kijowskiego”, a w 2000 roku – „Polaków Donbasu”, na stronach których z jednej strony podkreśla się życie Polaków na Ukrainie, stosunki ukraińsko-polskie, a z drugiej - możliwości wykorzystania ich doświadczenia w Ukrainie.

Polacy Ukrainy nie są obojętni na ukraińsko-polską współpracę w dziedzinie kinematografii oraz profesjonalnej i amatorskiej sztuki. Pod patronatem Prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego polski dokumentaliści wyreżyserowali film „Nielekkie braterstwo” Szymona Petlury. Dzięki współpracy na ekran weszły m.in. filmy „Ogniem i mieczem” i „Modlitwa za Mazepą”. W zakresie festiwali filmowych corocznie odbywają się następujące imprezy:

1) na Ukrainie:

- Międzynarodowy Festiwal Filmowy „Młodzież” we Lwowie;
- Międzynarodowy Festiwal Animacji „Krok” w Kijowie.

2) w Polsce:

- Krakowski Festiwal Filmowy;

- Międzynarodowy Festiwal Filmowy „Lubińskie kino lito” w Łągowie;
- Warszawski Międzynarodowy Festiwal Filmowy;
- Międzynarodowy Festiwal Sztuki Kamerzystów „Kamerimaż” w Łodzi.

Ukraińscy artyści w 2008 roku w Polsce (m.in. w Sopocie) przedstawili nowoczesny film współczesnego ukraińskiego reżysera Mikołaja Maszczenki „Bogdan Chmielnicki”, który opowiada o walce pod Zbarażem – jednym z najtragiczniejszych wydarzeń wojny wyzwoleńczej narodu ukraińskiego przeciwko dominacji szlacheckiej polsko-litewskiej (1648- 1657). Dodatkowo w 2008 roku został przedstawiony w Sopocie film „Pan Andrzej”, który jest biograficzną opowieścią o życiu metropolity Kościoła greko-katolickiego Andrzeja Szeptyckiego.

W miarę możliwościach finansowych są wspierane występy Lwowskiego Teatru im. Juliusza Osterwy z Lublina ze spektaklem „Dziady”. Zachęca się do udziału w międzynarodowych festiwalach teatralnych, które odbywają się w Polsce i na Ukrainie, takich jak Międzynarodowy Festiwal Teatralny „Złoty Lew” we Lwowie (2003); Międzynarodowy Festiwal Teatru Lalek „Tajemnica Bożego Narodzenia” w Łucku (2003); Międzynarodowy Festiwal Teatralny „Kontakt” w Toruniu; Międzynarodowy Festiwal Teatralny „Konfrontacje Teatralne” w Lublinie; Międzynarodowy Festiwal Teatrów Lalek „Korczak” w Warszawie (2003). Utrzymuje się współpraca ekspertów, artystów, grup artystycznych w ramach realizacji projektu „Ukraina-Polska-Europa”, którym zajmuje się Centrum Eksperymentalnego Teatru „Gardzienice” (Polska).

Znaczną aktywnością w kierunku współpracy w dziedzinie kultury wyróżnia się działalność Instytutu Polskiego w Kijowie. Promując polskie naukowe i kulturalne życie, prezentując najciekawsze i najbardziej różnorodne wydarzenia kulturalne, Instytut Polski organizuje liczne wystawy i prezentacje, koncerty i festiwale, najnowsze filmy i spektakle. Na wsparcie kultury i nauki między naukowymi i twórczymi instytucjami i ośrodkami Polski Instytut organizuje wykłady naukowców z Polski w ukraińskich uczelniach. Wykłady te mają na celu popularyzację dorobku polskiej kultury wśród pracowników i studentów wydziału polonistyki, sławistyki itp., a także tych, którzy pracują na rzecz rozwoju polskiej nauki i edukacji młodych ludzi, o czym świad-

czą wykłady Dobrochny Daberta „Polskie kino 90-lat (marzec 2001)”, profesora Wojciecha Starzyńskiego „Rola organizacji pozarządowych w rozwoju systemu edukacji w współczesnej Polsce” (czerwiec 2005), profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Wacława Waleckiego „Polska proza i poezja renesansu i baroku” (Kijowski Narodowy Uniwersytet imienia Szewczenki, katedra Polonistyki, maj 2006 r.), Joanny Warszi „Warszawski Stadion i Targi Europa - żywe projekty artystyczne dla opuszczonego stadionu komunistycznego i pobliskiego bazaru” (maj 2006), profesorów Magdaleny Mączyńskiej i Andrzeja Kokowskiego „Archeologia wczesnego średniowiecza” (wrzesień 2009) i wielu innych. Instytut Polski w Kijowie jest aktywnym organizatorem wielu koncertów polskich artystów, wśród których należy zwrócić uwagę na takie jak: koncert kolęd męskiego chóru „AffabreConcinui” (Poznań) we Lwowie (styczeń 2001), koncert polskiego kompozytora Marka Chołoniewskiego i ukraińskiego zespołu nowej muzyki „Klaster” i kameralny koncert utworów M. Stachowskiego i Z. Bujarskiego w wykonaniu Doroty Imielowskiej (wiolonczela) i orkiestry kameralnej „Archi” w Kijowie (maj 2001), koncert jazzowy kwartetu Mikołaja Trzaski „Łoskot” w Kijowie (wrzesień 2001), Koncert Chóru Lublińskiego Katolickiego Uniwersytetu w Kijowie (styczeń 2002), koncerty jazzowe kwartetu Mariusza Bogdanowicza „Confiteor Song” w Winnicy (marzec 2002) i Jarosława Śmietany w Kijowie (maj 2002), koncert jazzowy „Simple Acoustic Trio” w Kijowskim Domie Malarza (marzec 2003), kameralny koncert muzyki współczesnej w Odessie (grudzień 2003), koncert „Witold Lutosławski i ukraińska muzyka współczesna” w Kijowie (luty 2004), koncert współczesnej polskiej i ukraińskiej muzyki w ramach Międzynarodowego Festiwalu „Dwa dni i dwie noce Nowej Muzyki” w Odessie (kwiecień 2005), kijowski koncert finalisty XV Międzynarodowego Konkursu Pianistów im. Chopina w Warszawie Jacka Kortysa (grudzień 2005), koncert polskiego zespołu muzyki dawnej „ConsortiumSedinum” i grupy „A capella Leopoldis” w ramach Festiwalu Muzyki Dawnej we Lwowie i koncert polskiego zespołu „Karbido” z Wrocławia podczas festiwalu „Łopatki Lwowa” (wrzesień 2006), koncert Zygmunta Krauze w Kijowie (kwiecień 2007), koncert pianisty M. Grzybowskiego na XIII Międzynarodowym Festiwalu Muzyki Współczesnej „Kontrasty” we Lwowie (wrzesień 2007), koncerty „Polska i Ukraińska muzyka współcze-

sna” w Dniepropietrowskiem Konserwatorium i Krzyworoskiej Muzycznym Kolegiacie (luty 2008), koncert zespołu „Koniec Świata” na Międzynarodowym Festiwalu Rockowym „Rock Fest Sławskie” (lipiec 2008), koncerty polskiej i ukraińskiej muzyki współczesnej w Doniecku i Dniepropietrowsku (marzec 2009), koncerty polskiego pianisty Marka Mizery w ramach VII Międzynarodowego Festiwalu Muzyki Klasycznej im. P. Czajkowskiego (maj 2005), koncert gitarzysty Krzysztofa Pelechy w ramach Międzynarodowego Festiwalu Muzyki Gitarowej „Kijów-2009” (grudzień 2009) i wielu innych.

Ukraina i Polska organizuje kulturalne wydarzenia za pomocą różnych form współpracy. Oba kraje prowadzą Dni Kultury, koncerty, wystawy, festiwale, wskazując obu krajom obszary do dalszego bezpośredniej współpracy na poziomie regionów, województw, gmin, instytucji kultury i sztuki, muzeów, związków twórczych, stowarzyszeń, instytucji i ośrodków kultury.

Aktywna działalność towarzystw kulturalno-edukacyjnych i religijnych stowarzyszeń w obu krajach przyczyniła się do rozpowszechniania języka ukraińskiego, literatury, historii i geografii w Rzeczypospolitej Polskiej i języka polskiego, literatury i polonistyki na Ukrainie. Ukraina i Polska współpracują w dziedzinie dziedzictwa historycznego i kulturowego oraz w ramach przeprowadzania odpowiednich działań w celu ich ochrony, odbudowy, badań i użytkowania. Promocja narodowej kinematografii odbyła się dzięki wzrostowi filmowej wymiany, organizacji premierowych filmów i prowadzenie tzw. kino-tygodni z twórcami obu krajów. Prowadzenie dni kultury, informacji turystycznej, wystaw i festiwali stworzyło możliwości dla tworzenia kultury sąsiednich narodów.

Polsko-ukraińska wymiana włącza współpracę teatralnych, muzycznych i folklorystycznych zespołów, filmowców, pisarzy, artystów, zespołów dzieci i młodzieży, uczestniczących w różnych konkursach, festiwalach i wystawach. W obu krajach odbyły się dni kultury, koncerty, wystawy, festiwale, wskazując zainteresowanie obu krajów do dalszego bezpośredniej współpracy regionów, gmin, instytucji kulturalnych i artystycznych, muzeami, stowarzyszeniami, instytucjami i ośrodkami kultury.

Głównymi kierunkami realizacji wymiany kulturalnej były artystyczny (film, teatr, sztuka, tradycja ludowa), edukacyjne, naukowe (w naukach humanistycznych), kulturalne wydarzenia, a także restytucja i ochrona war-

tości kulturowych i religijnych. Jednak ukraińsko-polska współpracę w dziedzinie kultury w okresie badania utrudnia brak wystarczających funduszy na wspólne działania.

Dla poprawy praktycznych działań na rzecz stosunków kulturalnych, Ukraina musi przyspieszyć reformy gospodarcze, w celu stworzenia odpowiednich warunków dla dalszej współpracy. Potrzebuje też więcej funduszy i menedżerów, aby zachęcić i zaangażować do współpracy stowarzyszenia, instytucje, organizacje, związki twórcze i zwykłych obywateli.

Ż. Osikowicz

DETAILS OF CULTURAL-ARTISTIC ACTIVITIES OF THE ORGANIZATION UNDER THE UKRAINIAN-POLISH CULTURAL COOPERATION (2000 -2012 r.)

This article is written based on data collected author in the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine and the Ministry of Culture and Sport of Ukraine on the Ukrainian-Polish cultural cooperation in the years 2000-2012.

Keywords: *International Ukrainian-Polish relations, foreign policy, cultural policy, cultural cooperation, cultural events.*

Ж. Осиковіч

ДЕТАЛИ КУЛЬТУРНО- АРТИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАМКАХ УКРАИНО- ПОЛЬСКОГО КУЛЬТУРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА (2000-2012 r.)

Статья написана на основе данных, которые собрала автор в Министерстве иностранных дел Украины и Министерстве культуры и спорта Украины о украинско-польском культурном сотрудничестве за 2000-2012 годы.

Ключевые слова: *Международные украинско-польские отношения, заграничная политика, культурная политика, культурное сотрудничество, культурные мероприятия.*

Список використаної літератури та джерел

1. Ryżuk S.: Ukraińsko-polskie stosunki – wzorzec przyjaźni i partnerstwa strategicznego / S. Ryżuk. – Resurs elektroniczny. – Sposób dostępu: portal państwowy.
2. Państwowy archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Ukrainy. – OF. Opis nr. 5 sprawa nr. 12691. – Ark. 46.
3. Państwowy archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Ukrainy. –OF. Opis nr. 5 sprawa nr. 12691. - Ark. 54-61.
4. Państwowy archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Ukrainy. –OF. Opis nr 5 sprawa 12692. – Ark.127.
5. Галузевий державний архів М-ва закордонних справ України. – Угода між Україною та Польщею про принципи формування українсько-польського партнерства. – ОФ. Опис. №5. – Спр. 13675. – ст. 122-124.
6. Галузевий державний архів М-ва закордонних справ України. – Угода про співробітництво між Україною та Польщею в галузі культури. – ОФ. Опис № 5 справа 12691 с. 54-61.
7. Галузевий державний архів М-ва закордонних справ України. – Угода про співробітництво між Україною та Польщею в галузі культури. – ОФ. Опис № 5 справа № 12691 Арк.46.
8. Архів документів Міністерства культури України. Відділ взаємодії з міжнародними організаціями. – Протокол про співробітництво між Міністерством культури та мистецтв України та Міністерством культури та мистецтва Республіки Польща на 1999-2000 рр. від 4 лютого 1999 р. – С. 21.
9. Архів документів Міністерства культури України. Відділ забезпечення культурних програм та європейського співробітництва управління міжнародних зв'язків. – Проект Протоколу про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури і національної спадщини Республіки Польща на 2001-2003 рр. – С. 1-5.

10. Архів документів Міністерства культури України. Відділ взаємодії з міжнародними організаціями. – Довідка про культурне співробітництво України з Польщею в 1999-2000 роках. – С. 7.
11. Архів документів Міністерства культури України. Відділ взаємодії з міжнародними організаціями. – Протокол про співробітництво між Міністерством культури і туризму України та Міністерством культури і національної спадщини Республіки Польща на 2009-2012 рр. – 23с.

О. Б. Дьомін

УДК 94[(477.74-21):(4)]:001+7”18/19” [Рец.]

**РЕЦЕНЗИЯ: УРСУ Д. П. ОДЕССА В ЕВРОПЕЙСКОМ
НАУЧНОМ И КУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ
(XIX–XX вв.): ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ. – ОДЕССА:
АПРЕЛЬ, 2014. – 272 с**

Робота доктора історичних наук, професора кафедри нової та новітньої історії Дмитра Павловича Урсу «Одеса в європейському науковому і культурному просторі» має скромне авторське визначення як документальні нариси. Насправді ж, це одна з перших фундаментальних робіт наукового краєзнавства Одеси. Праця написана на базі значної кількості архівних джерел, насамперед, із Державного архіву Одеської області, одеської преси, російських періодичних видань, публікацій спогадів. Органічно в текст входять матеріали французької, румунської та англійської історіографії. Усе це дало можливість автору показати широко, не заангажовано і науково складні та актуальні питання одеської історії.

Нова книга Д. П. Урсу демонструє, як важливо подивитись на звичні речі під іншим кутом зору ніж це робили попередники. Отож зважаючи на багатоплановість тексту, зупинимось тільки на університетських сторінках праці, залишаючи загальну рецензію на майбутнє.

За одну із точок відліку європеїзації Одеси автор бере спроможність викладачів Імператорського Новоросійського університету

10. Архів документів Міністерства культури України. Відділ взаємодії з міжнародними організаціями. – Довідка про культурне співробітництво України з Польщею в 1999-2000 роках. – С. 7.
11. Архів документів Міністерства культури України. Відділ взаємодії з міжнародними організаціями. – Протокол про співробітництво між Міністерством культури і туризму України та Міністерством культури і національної спадщини Республіки Польща на 2009-2012 рр. – 23с.

О. Б. Дьомін

УДК 94[(477.74-21):(4)]:001+7”18/19” [Рец.]

**РЕЦЕНЗИЯ: УРСУ Д. П. ОДЕССА В ЕВРОПЕЙСКОМ
НАУЧНОМ И КУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ
(XIX–XX вв.): ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ. – ОДЕССА:
АПРЕЛЬ, 2014. – 272 с**

Робота доктора історичних наук, професора кафедри нової та новітньої історії Дмитра Павловича Урсу «Одеса в європейському науковому і культурному просторі» має скромне авторське визначення як документальні нариси. Насправді ж, це одна з перших фундаментальних робіт наукового краєзнавства Одеси. Праця написана на базі значної кількості архівних джерел, насамперед, із Державного архіву Одеської області, одеської преси, російських періодичних видань, публікацій спогадів. Органічно в текст входять матеріали французької, румунської та англійської історіографії. Усе це дало можливість автору показати широко, не заангажовано і науково складні та актуальні питання одеської історії.

Нова книга Д. П. Урсу демонструє, як важливо подивитись на звичні речі під іншим кутом зору ніж це робили попередники. Отож зважаючи на багатоплановість тексту, зупинимось тільки на університетських сторінках праці, залишаючи загальну рецензію на майбутнє.

За одну із точок відліку європеїзації Одеси автор бере спроможність викладачів Імператорського Новоросійського університету

сприймати європейські новації. Хоча автор не виокремив спеціально механізм наукових та освітніх інновацій, у самому тексті вони представлені достатньо наочно: закордонні відрядження, запровадження в освітньому університетському житті європейських методик навчання, розвиток нових наукових напрямів під впливом європейської науки, участь в міжнародних наукових заходах, особисті стосунки із провідними європейськими вченими.

Ледь не найголовнішим із них виступає інститут наукових відряджень за кордон. Д. П. Урсу провів велику роботу по підрахункам цих відряджень. За неповними даними, як стверджує сам автор, 63 % викладачів університету побувало з науковою метою за кордоном. Як можна було передбачити, найбільше їздили до Німеччини – 104 особи або 40 % від усіх відряджених. На другому місці Франція – 20 %, Австрія – 14 %. Інші країни представлені ще меншими відсотками. Всупереч попереднім уявленням, найбільше виїздили за кордон представники медичного факультету. Д. П. Урсу вказує, що за час з 1900 р. по 1920 р. із усіх 42 осіб факультету у відрядженні побувало 29. Як вбачається, тут потрібно було б автору внести певні уточнення, вказавши скоріше дату 1914 р., бо з початком Першої світової війни відрядження майже припинились. Та й на викладачів медичного факультету лягли нові обов'язки, які залишали мало часу для традиційної наукової роботи.

Далі за кількістю закордонних відвідувань значаться представники природничих наук біологи та математики – 27 і 21 особи відповідно. Гуманітарії не на багато, але все таки менше їздили за кордон: юристи – 21 особа, історики – 18 осіб, філологи – 13 осіб. Тут було б потрібно пояснити правову ситуацію щодо відряджень. Річ у тому, що згідно правил наукового стажування правом виїзду в закордонне відрядження користувались ті особи, чий науковий теми територіально чи проблемно пов'язувались із Європою. Скажімо, вживаючи сучасну термінологію – аспіранти та докторанти, за фахом юристи, історики, філологи, які займались проблемами російської юриспруденції, історії чи філології мали право на відрядження тільки в межах Російської імперії. Отож певна частина гуманітаріїв, особливо молоді, автоматично не включалась

до числа відряджених за кордон за державні кошти. Загалом же, після запропонованого Д. П. Урсу бачення розподілу викладачів університету на проєвропейців і антиєвропейців його потрібно враховувати при висвітленні боротьби викладацьких угруповань в університетському середовищі.

Д. П. Урсу спеціально зазначив, що науковий інноваційний потік йшов із Європи в Одесу і наочно показав це на прикладі розвитку в місті нової науки – генетики. Одночасно він вказує й на те, що цей потік не був рухом в одну сторону. Російським, зокрема, одеським вченим було що сказати Європі. Недаремно публікації одеситів з'являлись у провідних наукових виданнях Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Швейцарії та інших країн.

В цьому плані показове місце одеських університетських науковців у візантиністиці. Доробок одеських вчених 80-90-х рр. XIX ст. в цій дисципліні був певною мірою, дороговказом для європейців. Роботи Ф. І. Успенського, Н. Н. Кондакова, їх колег і послідовників заклали міцний фундамент перебування російської візантиністики в перших лавах європейської науки. І це при тому, що 80 – 90-і рр. були часом контрреформ, боротьби із європейськістю, з духом вільної науки, яку виявилось неспроможним сприйняти вище політичне та адміністративне керівництво країни на чолі із царем Олександром III. Можливо тому так й склалось в Новоросійському університеті, що із від'їздом цих вчених із Одеси їх наступники не змогли, із різних причин, так само високо тримати прапор досягнень європейської візантиністики.

Праця Д. П. Урсу наштовхує на чисельні роздуми щодо долі університетської науки. І в цьому її надзвичайний позитив. Разом із тим, в роботі є певні неузгодженості, викликані, зокрема й неавторським скороченням тексту. Присутні й позиції, які потребують подальшого уточнення. Так, один із засновників європейської славістики професор В. І. Григорович в 1865 р. виїхав до Варшави, Відня та Праги не для наукової роботи (с. 14), а для прийому бібліотеки відомого польського славіста А. Ф. Кухарського у Варшаві та для ознайомлення і зібрання відомостей щодо дисциплін, які читав В. І. Григорович. Також не так все просто із категоричною заявою щодо «рenegатства» професора Є. М. Щепкіна (с. 55).

Незважаючи на значну кількість публікацій про нього, його наукова та особиста еволюція все ще не отримала достатнього висвітлення для подібного висновку.

В цілому ж, книга читається з захопленням: політ думок, нові чисельні факти, їх тлумачення, емоційні оцінки заставляють повертатись до тексту знову і знову. Читачі знайдуть кожен для себе матеріал, бо ж наочно представлені два століття одеського наукового та культурного життя. І саме такі праці потрібні не тільки для одеського, але й для європейського читача. Отож побажаємо Д. П. Урсу, щоб книга була переведена на європейські мови і з нею могли ознайомитись читачі європейських країн.

О. Б. Дьомін

УДК 92:929САМОЙЛОВ

ПАМ'ЯТІ ФЕДОРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА САМОЙЛОВА

Зовсім нещодавно нашому колезі, кандидату історичних наук, професору кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Ф. О. Самойлову виповнилось 65 років. Незважаючи на те, що були певні негаразди із здоров'ям, Федір Олександрович збирався підлікуватись та продовжити писати. Але не судилось...

Для нього визначальними були три риси: він завжди відчував себе одеситом, завжди мав бажання працювати над історичними текстами і завжди думав про сина та родину. Перше зростало в батьківському будинку на вільному одеському повітрі, на березі моря, куди разом із товаришами постійно бігав, в дитячій бібліотеці, книжками якої він зачитувався, доповнювалось місцевим колоритом 50-х років ХХ століття. Друге виховувалось батьківським прикладом, розповідями про війну, зануренням в історичний матеріал, рисами характеру такими як обов'язковість та вимогливість до себе. Третє прийшло із студентським коханням, ранньою відповідальністю за родину, тісним духовним зв'язком із сином Олександром.

Його біографія достатньо типова для радянської людини. Народився він 12 грудня 1948 р. в робітничій сім'ї. Батько – Олек-

Незважаючи на значну кількість публікацій про нього, його наукова та особиста еволюція все ще не отримала достатнього висвітлення для подібного висновку.

В цілому ж, книга читається з захопленням: політ думок, нові чисельні факти, їх тлумачення, емоційні оцінки заставляють повертатись до тексту знову і знову. Читачі знайдуть кожен для себе матеріал, бо ж наочно представлені два століття одеського наукового та культурного життя. І саме такі праці потрібні не тільки для одеського, але й для європейського читача. Отож побажаємо Д. П. Урсу, щоб книга була переведена на європейські мови і з нею могли ознайомитись читачі європейських країн.

О. Б. Дьомін

УДК 92:929САМОЙЛОВ

ПАМ'ЯТІ ФЕДОРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА САМОЙЛОВА

Зовсім нещодавно нашому колезі, кандидату історичних наук, професору кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Ф. О. Самойлову виповнилось 65 років. Незважаючи на те, що були певні негаразди із здоров'ям, Федір Олександрович збирався підлікуватись та продовжити писати. Але не судилось...

Для нього визначальними були три риси: він завжди відчував себе одеситом, завжди мав бажання працювати над історичними текстами і завжди думав про сина та родину. Перше зростало в батьківському будинку на вільному одеському повітрі, на березі моря, куди разом із товаришами постійно бігав, в дитячій бібліотеці, книжками якої він зачитувався, доповнювалось місцевим колоритом 50-х років ХХ століття. Друге виховувалось батьківським прикладом, розповідями про війну, зануренням в історичний матеріал, рисами характеру такими як обов'язковість та вимогливість до себе. Третє прийшло із студентським коханням, ранньою відповідальністю за родину, тісним духовним зв'язком із сином Олександром.

Його біографія достатньо типова для радянської людини. Народився він 12 грудня 1948 р. в робітничій сім'ї. Батько – Олек-

сандр Федорович був водієм, а мати Євгенія Степанівна – домогосподаркою. Потім були школа, комсомол, з 1966 р. по 1971 р. – студентські роки на історичному факультеті Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Потім – нетривале вчителювання в Татарбунарській середній школі Одеської області і служба в лавах армії. Усе це визначило його потяг до викладацької та наукової роботи.

В 1974 р. Ф. О. Самойлов зайняв посаду асистента кафедри історії СРСР історичного факультету рідного університету. Тут під керівництвом доцента П. Г. Чухрія він розпочав і завершив роботу над кандидатською дисертацією «Участь робітничого класу УРСР в управлінні виробництва в роки восьмої п'ятирічки», захист якої відбувся в 1981 р. З 1982 року Ф. О. Самойлов став заступником декана факультету професора З. В. Першиної.

Ці ж роки були заповнені постійною кропіткою роботою в суспільних організаціях університету і міста: відповідальний секретар Одеського обласного відділення Товариства радянсько-угорської дружби, голова профспілкового бюро факультету, заступник секретаря партійної організації факультету. Ознайомлення з механізмом учбового процесу дозволило йому в жовтні 1988 р. зайняти посаду завідувача кафедри історії СРСР. Наступні роки були пов'язані із складним часом перебудови історичної освіти і науки вже в умовах незалежної України. Отож на долю Ф. О. Самойлова прийшла складна робота по приведенню кафедральної учбової документації та учбового процесу до нових вимог.

Одночасно в 1993 р. він розпочав роботу над докторською дисертацією «Інтелігенція України під час революції 1905-1907 рр.». Із 1996 р. Ф. О. Самойлов очолив об'єднану кафедру, що зберегла назву кафедри нової та новітньої історії (кафедра історії Росії та СРСР влилась до неї). На цій посаді він перебував до 2008 р.

Основні напрями історичних досліджень Ф. О. Самойлова так чи інакше мають краєзнавчу спрямованість: публікації джерел, учбові посібники, розділи в колективних працях, статті присвячені історії Одеси та Одещини. Важливе місце в ній займає й історія університету. Під керівництвом Ф. О. Самойлова було захищено декілька кандидатських дисертацій.

Історичному факультету Одеського національного університету Федір Олександрович Самойлов віддав усе своє життя, починаючи від студентської лави і закінчуючи професором кафедри. Для нього завжди важливим було те, що він є одесит, історик, батько. Для усіх, хто пам'ятав Ф. О. Самойлова, він залишиться висококваліфікованим професіоналом-викладачем, науковцем-краєзнавцем, працями якого буде користуватись ще не одне покоління молодих одеських істориків.

О. Б. Дьомін

УДК 92:929ГРЄВЦОВА

СЛОВО ПРО ПРОФЕСОРА ІРЕНУ СВІТОЗАРІВНУ ГРЄБЦОВУ

Спілкування с цією жінкою завжди викликає захоплення. Захоплення думками, манерою розмови та викладу ідей, розсудливістю, практичними порадами, відсутністю роздратування, навіть після зовсім безглузких запитань, розумінням клопотаності співбесідника. Та головне, завжди чарівна посмішка, яка і надихає, і обеззброює. Коли Ірена Світозарівна входить на кафедру, здається, що в помешканні зразу становиться світліше і тепліше.

Ці людські якості гармонійно поєднуються в ній з високим професіоналізмом. Чисельні монографії і статті підтверджують дану характеристику. Підвалини цього закладались на історичному факультеті Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Але шлях до нього виявився звивчастим. І. С. Гребцова народилась 10 жовтня 1950 року в далекій Казані в родині військовослужбовця. Особа батька Світозара Боц заслуговує на особливу увагу. Словенець за місцем народження, активний учасник національно-визвольної боротьби в Югославії часів Другої світової війни, нагороджений чисельними орденами та медалями, був спрямований на навчання до Радянського Союзу. Тут в його долю втрутились міждержавні югославсько-радянські відносини: конфлікт Сталіна з Тіто закотив дорогу до дому тим, хто перебував в радянській країні. Почалась довготривала служба в лавах Радянської армії. Разом з батьком, якому приходилось міняти гарнізо-

Історичному факультету Одеського національного університету Федір Олександрович Самойлов віддав усе своє життя, починаючи від студентської лави і закінчуючи професором кафедри. Для нього завжди важливим було те, що він є одесит, історик, батько. Для усіх, хто пам'ятав Ф. О. Самойлова, він залишиться висококваліфікованим професіоналом-викладачем, науковцем-краєзнавцем, працями якого буде користуватись ще не одне покоління молодих одеських істориків.

О. Б. Дьомін

УДК 92:929ГРЄВЦОВА

СЛОВО ПРО ПРОФЕСОРА ІРЕНУ СВІТОЗАРІВНУ ГРЄБЦОВУ

Спілкування с цією жінкою завжди викликає захоплення. Захоплення думками, манерою розмови та викладу ідей, розсудливістю, практичними порадами, відсутністю роздратування, навіть після зовсім безглузких запитань, розумінням клопотаності співбесідника. Та головне, завжди чарівна посмішка, яка і надихає, і обеззброює. Коли Ірена Світозарівна входить на кафедру, здається, що в помешканні зразу становиться світліше і тепліше.

Ці людські якості гармонійно поєднуються в ній з високим професіоналізмом. Чисельні монографії і статті підтверджують дану характеристику. Підвалини цього закладались на історичному факультеті Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Але шлях до нього виявився звивчастим. І. С. Гребцова народилась 10 жовтня 1950 року в далекій Казані в родині військовослужбовця. Особа батька Світозара Боц заслуговує на особливу увагу. Словенець за місцем народження, активний учасник національно-визвольної боротьби в Югославії часів Другої світової війни, нагороджений чисельними орденами та медалями, був спрямований на навчання до Радянського Союзу. Тут в його долю втрутились міждержавні югославсько-радянські відносини: конфлікт Сталіна з Тіто закотив дорогу до дому тим, хто перебував в радянській країні. Почалась довготривала служба в лавах Радянської армії. Разом з батьком, якому приходилось міняти гарнізо-

ни за наказом командування, І. С. Гребцова навчалась в різних містах великої країни. В перший клас вона пішла в Ленінграді, а закінчувати школу довелось в місті Бендери (Республіка Молдова). Отож, неминучим став шлях до Одеського університету. В стінах історичного факультету формувався науковий світогляд, вимогливість до себе молодого науковця. Серйозна, працююча студентка попала в поле зору провідних викладачів кафедри історії СРСР. Виступи з доповідями на засіданнях студентських кружків, студентських наукових конференцій, активна участь в роботі керівних органів наукового студентського товариства факультету і університету стали підґрунтям наступного етапу її життя. Після закінчення університету І. С. Гребцова працювала в школі, але потяг до науки та авторитет, завойований в студентські роки, дозволив їй поступити в аспірантуру кафедри історії СРСР. Керівником кандидатської дисертації була професор, декан історичного факультету З. В. Першина. В ці роки визначились наукові уподобання молодого вченого: російська історія XIX ст. І кандидатська дисертація «Суспільно-політична боротьба на сторінках преси України періоду першої революційної ситуації», і докторська дисертація «Періодична преса в суспільному розвитку Південного степового регіону Російської імперії (1820-1865)» були захищені на засіданнях спеціалізованої вченої ради в Одеському університеті.

В 1982 р. І. С. Гребцова перейшла з Одеського історико-краєзнавчого музею до Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Вона працювала на різних кафедрах, пройшовши шлях від старшого викладача до професора кафедри нової та новітньої історії. Під її керівництвом захищено декілька кандидатських дисертацій. Багато уваги довелось приділяти суспільній роботі: заступник декана історичного факультету по роботі з іноземними студентами, голова факультетського профспілкового бюро, заступник декана з наукової роботи, відповідальний секретар факультетської збірки «Записки історичного факультету». Усюди вона відповідально ставилась до доручених справ, не жалкуючи власного часу.

Проте вистачало насаги на працю над монографіями. В результаті світ побачили 5 монографій кожна обсягом не менше

280 сторінок. Монографія І. С. Гребцової «Періодична преса в суспільному розвитку Південного степового регіону Російської імперії (друга третина ХІХ ст.)» стала непересічним явищем в пострадянській історіографії. Вона показала, як в контексті розвитку російської преси йшов процес становлення регіональної преси в причорноморських степових губерніях імперії. В її полі зору опинились видання офіційної, відомчої, науково-спеціалізованої, приватної преси. Авторка, вивчаючи регіональну періодику як єдину систему, визначила основні типологічні ознаки ідейної спрямованості газет та журналів. На підставі цього вона виділила сім типів видань: літературні, літературно-суспільні, суспільно-політичні, спеціально-наукові, спеціально-господарчі, духовні і довідкові. Значна увага була приділена особистостям журналістів, які працювали в Одесі, Кишиневі, Катеринославі, Миколаєві, Ростові-на-Дону, Сімферополі, Таганрозі. В результаті І. С. Гребцова представила зріз періодичної преси значного регіону імперії та показала яким чином в ті часи преса впливала на суспільство. Монографія отримала позитивний відгук не тільки в Україні, але й в сусідніх державах.

Наступним напрямком наукових досліджень І. С. Гребцової стала історія благодійництва та меценатства на півдні Російської імперії, та Одеси, зокрема. В монографії «Становлення державного піклування та громадської добродійності в Одесі в кінці ХVІІІ – 60-і рр. ХІХ ст. (В аспекті проблеми: центр – регіону)», написаній спільно із сином, кандидатом політичних наук В. В. Гребцовим, розкритий феномен благодійності в Російській імперії та особливості його розвитку в Одесі. Автори залучили широке коло ніким не використаних архівних джерел державного архіву Одеської області та Російського державного історичного архіву, матеріали загальноросійської та одеської преси. Це дозволило їм прослідкувати еволюцію добродійства, яке походило як з держави, так і від приватних осіб. Висновки, зроблені в книзі, показали наявність широкого кола органів державного піклування і громадської добродійності в Одесі. В приморському місті суспільна благодійність помітно відрізнялась від столичних аналогів. Тут були майже відсутні благодійні організації, які мали суто стано-

вий характер: більшість благодійних проектів включала допомогу різним станам. До того ж, одне із самих важливих місць в загальноміській системі соціального захисту мала етно-конфесійна благодійність. В результаті, незважаючи на лиха, які випадали на долю Одеси, наявність структур благодійності дозволяли мінімізувати негативні наслідки соціальних та природних стихій.

В наступних монографіях були розглянуті процеси становлення жіночого благодійного руху на півдні Російської імперії в першій половині XIX ст. та розвиток благодійності в середовищі викладачів, службовців та студентів Новоросійського університету в другій половині XIX – початку XX ст. Своїми дослідженнями І. С. Гребцова фактично закрила тематику благодійності на півдні Російської імперії. Наступні роботи в цьому напрямку можуть лише додати нові факти, але не спростувати загальну концепцію.

В науковому доробку І. С. Гребцової, крім монографій, учбові посібники, колективні праці та десятки наукових статей. Зараз вона розпочала новий науковий проект, пов'язаний з історією Одеського учбового округу, якій, безсумнівно, втілиться в нову серію монографій.

Творчу наснагу І. С. Гребцовій надає родина. Багато значить для життя науковця, що і чоловік – В. М. Гребцов, і син – В. В. Гребцов є гуманітаріями, як за покликанням, так і за професією. Їх підтримка додає бажання плідно працювати і далі.

Колектив кафедри нової та новітньої історії бажає І. С. Гребцовій плідної роботи по вихованню та навчанню студентської молоді, нових дисертантів, чисельних публікацій, міцного здоров'я та творчого довголіття.